

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Стефан С. Славић

**МАНИФЕСТОВАЊЕ МЕМОРИЈЕ У ЈАВНОМ
ГРАДСКОМ ПРОСТОРУ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА
БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА**

докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF ARCHITECTURE

Stefan S. Slavić

**MANIFESTING MEMORY IN PUBLIC SPACE OF
CITY: A CASE STUDY OF THE BELGRADE FAIRGROUND**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Ментор:

др Владан Ђокић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Зоран Ђукановић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Александра Ступар, редовни професор,
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Милан Ристовић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

Изјава захвалности

Првенствено се захваљујем свом ментору, проф. др Владану Ђокићу, на уложеном труду, усмеравању и пруженој подршци током вишегодишњег рада на овом истраживању.

Неизмерно се захваљујем проф. др Зорану Ђукановићу, проф. др Александри Ступар и проф. др Милану Ристовићу на посвећености и помоћи коју су ми током рада пружали, као и на огромном доприносу мом стручном и професионалном усавршавању.

Својој породици и пријатељима захваљујем се на пруженој неисцрпној снази и енергији без њихове подршке и помоћи ово истраживање никада не бих могао да спроведем у дело.

Своју докторску дисертацију посвећујем Хилди Дајч и Олги Јеврић истинским хероинама Београдског сајмишта.

Стефан С. Славић
Београд, 2024. године

МАНИФЕСТОВАЊЕ МЕМОРИЈЕ У ЈАВНОМ ГРАДСКОМ ПРОСТОРУ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА

Сажетак дисертације

Основни циљ истраживања је успостављање знања о карактеристикама релација између меморије и јавних градских простора кроз испитивање друштвених утицаја којима се омогућава њихово синергетско развијање. Важност овог циља односи се на разумевање трајања града и читање континуитета развоја градских простора. Како бављење темом односа меморије и јавних градских простора захтева просторну и временску конкретизацију као испитивачки полигон одабран је комплекс Београдског сајмишта.

Коришћене методе истраживања у раду огледају се кроз метод систематичног прегледа литературе, историјски метод, метод анализе доступне грађе, метод опсервације, метод систематизације и класификације, *AQAL* метод, компаративни метод праћења морфогенетских промена и метод студије случаја.

Научна оправданост дисертације огледа се у научном доприносу областима урбанистичког планирања, пројектовања и урбаног дизајна са теоријског и методолошког аспекта. Сагледавано из перспективе теоријског аспекта допринос се односи на дескрипцију и систематизацију места сећања у оквирима јавних градских простора. Такође, односи се и на систематизацију просторних карактеристика места сећања и објашњење утицаја простора на процес очувања и преношења меморије. Методолошки допринос огледа се у успостављању методе интегралне анализе просторних потенцијала за формирање места сећања у структури града и јавних градских простора.

Тема дисертације је важна за урбанистичку праксу планирања и пројектовања јер се ставља у функцију оснаживања локалних специфичности и истицања особености места. Дисертација објашњава зашто су места сећања важна за један град и самим тим зашто је важно обезбедити њихово опстајање и активно присуство у савременим урбаним токовима.

Кључне речи: Београдско сајмиште, меморија, јавни градски простори, трансформације, места сећања

Научна област: Архитектура

Ужа научна област: Урбанизам

УДК број: 71/72:343.819.5(497.11 Београд)(043.3)
725.94:316.7(043.3)

MANIFESTING MEMORY IN PUBLIC SPACE OF CITY: A CASE STUDY OF THE BELGRADE FAIRGROUND

Abstract

The main goal of the research is to establish knowledge about the characteristics of relations between memory and public city space through the examination of social influences that enable their synergistic development. The importance of this goal refers to understanding the duration of the city and reading the continuity of the development of city space. Since dealing with the topic of the relationship between memory and public space requires spatial and temporal concretization, the Belgrade fairground complex was chosen as the testing ground.

The research methods used in the work are reflected in the method of systematic literature review, historical method, method of analysis of available material, observation method, method of systematization and classification, AQAL method, comparative method of monitoring morphogenetic changes and case study method.

The scientific justification of the dissertation is reflected in the scientific contribution to the fields of urban planning, projecting and urban design from the theoretical and methodological aspects. Seen from the perspective of the theoretical aspect, the contribution refers to the description and systematization of places of remembrance within the structure of public space. It also refers to the systematization of the spatial characteristics of places of memory and the explanation of the influence of space on the process of memory preservation and transmission. The methodological contribution is reflected in the establishment of a method of integral analysis of spatial potentials for the formation of places of memory in the structure of the city and public space.

The topic of the dissertation is important for the urban practice of planning and design because it is put into the function of strengthening local specificities and highlighting the uniqueness of the place. The dissertation explains why places of memory are important for a city and therefore why it is important to ensure their survival and active presence in contemporary urban trends.

Key words: Belgrade fairground, memory, public space, transformations, places of remembrance

Scientific field: Architecture

Scientific subfield: Urbanism

UDC: 71/72:343.819.5(497.11 Beograd)(043.3)

725.94:316.7(043.3)

Садржај

1	Увод	15
1.1	Уводне напомене о теми истраживања.....	15
1.2	Проблем и предмет истраживања	16
1.3	Циљеви истраживања.....	17
1.4	Задаци истраживања.....	18
1.5	Полазне хипотезе истраживања	18
1.6	Методе истраживања.....	19
1.7	Основно појмовно одређење	20
1.7.1	Простор као медиј сећања.....	20
1.7.2	Меморија и јавни простори града	21
1.7.3	Генеза Београдског сајмишта	22
1.8	Научна оправданост и очекивани резултати.....	24
2	Колективна меморија	25
2.1	Теоријски дискурс о колективној меморији	25
2.2	Преглед теоријских мисли о значају колективне меморије за друштвену заједницу	28
2.3	Критичка анализа транспоновања меморије појединачних друштвених група ка меморији друштвене заједнице	31
2.3.1	Колективна меморија у хомогеним друштвеним заједницама	31
2.3.2	Колективна меморија у хетерогеним друштвеним заједницама.....	33
2.4	Манифестовање колективне меморије у јавним просторима града	34
3	Место сећања	37
3.1	Теоријска разматрања места сећања	37
3.2	Анализа теоријских поставки	40
3.3	Систематизација аспеката места сећања	42
3.4	Критичка анализа улоге места сећања у структури града	44
3.5	Дефинисање критеријума и индикатора за вредновање места сећања помоћу <i>AQAL</i> методе	47
4	Морфогенеза Београдског сајмишта.....	51
4.1	Оснивање и изградња комплекса	51
4.2	Период сајмишта: Одржане изложе и манифестације у периоду од 1937. до 1940. године	52
4.3	Период логора: трансформисање комплекса у концентрациони логор	53
4.3.1	„Judenlager Semlin“	53
4.3.2	Прихватни логор Земун.....	56
4.4	Београдско сајмиште у послератном периоду	58
4.4.1	Период 1948. – 1972.	58

4.4.2	Уметничка колонија на Београдском сајмишту	59
4.4.3	Период 1972. -1992.	61
4.4.4	Београдско сајмиште као културно добро: Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“ из 1992.	62
4.5	Београдско сајмиште у 21. веку.....	64
4.6	Морфолошка истраживања Београдског сајмишта.....	66
4.6.1	Физичке трансформације	66
4.6.2	Функционалне трансформације	67
4.6.3	Трансформације перцепције комплекса Београдског сајмишта	68
4.6.4	Анализа постојећег стања	69
4.7	Потенцијали комплекса за његово интегрисање у савремене урбане токове.....	72
4.7.1	Сагледавање Београдског сајмишта као сегмента колективне меморије града 72	
4.7.2	Перцепција Београдског сајмишта као места сећања према постављеним критеријумима.....	74
4.7.3	Испитивање Београдског сајмишта путем <i>AQAL</i> методе	77
4.7.4	Истицање Београдског сајмишта као дела културног наслеђа Београда	80
4.8	Финални коментар: активирање Београдског сајмишта условљено је интегрисањем прошлости у савремено архитектонско деловање	83
5	Закључна разматрања.....	86
5.1	Закључак о истраживачком проблему, питањима и хипотезама	87
5.2	Научни и практични допринос истраживања	88
5.3	Правци даљег истраживања.....	89
6	Извори и литература.....	91
7	Прилози	100
7.1	Илустрације	100
7.2	Дијаграми	130
8	Биографија аутора	132
9	Изјава о ауторству	133
10	Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	134
11	Изјава о коришћењу	135

Списак и порекло илустрација и дијаграма

Сл. 1 Изграђени комплекс Београдског сајмишта 1938. година, панорамски поглед.....	100
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 2 Интернирање Јевреја у логор на Сајмишту 1941. године	100
Извор: Бајфорд, Јован (2011). Старо сајмиште: место сећања, заорава и спорења. Београд: Београдски центар за људска права, стр. 36.	
Сл. 3 Комплекс Сајмишта након савезничког бомбардовања 1944. године	101
Извор: Снимак екрана са https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1003006 (06.11.2023)	
Сл. 4 Олга Јеврић у свом атељеу на Београдском сајмишту 1959. године.....	101
Извор: https://magazine.artland.com/olga-jevric-sculpture-peer-gallery/ (06.11.2023)	
Сл. 5 Конкурсни рад за Модерну галерију Бранка Петричића, 1948. године.....	102
Извор: Благојевић, Љиљана (2007). Нови Београд: Оспорени модернизам. Београд: Завод за уџбенике, стр. 220.	
Сл. 6 Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992. година.....	102
Извор: Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, Графичка документација	
Сл. 7 Изградња Централне куле на Београдском сајмишту 1937. године.....	103
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 8 Падобрански торањ на Београдском сајмишту 1938. године	103
Извор: Музеј града Београда, Збирка за архитектуру и урбанизам, Ур 2126	
Сл. 9 Немачки павиљон на Београдском сајмишту 1940. године	104
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 10 Први Београдски сајам 1937. година.....	104
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 11 Београдско сајмиште током манифестације 1938. године	105
Извор: Музеј града Београда, Збирка за архитектуру и урбанизам, Ур 2127	
Сл. 12 Београдско сајмиште током манифестације	105
Извор: Музеј града Београда, Збирка за архитектуру и урбанизам, Ур 205	
Сл. 13 Београдско сајмиште током манифестације	106
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 14 Трансформација Београдског сајмишта у логор	106
Извор: Радле, Рена и Писарри, Милован (2013). Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44: Приручник за читање града. Београд: Форум за примењену историју, стр. 176	
Сл. 15 Хилда Дајч.....	107
Извор: Радле, Рена и Писарри, Милован (2013). Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44: Приручник за читање града. Београд: Форум за примењену историју, стр. 180	
Сл. 16 Гасни камион	107
Извор: http://www.semmlin.info/ (06.11.2023)	
Сл. 17 „Одвођење тифусара“, цртеж Наде Новаковић.....	108
Извор: Хисторијски музеј Босне и Херцеговине, Збирка умјетничких дјела, инв. бр. 1359	
Сл. 18 „Савезничко бомбардовање“ Београда, 1944. године	108
Извор: https://www.mycitymilitary.com/slika.php?slika=18848_176078621_MARSHALLING%20YARD%20AT%20BELGRADGE%2C%20YUGOSLAVIA.jpg (06.11.2023)	

Сл. 19 Генерални урбанистички план Београда, 1950. година.....	109
Извор: https://www.urbel.com/srp/zavod/istorijat/ (06.11.2023)	
Сл. 20 Конкурсни рад за Београдску оперу данских архитеката Дала и Линдхардсена, 1971. година.....	109
Извор: Бајфорд, Јован (2011). Старо сајмиште: место сећања, заорава и спорења. Београд: Београдски центар за људска права, стр. 105.	
Сл. 21 Извођење представе „Чекајући Годоа“ у атељеу Миће Поповића на Београдском сајмишту	110
Извор: https://www.facebook.com/pavleugrinov/posts/1062789460521363/ (06.11.2023)	
Сл. 22 Олга Јеврић у свом атељеу на Београдском сајмишту, 1959. године.....	110
Извор: https://awarewomenartists.com/wp-content/uploads/2020/04/portrait_olga-jevric-in-her-studio-staro-sajmiste-belgrade-photo-by-nobuya-abe-in-1959_aware_women-artists.jpg (06.11.2023)	
Сл. 23 Генерални урбанистички план Београда, 1972. година.....	111
Извор: https://www.urbel.com/srp/zavod/istorijat/ (06.11.2023)	
Сл. 24 Прва спомен плоча на Београдском сајмишту постављена 1974. године	111
Извор: Бајфорд, Јован (2011). Старо сајмиште: место сећања, заорава и спорења. Београд: Београдски центар за људска права, стр. 107.	
Сл. 25 Друга спомен плоча на Београдском сајмишту постављена 1984. године.....	112
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 26 Пројекат Михајла Митровића за Београдско сајмиште, 1985. година.....	112
Извор: Бајфорд, Јован (2011). Старо сајмиште: место сећања, заорава и спорења. Београд: Београдски центар за људска права, стр. 132.	
Сл. 27 Споменик на Београдском сајмишту постављен 1995. године.....	113
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 28 Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992. година.....	113
Извор: Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, Графичка документација	
Сл. 29 Изложба „Београдско сајмиште - Повратак у будућност“, 2017. година	114
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 30 Првобитна идеја комплекса Београдског сајмишта, 1937. године.....	114
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 31 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта, 1938. године.....	115
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 32 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта, 1939. године.....	115
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 33 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта током ратног периода, 1941-1944. године.....	115
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 34 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта у послератном периоду, 1948. године.....	116
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 35 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта актуелно стање, 2023. године	116
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 36 Београдско сајмиште током манифестације	117
Извор: Приватна колекција Милоша Јуришића	
Сл. 37 Заточеници на Београдском сајмишту – „Најезда штакора“ цртеж Наде Новаковић .	117

Извор: Хисторијски музеј Босне и Херцеговине, Збирка умјетничких дјела, инв. бр. 1360	
Сл. 38 Атеље Беније и Жике Туринског на Београдском сајмишту	118
Извор: Каталог изложбе: Љубинко Кожул: Рертоспектива (2013). Београд: Радио Телевизија Србије.	
Сл. 39 Београдско сајмиште током манифестације	118
Извор: Музеј града Београда, Збирка за архитектуру и урбанизам, Ур 376	
Сл. 40 Припадници логорског обезбеђења на Београдском сајмишту	119
Извор: Радле, Рена и Писарри, Милован (2013). Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44: Приручник за читање града. Београд: Форум за примењену историју, стр. 196.	
Сл. 41 Олга Јеврић испред свог атељеа у Централној кули на Београдском сајмишту.....	119
Извор: Снимак екрана са https://www.youtube.com/watch?v=a3IN2pHuM8g&t=255s&ab_channel=KucaLegata (06.11.2023)	
Сл. 42 Ситуациони план Београдског сајмишта из 1937. године.....	120
Извор: Историјски архив Београда, Општина Земун кутија 249	
Сл. 43 Реконструкција Централне куле на Београдском сајмишту, 2023. године.....	120
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 44 Некадашњи Италијански павиљон	121
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 45 Некадашњи Чехословачки павиљон.....	121
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 46 Некадашњи изложбени павиљон задужбине Николе Спасића.....	122
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 47 Некадашњи Мађарски павиљон.....	122
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 48 Некадашњи Турски павиљон	123
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 49 Некадашњи Немачки павиљон пре и након рушења	123
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 50 Некадашња зграда управе сајма.....	123
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 51 Некадашњи изложбени павиљон Стефановић	124
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 52 Стамбени објекти на месту некадашњег 1. и 2. националног павиљона Краљевине Југославије.....	124
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 53 Комерцијални објекти на месту некадашњег 4. и 5. националног павиљона Краљевине Југославије.....	125
Извор: Ауторска фотографија	
Сл. 54 Физичка структура изграђена на месту некадашњег 6. националног павиљона Краљевине Југославије.....	126
Извор: Снимак екрана са https://www.google.rs/maps/@44.8120855,20.4390008,3a,60y,60.42h,83.88t/data=!3m6!1e1!3m4!1stMJoc3dTiQeVrrf2ztQK5w!2e0!7i13312!8i6656?hl=sr&entry=ttu (06.11.2023=	
Сл. 55 Игралште "Бродарац" на месту некадашњих павиљона приватних фирми Зорка, Бајлони и Аге Руше.....	126
Извор: Ауторска фотографија	

Сл. 56 Трансформације физичке и функционалне структуре у склопу Београдског сајмишта.....	127
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 57 Хронолошки приказ догађаја које баштини комплекс Београдског сајмишта	128
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Сл. 58 Меморијални комплекс Јад Вашем.....	128
Извор: https://www.yadvashem.org/museum/holocaust-history-museum.html 08.12.2024.	
Сл. 59 Уметнички дистрик Lx Factory.....	129
Извор: https://hotspotmeisje.files.wordpress.com/2017/04/img_9437.jpg 10.01.2024.	
Дијаграм 1 Четири димензије реалности према <i>AQAL</i> методи	130
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	
Дијаграм 2 Београдско сајмиште кроз четири димензије реалности према <i>AQAL</i> методи	131
Извор: Ауторска илустрација направљена за потребе истраживања	

1 Увод

1.1 Уводне напомене о теми истраживања

Истраживање концепата који се заснивају на односу меморије и архитектуре у другој половини двадесетог и на почетку двадестпрвог века истичу актуелност одабране теме и допринос у погледу разумевања савременог друштва и значаја меморије за развој јавних простора града. Успостављање релација и разматрање односа меморије са једне стране и архитектуре са друге стране заснива се на успостављању мере и одређивању карактера тих релација. У савременом контексту разматрања питања релација између меморије и архитектуре адекватније је њихово посматрање као равноправних појмова у сложеном међуодносу. Услед тако постављеног односа, истичући и прихватајући самосталност њихових појава, омогућава се погодност анализе архитектонских примера који са собом носе одређена сведочанства о прошлости. Примери који својом структуром упућују на сећање и испуњени су амбивалентним вредностима представљају утврђени фрагмент реалности истраживачког процеса. Актуелизација тематике колективне меморије друштва и њене видљивости у склопу јавних градских простора везује се за осамдесете године двадесетог века и два кључна текста Пјера Норе (Nora, 1989) и Давида Ловентала (Lowenthal, 1985). Кроз ову дисертацију биће приказана студија случаја Београдског сајмишта, при чему је фокус постављен на генезу развоја простора. Значај истраживања, између осталог, огледа се и чињеници да сам полигон представља јединствени градски простор означен турбулентним променама и сведочанствима важним за разумевање и читање континуитета развоја града.

Разумевање меморије односи се на њено схватање као друштвеног продукта који представља део еволуције и која је као таква подједнако изложена и сећању и заборављању, као и да може да буде предмет манипулације и присвајања и да се циклично смењују процеси њеног сакривања и оживљавања (Nora, 1989). Успостављањем везе са простором истиче се постојање места сећања, али не и стварног окружења сећања, при чему је меморија континуирани створени феномен који нас везује за вечну присутност. Према Морису Албваску постоји онолико меморија колико постоји и група људи, тачније заједница, меморија може бити и вишеструка и специфична, уз то може се посматрати и као колективна и као индивидуална (Halbwachs, 1992). Повезаност између меморије и простора, тачније манифестовање меморије у јавним просторима града биће детаљније обрађивано у оквиру ове дисертације.

Проблем видљивости меморије друштвених група, поготово оних које се налазе на маргинама друштва апострофиран је у склопу теоријских истраживања у областима социологије, филозофије, урбанизма, архитектуре, уметности. Као критика маргинализације мањинских друштвених група и спутавања превођења њиховог сећања у видљиве аспекте јавног простора настао је појам колективног сећања које се перципира као сећање друштва. Постојање меморије условљено је друштвеним групама које представљају део друштвене заједнице, па се повећањем диверзитета група постиже потпуније памћење читавог колектива (Halbwachs, 1992). Тиме меморија постаје и акт социјализације. У том контексту простор постаје значајан утицајни фактор јер представља оквир помоћу кога се путем симболичких својстава омогућава комуницирање између прошлости и садашњости и тиме се обезбеђује континуитет сећања (Куљић, 2006). Трајање сећања изискује учесталост преиспитивања поука које извлачимо из прошлости. Прошлости је везана за одређену друштвену групу и која као таква поседује колективно памћење као активну прошлост која твори њен идентитет. У том контексту сећање није голо активирање ускладиштених обавештења, него активна конструкција идентитета, стабилности и континуитета групе.

У контексту манифестовања сећања у јавном простору важан аспект представља присуство доминантног сећања. Само сећање представља скуп и систем вредности једног друштва, али такође са собом носи и опасност креирања фрагмената сазнања о прошлости (Куљић, 2006). У том сложенем процесу сврставања сећања налази се социолошки важан проблем маргинализације друштвених група и спутавање превођења њихових сећања у видљиве аспекте јавног простора. Како се за најширу људску заједницу може поимати нација њено сећање представља важан аспект креирања њеног идентитета. Остваривање јединственог идентитета нације и учвршћивање њеног континуираног трајања са собом носи опасност потискивања „другог”. Потискивање „другог” значи и потискивање његовог сећања и оспоравање права на присуство у јавном простору. Напоменуто потискивање најчешће је проузроковано тенденцијом брисања одређених сећања која би представљала сведочанство о дисконтинуитету одређене друштвене заједнице, те се у том случају систематски конструише заборав. У релацији са простором наведена проблематика упућује на испитивање моћи обликовања јавног простора. Институционална моћ групе представља један од начина којима актери остварују своје интересе у интерпретирању сећања у јавне просторе, чиме присуство сећања често није релевантно за све друштвене групе. Према томе конципирање јавног простора и присуство сећања у њему условљено је поседовањем моћи групе којој сећања припадају, а значење тог сећања еквивалентно је позицији групе у друштвеној заједници. Тиме се намеће потреба за испитивањем и утврђивањем узрока супституисања превођења меморије Сајмишта у видљиве аспекте јавног градског простора. Оно што је претпоставка узрока таквог стања јесте маргинализовање значаја прошлости и важних историјских догађаја у процесу обликовања и савремене употребе јавног градског простора.

Адекватно базичним теоријским поставкама које истичу интерактивни однос човека и простора приликом формирања места сећања (Nora, 2011; Halbwachs, 1992; Куљић, 2006; Asman, J. 2011) као и на основу чињенице да просторне одреднице доприносе њиховом очувању и преношењу (Mamford, 2001; Rossi, 2008; Casey, 1997; Sigfried, 1959) важно је истражити начине како се урбаним дизајном утиче на појавност меморије у јавним просторима града зарад читавања историјских слојева који сведоче о самом трајању града.

У складу са особеностима простора који својом структуром упућују на значајне догађаје из прошлости, важно је нагласити да је фокус овог истраживања усмерен ка простору Београдског сајмишта, као месту чије је постојање окарактерисно низом трансформација и које као такво представља јединствени градски феномен. Циљ је успостављање научне основе зарад адекватних просторних интервенција у служби унапређења видљивости меморије у јавним градским просторима. У контексту физичких и функционалних трансформација Београдског сајмишта, оправданост овог истраживања се увећава услед вишедеценијског девастирања и занемаривања вредности места, што као последицу може имати трајни губитак артефаката који би својим постојањем оснаживали процес отеловљења меморије у јавном простору града.

1.2 Проблем и предмет истраживања

Главни проблем истраживања представља недостатак знања о релацијама које постоје између меморије и јавних градских простора, уз конкретно фокусирање на Београдско сајмиште.

Период од готово осам деценија након завршетка Другог светског рата у погледу постојања Београдског сајмишта окарактерисан је апатичним односом друштва према вредностима комплекса и значајно је његову скрајнутост у погледу друштвеног вредновања и третирања места као припадајућег градског простора. Негирање меморијалних вредности које место поседује, маргинализовање улоге простора као важног сегмента културолошког развоја града

и занемаривање значаја уметничке колоније за развој савремене уметности у Србији разултовали су девастирањем простора Београдског сајмишта и неконтролисаним развојем некомпатибилних функција у склопу овог важног градског сегмента.

Као последица недефинисаног става у односу према Београдском сајмишту физичка структура места доведена је до стања руине чиме је угрожено очување материјалних трагова као сведочанства о значајним догађајима који су се одиграли у склопу комплекса. Недореченошћу у погледу односа према прошлости такође се врши и онемогућавање видљивости меморије у склопу јавног градског простора и спутавање усвајања меморије појединачних друштвених група на нивоу читаве друштвене заједнице. Настављањем тенденција неконтролисаног развоја активности на подручју Сајмишта продубљује се опасност од трајног трансформисања његове структуре и коначног губитка свих могућих веза са прошлошћу.

Предмет овог истраживања огледа се у утврђивању веза између јавног градског простора и употребе меморије као интегралног сегмента његовог постојања. Фокус је на Београдском сајмишту, као специфичном сегменту градске структуре натопљеног различитим сведочанствима из прошлости. Карактер ових релација биће разматран кроз карактеристичне периоде постојања комплекса: (1) Предратни период – сајмиште, (2) Период Другог светског рата – стратиште, (3) Послератни период – уметничка колонија и (4) Савремени тренутак. Методолошки оквир истраживања биће формиран на основу различитих теоријских приступа у погледу повезивања меморије и јавног градског простора (Nora, 1989; Halbwachs, 1992; Mamford, 2001; Rossi, 2008). Симултано са тим процесом, помоћу теорија о колективној меморији биће прецизније дефинисан карактер и особеност места сећања.

Основно истраживачко питање бави се начинима како карактеристике јавног градског простора утичу на видљивост меморије и њено оснаживање. Пратећа истраживачка питања тичу се истицања слојевитости простора Београдског сајмишта и холистичког приступа разумевања свих различитих етапа постојања и сведочанстава која су супротстављена онемогућавала даљи развој места и његово интегрисање у савремени живот града.

1.3 Циљеви истраживања

Научни циљеви истраживања односе се на:

1. Утврђивање релација између меморије и јавних градских простора и спознају карактеристика њиховог међуодноса
2. Систематизацију и дефинисање карактеристичних етапа постојања Београдског сајмишта
3. Разумевање и утврђивање архитектонских приступа помоћу којих се меморија транспонује у видљиве аспекте јавног градског простора
4. Креирање базе на основу које је могуће планирање интервенција у склопу Београдског сајмишта у циљу његовог превођења у место сећања

Основни циљ истраживања је успостављање знања о карактеристикама релација између меморије и јавних градских простора кроз испитивање друштвених утицаја којима се омогућава њихово синергетско развијање. Важност овог циља односи се на разумевање трајања града и читање континуитета развоја градских простора. Како бављење темом односа меморије и јавних градских простора захтева просторну и временску конкретизацију као испитивачки полигон одабран је комплекс Београдског сајмишта. Подциљеви основног циља су систематизација и дефинисање карактеристичних етапа важних за постојање Београдског

сајмишта. Оправданост подциља односи се на разумевање трансформација улоге Сајмишта у структури града.

Секундарни циљ истраживања представља испитивање и утврђивање просторних капацитета који омогућују превођење меморије у видљиве аспекте јавних градских простора. Важност секундарног циља јесте стварање сета критеријума помоћу којих се врши вредновање улоге јавног градског простора у процесу преношења меморије.

Подциљ секундарног циља истраживања односи се на стварање основе на бази које је могуће планирање деловања у комплексу Београдског сајмишта зарад његове демаргинализације, поновног активирања и укључивања у савремене градске токове.

1.4 Задаци истраживања

Адекватно постављеним циљевима задаци истраживања генерисани су у четири категорије:

1. Систематизација теорија о колективној меморији
2. Систематизација теорија о месту сећања у склопу градских структура
3. Генеза развоја комплекса Београдског сајмишта
4. Синтезни задаци – преклапање теоријских поставки са студијом случаја Београдског сајмишта

Прва категорија задатака односи на систематизацију теорија о колективној меморији. Ова категорија остварује се уз помоћ претходног дефинисања и одговора на потребу друштвених група за очувањем заједничке прошлости и њеног преношења на будуће генерације. Исход ове групе задатака тиче се поимања јавних градских простора као топографских полигона колективне меморије.

Главни задатак тиче се дефинисања појма места сећања, његовог повезивања са меморијом различитих друштвених група, као и поставке сета критеријума за вредновање места сећања. Резултанта ове групе задатака односи се на успостављање перцепције простора као медија преношења сећања.

Трећу категорију задатака чини успостављање генезе развоја Београдског сајмишта. Оно што је важно јесте препознавање догађаја који су значајни за креирање меморије и повезивање појединачних друштвених група са самим местом као носиоцем сведочанстава о прошлости. Различите друштвене околности у којима се комплекс развијао вршиле су суштинске промене у погледу физичке и функционалне структуре, те је само Сајмиште постало носилац широког дијапазона различитих сећања.

Синтезни задаци чине последњу категорију која се односи на студију случаја Београдског сајмишта. Ова група задатака односи се на преклапање теоријских поставки са конкретном ситуацијом комплекса уз анализирање могућности имплементације сведочанства о прошлости у будући изглед и намену простора.

1.5 Полазне хипотезе истраживања

У односу на изнете проблеме и циљеве истраживања дефинисане су следеће полазне хипотезе:

Хипотеза 1

Очување и преношење меморије условљено је њеном просторном манифестацијом тиме простор постаје медиј транспоновања сведочанстава из прошлости.

Кључна улога у процесу очувања и преношења меморије додељена је простору који представља средство измештања из садашњег тренутка у прошлост, при чему карактер простора омогућава поимање особености догађаја из прошлости. Перцепција прошлих збивања изискује имагинацију, остваривање пуног капацитета тог процеса омогућено је подршком коју пружа простор. Аналогно томе очекује се да савремене теоријске поставке као и научна сазнања омогуће остваривање релација којима се повезују простор и меморија.

Хипотеза 2

Град и јавни простори града представљају топографске полигоне колективног памћења у којима сами објекти могу бити поимани као симболи меморије који чувају догађаје из прошлости.

Друга хипотеза произилази из прве хипотезе, тачније полази се од претпоставке нужности остваривања релација између меморије и простора. С тим у вези претпоставка је да град и јавни простори града омогућавају читање наталожених историјских слојева, при чему сами објекти баштине сведочанства о прошлости и омогућавају преношење меморије појединачних друштвених група на ниво друштвене заједнице и тиме постају део колективне меморије.

Хипотеза 3

Поновно активирање простора Београдског сајмишта условљено је интегрисањем свих значајних слојева прошлости у будући развој комплекса. Хипотеза је заснована на ставу да морфолошка истраживања представљају предуслов за разумевање градских сегмената и да је на основу добијених резултата морфогенезе могуће планирање будућих интервенција у склопу Београдског сајмишта.

1.6 Методе истраживања

Сложеност проблематике апострофиране у оквиру наведених разматрања изискује употребу више научних метода истраживања. Методе ће бити коришћене у складу са постављеним хипотезама и структуром рада и груписане су у одговарајуће целине.

Прва целина се бави анализом и систематизацијом теорија колективне меморије и могућностима њеног манифестовања у склопу јавног градског простора. Употребљене научне методе истраживања у овом сегменту су:

- метод систематичног прегледа литературе из области колективне меморије
- метод опсервације се користи зарад детековања веза између јавних градских простора, меморије друштвених група и меморије друштвене заједнице

У другом сегменту биће разматрано стварање места сећања у склопу јавних градских простора. Употребљене научне методе истраживања у овом делу су:

- метод систематичног прегледа литературе се користи за систематизацију и дефинисање појма места сећања
- метод систематизације и класификације просторних карактеристика места сећања произашлих из претходно систематизованих теорија у којима се успоставља однос између места сећања и јавних градских простора

Трећу целину представља успостављање општег оквира генезе развоја Београдског сајмишта и састоји се из морфолошких истраживања. Употребљене научне методе истраживања у овом сегменту су:

- метод систематичног прегледа литературе која се односи на Београдско сајмиште

- историјски метод
- компаративни метод праћења морфогенетских промена комплекса
- анализа доступне грађе у виду цртежа, планова, фотографија, новинских чланка
- критичка анализа тренутног стања простора.

У наредном сегменту биће провераване могућности преклапања теоријских поставки са конкретном ситуацијом уз анализирање могућности имплементације сведочанства о прошлости у будући изглед и намену просотра. Употребљене научне методе истраживања у овом сегменту су:

- метод опсервације Београдског сајмишта који се користи зарад утврђивања тренутног стања меморијалног комплекса на терену
- метод студије случаја примењен на Београдском сајмишту којим се испитују потенцијали простора за стварање места сећања применом *AQAL* методе

Приказивање резултата истраживања огледа се кроз сумирање и интерпретацију претходно успостављених теоријских поставки уз предочавање потенцијала Београдског сајмишта за његово трансформисање у место сећања и његову демаргинализацију. Закључци и препоруке за даља истраживања биће заснована на синтезном приказу и упоређивању са изнетим хипотезама и основним теоријским полазиштима.

1.7 Основно појмовно одређење

1.7.1 Простор као медиј сећања

У античкој Грчкој појам меморије посматран је кроз два приступа и одређен је дуалним значењем кроз појмове: *mnēmē* и *anamnēsis*, при чему се појам *mnēmē* односи на разумевање меморије као пасивне, док се кроз појам *anamnēsis* меморија објашњава као објекат истраживања, па сама меморија поприма карактер семантичког и прагматичног значења (Ricour, 2004). Амбивалентност односа меморије и јавног простора огледа се у способности реаговања на оба типа сећања и она настала спонтано као резултат *mnēmē*, као и она која настају као одговор на задовољавање људске потраге за сећањима, онога што се разуме као *anamnēsis*. Аналогно томе заступљена је подела сећања на она проузрокована и побуђена спонтано, као и она која су настала усмереним радом са сврсисходним циљем конструисања меморије (Bergson, 2004). Актуелни теоријски приступи присутну меморију у оквиру градских простора сагледавају као конструисани скуп аспеката предочавања прошлости. Видљива меморија у склопу градских целина представља презентовање меморије одређених друштвених група прихваћених на нивоу читаве друштвене заједнице. У контексту савременог друштва и проблема који постоје у њему, друштвене заједнице окарактерисане су као скуп акумулираних призора уз губитак непосредног доживљаја и трансформисања у једноличну представу, а сам свет је изобличен у поједностављене слике (Debor, 2002). У том контексту односи меморије и јавног простора су скрајнути и њихове релације су неоствариве, јер се манифестује способност да примећујемо, али не и да памтимо. Такво стање представља супротност дијалогу. У културолошком смислу, сећање се разуме као друштвена конструкција учесталог дијалога и размене знања људи о прошлим збивањима која се не смеју заборавити, уз истицање њихових вредности и значаја преношења њихових поука на будуће генерације (Shoken, 2004). У контексту очувања и преношења меморије простор се перципира као константа која преноси сведочанства. Сећање увек представља захват у прошлост, али увек из нове садашњице и представља актуелизовање сачуваних садржаја. У тренутку детектовања

збивања из прошлости евокативни капацитет човека и даље се налази у сфери садашњих друштвених особености (Halbwachs, 1992). На тај начин врши се својеврсно измештање из друштвено-културолошких аспеката данашњице у други и прошли друштвени миље. Карактеристике тог другог друштвеног миљеа у који се измештамо конструисан је од наших сећања, али и од сећања других, која смо усвојили у циљу формирања комплетније слике и могућности перципирања већег броја аспеката из прошлости. Тиме се потврђује став да је бављење прошлошћу увек продукт свог времена (Стевовић, 2013). С тим у вези, сећања, односно меморија представља надограђивани скуп чија се слика састоји од просторних карактеристика, временских одредница и специфичности одиграних догађаја. Управо испитивање просторних карактеристика у процесу преношења и очувања меморије представља тежишни сегмент рада и представља основ за разумевање сведочанстава које место баштини. Приказивање сећања захтева приказивање целокупног контекста и читање континуираног развоја простора (Young, 1999). Међутим, прожимање између јавног простора и меморије окарактерисано је узајамним оснаживањем. Место својим карактером употпуњује сећање и доприноси његовом легитимитету (Куљић, 2006). Са друге стране сећање доприноси разумевању диверзитета јавног градског простора и његове јединствености. Према томе чак и рунираност физичке структуре може представљати довољан материјални подстицај за очување сећања и одупирање забораву. Место даје подршку јавном сећању, представља његову основу и сценографију која омогућава да се заједно сећамо (Kejser, 2015). Простор позајмљује себе самог процесу сећања и посредује га, некада и отелови само сећање.

1.7.2 Меморија и јавни простори града

Простори града могу бити посматрани као полигони у којима су смештена наша сећања и наша меморија је у великој мери повезана са њима, прожета њиховим карактером и ојачана евокативном снагом коју поседују. Истовремено ми смо активни учесници у приливу сећања која креирају карактер градских простора. Разумевање јавног градског простора условљено је местом и културом, али оно што је заједнички именоватељ када се говори о јавном градском простору и налази се у његовој суштини јесте његово посматрање као места сусрета са нечим што се разликује од нас самих (Bodnar, 2015). Тиме се стварају неограничене и увек недовршене могућности успостављања релација између јавних градских простора и меморије. Друштвени систем и његове промене такође утичу на разумевање простора, али је важно истаћи да у остваривању веза између простора и меморије постоји условљеност колективног доживљаја прошлости и начина њеног материјалног репрезентовања (Михаљинац, 2018). Широк дијапазон дисциплина у које спадају архитектура, географија, планирање, антропологија, урбанизам укључене су у специфичности бављења тематиком јавног градског простора у успостављању релација са социолошко-политичким, економским и културолошким процесима који дају специфичност сваком простору града (Low & Smith, 2006). Сложеност ових процеса додатно је ојачана укључивањем меморије као релевантног аспекта специфичности града, која као таква изискује специфичан третман у домену њене видљивости и присутности у савременим урбаним токовима града. Град као појам представља колективно сећање његових становника и као такав повезан је са објектима и местима, прецизније речено град представља *locus* колективног сећања (Rossi, 2008). Потенцијали односа јавних простора града и меморије огледају се кроз евокативну моћ физичке структуре и остваривање транскултуралних веза у оквиру саме заједнице. Особеност тог односа проузрокује карактер јавног простора града који омогућава трајање. Осећај трајања перципира се евоцирањем сећања, спајањем прошлог и садашњег времена, тај вид синтезе омогућен је архитектуром. Остваривањем веза између старог и новог у склопу градских структура постиже се осећај трајања (Перовић, 1985). Тиме се простор, као и архитектонско

деловање у простору, перципира као услов сећања. Сама архитектура посматра се као основни услов сећања, у њој можемо живети, без ње можемо обожавати, али се њеним изостављањем онемогућава сећање (Raskin, 2000). Слична аналогија постоји и код односа куће и сањара, наиме кућа представља уточиште сањарења, она даје заштиту сањару и пружа му могућност да сања у миру (Bachelard, 1969). Тиме и јавни простор града може попримити епитет уточишта сећања, омогућава нам да памтимо и складиштимо меморију смештајући је у одређени простор који нам омогућава спознају трајања и састављање слике о развоју друштва обликованог догађајима из прошлости. Изражавајући својства социолошког, историјског и естетског контекста, преклапањем јавног простора града и меморије представља се вид очувања сећања и његовог манифестовања у контексту савременог друштва. У савременим урбаним токовима, поред широког дијапазона употребе, јавни простор перципира се као место испољавања и презентовања меморије. Јавни простор града може се посматрати као изграђени простор који поседује капацитет да појача духовну концентрацију и у томе се налази његова архитектоничност (Mamford, 2001). С тим у вези јавни простор перципира се као преносилац колективне меморије и важан сегмент у комплексном социолошком процесу очувања сећања. Архитектонско деловање у јавном простору изискује поштовање постојећих историјских слојева и сведочанстава које простор са собом носи, оно што је значајно у том процесу јесте време. Изложен времену град упија сећање (Rossi, 2008). Сходно томе постојање материјалних трагова значајно је са аспекта очувања сећања, јер управо аутентичност места представља највећи потенцијал који сећање може да захтева од простора. У досадашњој креацији човека град представља најбољи ентитет памћења (Mamford, 2001). Тиме се манифестује улога јавног градског простора у процесу превођења, очувања и евоцирања сећања, при чему се простор перципира као један од кључних индикатора сећања који адекватним архитектонским третманом омогућава његово поимање као топографског полигона колективне меморије.

1.7.3 Генеза Београдског сајмишта

Завршетак Првог светског рата за Београд значио је почетак нове странице у историји и представља тренутак у коме се град ослобађа ограничавајуће позиције на лимесу и добија могућност експанзије и уобличавања мочварног подручја леве савске обале у припадајући градски простор. Како би се дошло до најбољег решења за модерни град расписан је конкурс за израду Генералног урбанистичког плана за Београд (Вуксановић Мацура, 2015). Креирање европске престонице, остваривање просперитета у културолошком погледу и урбанизација града били су главни покретачи за спровођење конкурса, након чега је 1923. године на основу рада Ђорђа Ковалеовског и усвојен Генерални урбанистички план (Vukotić Lazar & Roter Vladojević, 2017). Као погодан градски простор који би био на линији са постављеним циљевима развоја града, а који је недостајао Београду, јесте управо комплекс сајамског карактера. Идеја о оснивању сајма у Београду настала је двадесетих година двадесетог века, међутим до почетка његове изградње проћи ће више од једне деценије и то према урбанистичко-архитектонском решењу архитеката Београдске општине Ђорђа Лукића, Миливоја Тричковића и Рајка Татића (Секулић, 1957). Израђен је план у коме је створена централистичка композиција простора са доминантним тргом у средини и кулом као просторним репером, не само сајамског комплекса, већ препознатљивог елемента читаве градске структуре. Формирано је урбанистичко решење по модернистичким принципима уз конструктивистичку архитектуру појединачних павиљона. Изградња је започета 1937. године и након тромесечних радова изграђено је пет националних павиљона Краљевине Југославије, као и Централна кула и павиљон задужбине Николе Спасића, такође су изграђени национални павиљони страних земаља: Италије, Мађарске, Румуније и Чехословачке (Вукотић Лазар, 2004). Тиме је формирана основна структура у којој ће се у периоду од четири године

одржавати велики број међународних сајмова и изложби, а простор Београдског сајмишта представља први градски сегмент којим Београд врши прелаз на леву обалу Саве и први простор којим се остварује замисао о ширењу Београда према северозападу (Сл. 1). У периоду од четири године структура простора се развијала изградњом додатних павиљона, а уједно је настајало и место сусрета и презентовања најсавременијих остварења и место привредног, културолошког и економског развоја. Комплекс Сајмишта представљан је као сведочанство да је Београд заиста постао град повезивања и међународне размене добара.

Почетак Другог светског рата значио је почетак низа радикалних трансформација у погледу постојања Београдског сајмишта. Наведене трансформације тичу се промена у домену намене и употребе павиљона, затим промена у погледу физичке структуре и друштвеног односа према самом простору. Наиме, током априлског рата и поред великих разарања града само Сајмиште није претрпело већа оштећења, те је очувана целовитост структуре комплекса. Простор је трансформисан и организован тако да у себе прими све функције неопходне за рад логора чиме је основан „Јеврејски логор Земун” (Кољанин, 1992). Период формирања логора окарактерисан је рушењем великог броја павиљона приватних фирми које су изградиле своје изложбене просторе, док су павиљони који су очувани трансформисани како би био омогућен рад логора у који су у почетку интернирани Јевреји (Сл. 2). Ликвидирањем последњих Јевреја са Сајмишта логор мења назив у “Прихватни логор Земун”. Тиме је простор Београдског сајмишта замишљен као место сусрета и представљања савремених достигнућа развоја људског друштва постао простор страдања и тортуре. Такође, формирање логора у павиљонима некадашњег Сајмишта обележило је ово место као најмасовније место Холокауста у Србији (Кољанин, 1992). Други светски рат за Сајмиште значио је и његово маркирање као места трауматичних догађаја, чиме је сам простор постао значајан сведок и обележје меморије важне за град, друштвену заједницу и појединачне друштвене групе (Сл. 3). Међутим, период који је уследио обележен је апатичним односом према Сајмишту и значио је његову скрајнутост у погледу друштвеног вредновања. Завршетак Другог светског рата представља наставак девастације простора Београдског сајмишта и негирање меморијалних вредности које простор поседује, као и маргинализацију његових вредности као важног сегмента културолошког развоја града. Оно што карактерише овај период јесте одсуство тенденција очувања простора и његових вредности, а друштвено деловање било је у потпуности усмерено ка трансформисању овог градског сегмента без икаквог осврта на његово претходно постојање и значајне догађаје који су обележили његово трајање. Период који карактерише постојање Београдског сајмишта по завршетку Другог светског рата детерминисан је формирањем уметничке колоније у склопу некадашњег модернистичког комплекса. У атељеима који су формиран у некадашњим изложбеним павиљонима у периоду од неколико деценија настајаће уметничка дела преко стотину уметника међу којима су били и Олга Јеврић, Мића Поповић, Вера Божичковић, Марио Маскарели, Младен Србиновић, Фило Филиповић, Раша Годосијевић и многи други (Сл. 4). Тиме простор некадашњег сајмишта постаје место стварања и развоја савремене уметности у Србији и поприма још један значајан историјски слој важан за разумевање културног развоја града.

Друга половина двадесетог века за Сајмиште значила је период лутања у погледу улоге простора у структури града. Простор који је некада представљао место сусрета у међуратном периоду и место страдања и тортуре током Другог светског рата постао је полигон за архитектонске конкурсе. Оно што је обједињујуће за све расписане конкурсе јесте да у њима прошлост није третирана као сегмент вредан очувања и тиме није омогућавано превођење меморије у видљиве аспекте јавног градског простора. У том маниру расписивани су конкурси за модерну галерију 1948, за војни музеј 1950. и 1971. године за Београдску оперу (Сл. 5). У планским документима заузимањем је сличан став односа према прошлости, те је генералним

урбанистичким плановима из 1950. и 1972. године комплекс третиран као простор у који је потребно увести рекреацију као домионатну намену уз висок степен озелењених површина (ГУП 1950, ГУП 1972). Благе промене друштвеног односа према Београдском сајмишту десиле се крајем осамдесетих година двадесетог века, када долази до делимичног препознавања вредности простора и његовог значаја у укупном развоју града и важности очувања овог градског сегмента. Уобличавање ове промене манифестује се препознавањем комплекса као културног добра и простор некадашњег Сајмишта добија статус споменика културе 1987. године одлуком Скупштине града Београда и уписује се у листу непокретних културних добара на територији града Београда (Службени лист града Београда, 16/87). Као мера очувања вредности места настао је детаљни урбанистички план 1992. године, израђен од стране Завода за заштиту споменика културе града Београда, а учесник у изради плана био је Завод за урбанизам и пројектовање (Сл. 6). Наведеним планом предвиђена је рестаураторска обнова сачуваних аутентичних сајамских павиљона, партерно обележавање поједих габарита некадашњих павиљона, изградња објеката који су планирани за сајамску структуру, обнова комуникација као и рушење неадекватних објеката насталих током вишедеценијског девастирања простора (ДУП споменичког комплекса „Старо сајмиште“). Као једини сегмент плана који је реализован издваја се постављање споменика вајара Миодрага Поповића, при чему за сам споменик није расписиван конкурс већ је другонаграђено решење са расписаног конкурса за споменик у Јајинцима постављен као знак сећања на жртве са Сајмишта (Бајфорд, 2011). Услед различитих политичких, друштвених и економских проблема, као и турбулентних историјских догађаја везаних за шири друштвени контекст, усвојени план никада није у целости спроведен, а простор Београдског сајмишта препуштен је заборава. Занемарен, скрајнут и искључен из перцепције припадајућег градског простора, Сајмиште се налази у девастираним стању и далеко од места које својим карактером упућује и сведочи о догађајима који су одиграли у његовом склопу и представљају део меморије душтвене заједнице. Промене односа према комплексу у 21. веку огледају се кроз истицање важности ревитализовања културне баштине, вредности које су заступљене у склопу Генералног урбанистичког плана Београда за 2021. годину, при чему је као један од полигона истакнуто и Београдско сајмиште (ГУП Београд, 2021). Конкретизација ових тенденција уобличена је усвајањем закона о меморијалном центру „Старо сајмиште“, којим је и основан меморијални центар и којим је утврђен циљ у коме се меморијални центар оснива као установа културе са примарно музеолошком, образовно-васпитном и научноистраживачком делатношћу, са усмереним фокусом деловања у правцу неговања сећања на жртве нацистичког концентрационог логора (Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“, 2020).

1.8 Научна оправданост и очекивани резултати

Научна оправданост дисертације огледа се у научном доприносу областима урбанистичког планирања, пројектовања и урбаног дизајна са теоријског и методолошког аспекта.

Сагледавано из перспективе теоријског аспекта допринос се односи на дескрипцију и систематизацију места сећања у оквирима јавних градских простора. Такође, односи се и на систематизацију просторних карактеристика места сећања и објашњење утицаја простора на процес очувања и преношења меморије.

Методолошки допринос огледа се у успостављању методе интегралне анализе просторних потенцијала за формирање места сећања у структури града и јавних градских простора. Због обима дисертације фокус ће бити постављен на конкретан случај Београдског сајмишта, али ће укратко бити објашњено како се метод уз модификовање може применити и

на друга места чије је постојање окарактерисано таложењем различитих сведочанстава из прошлости.

Тема дисертације је важна за урбанистичку праксу планирања и пројектовања јер се ставља у функцију оснаживања локалних специфичности и истицања особености места. Дисертација објашњава зашто су места сећања важна за један град и самим тим зашто је важно обезбедити њихово опстајање и активно присуство у савременим урбаним токовима.

Очекивани резултати истраживања тичу се детектовања диверзитета слојева прошлости које Београдско сајмиште баштини уз морфолошка истраживања као основног предуслова за разумевање овог градског сегмента и будуће интервенције у склопу комплекса. Такође, очекивани резултати тичу се и утврђивања потенцијала простора за формирање места сећања и детектовање друштвених група које своје идентитетске одреднице темеље на основу веза са меморијом простора Београдског сајмишта.

2 Колективна меморија

2.1 Теоријски дискурс о колективној меморији

У контексту овог истраживања меморија односно памћење биће посматрани са социолошког аспекта и односиће се на њено раумевање у културолошком смислу и подразумеваће њену перцепцију као колективну свест о прошлости. Манифестовање сећања у склопу јавног градског простора не тиче се испуњавања људских потреба, већ представља испуњавање људскости. Разумевање људскости односи се на дефинисање појма као саосећајног и великодушног понашања или расположења (Merriam-Webster, n.d.). Сећања нису пука акумулација догађаја она се односе на основне вредности људског постојања, не само као комеморативни чин већ као поновно давање живота ономе што више не постоји (Katroga, 2011). Према томе је и значајно Платоново разумевање меморије кроз појам *eikōn* који омогућава приказивање одсутне ствари тако да она постаје присутна (Katroga, 2011). Појам *eikōn* представља слику, али слику која у себи садржи и оригиналан осећај, тако да представља спој материјалног и духовног, према томе Платон истиче присутност осећаја приликом сећања уз одсутност објекта који је тај осећај проузроковао, такође Аристотел истиче разумевање меморије као репрезентовање ствари које су раније перципиране (Ricoeur, 2004). Карактеристика тог репрезентовања не манифестује се кроз истоветност, већ кроз променљивост. Како сам однос према прошлим збивањима у себи садржи конструкцију и заузимање става према догађајима из других епоха сама колективна меморија или меморија друштва треба бити схваћена као променљиви скуп чиналаца које друштво у одређеном тренутку фаворизује и препознаје као значајне сегменте свог постојања. Сходно томе и архитектонско деловање настаје као продукт којим се прошлост која је препозната као значајни чинилац идентитета друштвене заједнице преводи у простор и поприма своју материјалну конкретизацију уз настојање очувања и преношења баштине на будуће генерације. Такође тиме се оставрује и комуникација са осталим припадницима друштвене заједнице који деле јединствен простор града.

Са друге стране посматрање савремене комеморативне архитектуре може довести до њеног разумевања као продукта селективног памћења, па је она нужно искривљена у том променљивом и селективном процесу у коме је начин гледања начин невиђења, начин памћења је и начин заборављања (Schudson, 1995). Дихотомијски карактер архитектонског деловања којим се меморија преводи у јавни простор такође са собом носи и терет потискивања и маргинализовања других меморија које припадају друштвеним групама које у специфичном тренутку деловања не поседују моћ да сопствену меморију отелове и интегришу у свакодневницу у склопу јавних градских простора. Као доминантна питања у процесу успостављања феноменологије меморије истиче се однос чије је сећање и на шта се сећање односи. Транспоновање од интимности душе до јавног манифестовања у склопу меморијалних

комплекса је пут који сећање пролази, пут који је према Давиду Фарелу окарактерисан мистериозношћу (Farrell, 1990). Разумевање меморије изискује разумевање сећања као једине референце са прошлошћу, при чему је важна веза између искуства и сећања, при чему су сећања везана за догађај из прошлости који их детерминише и његово евоцирање у садашњости. Снага јединствености догађаја преноси се и на снагу сећања. Тиме се врши успостављање релација између догађаја из прошлости и његове репрезентације у садашњости, при чему се меморија не перципира као навика, већ као процес својствен сваком појединцу, као његова лична и интуитивна спознаја. Интердисциплинаран оквир који обухвата тематику бављења сећањима бави се проблематиком приближавања прошлости и садашњости у одређеном социо-културолошком контексту. Важан продукт бављења овом темом представља омогућавање дијалога и дебата о теоријским, емпиријским и методолошким проблемима који се односе на разумевање сећања у контексту савременог друштва (Hoskins, 2017). Како је колективна меморија омогуђена оквирима и просторима социолошких група она захтева партиципативну улогу и способна је за изазивање емоција њених учесника. Успостављањем релација и утицаја колективна меморија постаје лична, као део процеса препознавања појединца у оквиру заједнице и достизања осећаја припадања (Halbwachs, 1992). Акцент је управо на појединцу који врши синтезу свих аспеката сећања и начина манифестовања тих сећања, кроз просторне карактеристике, временске одреднице и спецификуме догађаја. Како се колективна меморија, као ни филозофија, не може посматрати медиациом изван реалности већ она постаје повезујући елемент између стварности и идеализованог тако да се њена целовитост налази у балансу између обе граничне вредности (Lefebvre, 1991). У том смислу оно што је повезујуће јесте сећање, али не као продукт, већ као процес који је променљив, отворен и подложен сталном редифинисању. Као један од најзначајних истраживача и теоретичара из области бављења меморијом и сећањима Морис Албвакс врши груписање колективне меморије у зависности од припадања различитим друштвеним групама. Као основне групације у склопу друштва, а које имају утицаја на формирање колективне меморије, Албвакс истиче породицу, религијску групу и друштвене класе, при чему се породица перципира као примарна друштвена група уз схватање да се најкоренитије промене у друштву покрећу из промена сећања и промена традиције у оквиру породице (Albvaks, 2013). Тиме породица, као основна друштвена група, поприма епитетет фундаменталог носиоца карактера и особености читаве друштвене заједнице. Сходно томе и формирање и однос према колективној меморији, која се разуме као меморија било које друштвене групе, креће од тог примарног и базичног нивоа у склопу породице. На тај начин појединац успоставља прве релације и идентификовање са групом управо кроз дељење и усвајање заједничке меморије и формирање заједничког односа према прошлости. Из ове три основне групације могу следити даље поделе и формирање подгрупа које својим специфичностима доприносе идентификовању појединаца као припадника одређеној групи на бази чега се формира јединствен однос сваке индивидуе према прошлости, при чему подршку у том процесу пружа заједничка реконструкција прошлих збивања од стране читаве групе. Само сећање Албвакс разуме као супротстављање матици времена, при чему друштвене групе од којих се друштво састоји поседују капацитет да у сваком тренутку реконструишу сопствену прошлости, мада је најчешће и искривљују (Albvaks, 2013). Одупирање матици времена, подједнако својствено и поједицу и групи, представља једини начин опстајања сећања и пружа могућност перципирања трајања не као линерног тока већ као цикличног и понекад турбулентног преплитања прошлости и садашњости помоћу којих пројектујемо и антиципирамо извесну будућност. Неограничени број тумачења прошлости произилази из променљиве позиције садашњости из које се приступа вредновању минулих збивања и њиховој семиотизацији, али прошлост се тиме истовремено и чини рањивом и изложеној променама, па тиме тумечење прошлости одређених друштвених група не мора нужно бити означено истинитошћу нити се може посматрати као опште важеће виђење прошлости од свих осталих друштвених група које чине друштвену заједницу. Оно што се може истаћи као заједничка карактеристика било које заједнице јесте да је свака заједница била константно изложена променама, периоди стагнације нису нешто што

је одлика заједнице већ се она пре може разумети кроз промене којима је била изложена и које су одређивале њен развој, динамику и снагу трансформација кроз које је пролазила (Smith, 1986). Са друге стране као најцеловитији однос према прошлости који је најмање изложен деформисањима истичу се религијска сећања. Сећања која се налазе у основи религије нису искривљена и изопачена већ боље расветљена тако да се из њих извлаче нове примене (Albvaks, 2013). Дакле, сваки вид меморије је подложен променама тумачења и додавањима нових значења и нових вредности оно што је круцијално у том процесу јесте снага друштвене групе да очува изворно сећање у примарном облику у што је могуће већој мери како би сама меморија била веродостојни показатељ и означитељ догађаја из прошлости. Одређујући свој став према прошлости друштво као заједница поставља извесне маркере, како у времену тако и у простору јер тек просторним манифестовањем усвојене и прихваћене прошлости она постаје средство комуникације и повезујући елемент унутар заједнице. Тиме прошлост којој је додељена вредности и која има одређени значај постаје и сегмент идентитетских одредница друштвених група. Друштво током времена свог постојања настоји да успоставља репере, премда су за поједине историјске периоде потпуно изостављени, њихова улога и важност није само да поделе трајање већ и да употпуњују његову мисао (Albvaks, 2013). Изостављање поједних ознака прошлих збивања у склопу друштва не мора нужно значити и потпуни губитак и настајање вечене празнине у поимању етапа постојања и развоја друштва. Сама прошлост поседује такав капацитет да и иако дужи временски период запостављена и маргинализована периодично може пронаћи своје ново значење у другим и будућим савременим токовима у којима долази до препознавања вредности које баштини и које изнова могу бити инкорпорирани као део наслеђа које се преноси на будуће генерације. У том, отежаном и некада супституисаном, процесу значајну подршку поново може пружати простор који готово на аутоман начин скалдишти поуке прошлости као део сопствене особености, па сама прошлост поседује своју локацијску повезаност и опстаје црећи снагу места. На овом нивоу остварује се прожимање између наслеђа, прошлости и идентитета како друштвене заједнице тако и града као аутономног феномена. Семиотизација релација које произилазе из односа који влада између ова три појма односи се на систем вредновања који је својствен свакој друштвеној групи. Наслеђе за које се претпоставља да у одређеном тренутку обележава град бира свака друштвена група и прикупља вредности из мање или више аморфне залихе прошлости истичући само одређене сегменте, дајући им значење и проналазећи њихову симболичку представу, тиме се постиже њихова семиотизација и проналажење намене у складу са актуелним потребама (Spasić i Basković, 2017). Тиме се поново читава променљивост поимања наслеђа, па и поимања прошлости и вредности које она као таква баштини. Оно што представља константу јесте простор који поприма све трагове људског деловања и омогућава успостављања везе између различитих временских периода и њихово локализовање. Свака прошлост у својој основи јесте локализована. Локализовање прошлости односи се на постојање идеје о тренутку, просторно и временски конкретизованом, у којем је извршена спознаја самог сећања (Albvaks, 2013). Сећања и меморија појединца у том контексту поново своју подршку и ослонац налазе у идентификовању и припадању индивидуе мањој или већој друштвеној групи. Осећај припадности друштвеној групи и дељење заједничког односа према прошлости за појединца значи легитимизовање и подршка личним сећањима. Сам појединац често не поседује довољан капацитет како би самостално формирао однос према прошлим збивањима и широком спектру минулих догађаја који недвосмислено врше утицај на формирање и конституисање идентитета како појединачних припадника друштвене групе тако и читавих друштвених група, али и друштвених заједница. Према томе памћење се разуме као колективна функција при чему оно што појединац може да заборави друштво својим деловањем може да сачува (Albvaks, 2013). Идентитети друштвених група и друштвене заједнице неупитно остварују утицај и на поимање и креирање идентитета града. О идентитету града може се говорити у основи на два нивоа, као унутрашњем и спољашњем идентитету. Идентитет посматран са унутрашње тачке гледишта значи његово разумевање као самоперцепције и доживљај града од његових становника, са друге стране сагледавање

идентитета као спољашњег односи на креирање слике града споља у очима других (Spasić i Vasković, 2017). Ослањањем на групу појединаца тиме проширује и надограђује сопствени однос према прошлости и досеже до реалција са прошлошћу које самостално не би могао да оствари. Подршка у том процесу поистовећивања појединаца са друштвеном групом проналази се у објављеном тексту, изговореној речи, сачуваној фотографији, изграђеном објекту, обновљеној посети, одржаном скупу и мноштву других медија који се стављају у службу очувања и преношења сећања као интегралних чинилаца особености сваке друштвене групе. Тиме се омогућава продирање догађаја у памћење. Продирањем у памћење сваког историјског догађаја врши се његово превођење у науку, појам или симбол, па тиме догађај добија и значење и постаје део система вредности и идеја друштва (Albvaks, 2013). Разумевање овога односи се на перцепцију континуираног и цикличног процеса развоја друштва и надоградње вредности које се баштине и негују у склопу друштвених група које чине његову целовитост. Сврха тога налази се пре свега у поистовећивању савремених генерација са наслеђеним вредностима и наслеђеним скупом искустава претходних генерација које своје облике поприма кроз колективну меморију. Колективна меморија тиме се ставља у службу преносиоца достигнутих нивоа друштвеног напретка уз неопходно поимање њене улоге и њеног доприноса садашњим друштвеним групама. Аналогно томе како је Пантеон у царском риму посматран као уочиште свих култова, уз условљеност да су били култови, тако и друштво асимилије све традиције под условом да јесу традиције, па на тај начин прихвата и све идеје под условом да оне то јесу што би значило да могу да пронађу место у њиховој мисли и да се односе на данашње људе који могу да их разумеју (Albvaks, 2013). Колективну меморију стога треба разумети и као вид преношења идеја које своје постојање базирају на прошлости, али је нужна њихова интерпретација у садашњости односно неопходно је проналажење њихове улоге у савременом друштвеном току и откривање доприноса које наслеђене идеје и мисли могу имати на актуелна друштвена стремљења. Успостављајући релације између колективне меморије и друштвене мисли у теоријским оквирима истиче се њихова међузависност, па су њихове релације прожете узајамним оснаживањем и међусобном подршком. У својој суштини друштвена мисао јесте памћење и целокупан спектар садржаја испуњен колективним сећањем које друштво радећи у својим актуелним оквирима може да реконструише (Albvaks, 2013). Тиме колективна меморија досеже до нивоа на коме су заједничка сећања друштвених група и друштвене заједнице, као и заједнички однос према прошлости препознати као један од утицајних фактора даљег развоја друштва и могу се перципирати као именилац и основ друштвеног деловања. На бази заједничких реконструкција прошлости друштвене групе проналазе и утврђују заједнички став према прошлим догађајима и из њих извлаче поуке и закључке који их даље детерминишу као скуп индивидуа удружених око заједничких наслеђених вредности које сежу из прошлости.

2.2 Преглед теоријских мисли о значају колективне меморије за друштвену заједницу

Као важна прекретница у погледу бављења меморијом истиче се 1925. година и креирање појма колективног памћења од стране француског социолога Мориса Албвкса након чега је уследио читав корпус појмова и начина сагледавања теме друштвене меморије у виду истицања и дефинисања појмова комуникативног, националног, политичког и културног памћења, затим културе сећања и места и заједница сећања, али и појмова друштвеног и политичког заборавља, као и дисонантног сећања (Михаљинац, 2018). У погледу начина преношења и очувања меморије у склопу друштвених заједница као два доминантна корпуса издвајају се усмено преношење сведочанстава и очување меморије путем текста, при чему се поимање текста односи на његово разумевање у најширем могућем значењу. Као репрезентативни пример усменог преношења може се посматрати мит за који се претпоставља да означава најстарију легенду преношену усменим путем, а реч је аборицинској легенди о

настаку вулкана Буђ Бим и могућности да је сама легенда опстала 50.000 година и да се преносила искључиво усменим путем (Barras, 2020). Са друге стране о значају текста у процесу креирања колективне меморије адекватан пример представља уклањање картуша краљице Хатшепсут од стране Тутмозиса III. Разлог томе представља веровање да уколико је изгубљено или уништено свако сећање на мртву особу и дух би такође погинуо што представља страшну или „Другу смрт“ и потпуни заборав и затирање (Tyldesley, 1998). Наведени пример представља деловање у јавном простору града који је за циљ имао уклањање свих трагова и сведочанстава који би омогућили даље преношење меморије и њено издизање на ниво колективне меморије друштва. Кад је реч о начину преношења меморије усменим путем или помоћу текста ова два приступа окарактерисана су дихотомијском релацијом која постоји између њих, али оно што је присутно и у једном и у другом начину транспоновања меморије или њеног брисања јесте нужност успостављања везе са простором као неопходним чиниоцем конкретизације меморије и њеног утемељења, при чему је у првом примеру само сведочанство преношено усменим путем везано за мит о настанку места, док се у другом примеру истиче размевање снаге употребе места у процесу преношења меморије и стварања колективне меморије друштва. Сходно томе фокус истраживања усмерен је ка сагледавању и анализирању проблема права на манифестовање сећања друштвених група у склопу јавних простора града. Како је као истраживачки полигон одабран комплекс Београдског сајмишта постављена проблематика усмерена је ка маргинално позиционираним друштвеним групама, маргинализованих са аспекта видљивости њиховог сећања у склопу овог јавног градског простора сагледавано у временском периоду од оснивања комплекса до савремених збивања. Теоријски оквир представља сагледавање истраживачког проблема са аспекта односа сећања и заборављања у контексту јавних простора града, а као два референтна случаја биће анализирани хомогене и хетерогене друштвене заједнице. Под појмом хомогених друштвених заједница мисли на људске заједнице са израженим тенденцијама остваривања јединственог колективног сећања. Настојање друштвене заједнице у погледу креирања заједничког сећања свих појединачних друштвених група усмерено је ка уклањању свих сегмената који би могли да представљају узрок раздвајања и деобе појединаца, па сходно томе у циљу креирања заједничког корпуса сећања прошлост постаје предмет прераде и усклађивања са променљивим условима равнотеже унутар заједнице (Albvaks, 2013). Сећања тиме постају изложена констаном вредновању, приспитивању и оцењивању погодности њиховог укључивања у савремене токове друштва уз перманентно процењивање њиховог утицаја на очување целовитости заједнице. Само она сећања која доприносе јединству заједнице и на позитиван начин утичу на стварање кохезије унутар друштва постају јавно интерпретирана и проналазе своје место у оквиру јавних градских простора. Сама колективна меморија не представља истинито приказивање прошлости, већ је треба разумети као доминантно друштвено-интегративну и функционалну с обзиром да у својој основи колективна меморија представља структурирање догађаја из прошлости којима се омогућује кохезија и одржавање групе (Стевановић, 2008). Колективна меморија тиме поприма епитет важне друштвене одреднице која својим постојањем и присутношћу унутар свакодневних друштвених деловања омогућава целовитост групе. Такође колективна меморија омогућава остваривање кохезионих веза унутар групе и између појединца који се поистовећују са заједничком перцепцијом догађаја који су препознати као важни чиниоци идентитета групе. Прожимање између идентитета друштвених група и идентитета града окарактерисано је узајамним оснаживањем и међусобним допуњавањем. Када идентитет града постане нераскидиви део локалног представљања друштвених група сами појединци заједнице постају испуњени осећајем припадања ширем систему који надализи појединачну егзистенцију (Landry, 2006). Са друге стране остваривање и стремљење ка јединственом односу према прошлости може

проузроковати и извесна потискивања унутар друштвене заједнице и маргинализовање меморија друштвених група које су позициониране на ивицама друштвене прихватљивости. Код хомогених друштвених заједница манифестује се и проблем креирања и видљивости искључиво доминантног сећања као последица наметања хегемоне слике прошлости, док је код хетерогених заједница у склопу јавног простора присутан шири спектар сећања. Такође, наведени истраживачки проблем анализиран је и са теоријског аспекта поимања простора као медија транспоновања сећања. Градови омогућавају јасно читање цивилизацијских успона и падова, с обзиром да поседују карактер медијума помоћу којих друштвена моћ поприма своју просторну манифестацију (Ступар, 2019). Постављени циљ не тиче се анализирања и презентовања начина манифестовања сећања и заорава у јавном градском простору, већ поимање сећања и заорава као два аспекта једног истог феномена – односа према прошлости. Прошост, у социолошком смислу, не постоји сама као таква већ настаје као продукт различитих конструкција и увек је вођена посебним мотивима који су условљени савременим потребама (Asman, J. 2011). Сходно томе однос према прошлости посредован је меморијом, али такође мора бити испуњен смислом који детерминише улогу прошлости у актуелном тренутку деловања.

Колективна меморија испуњена је искуствима дугорочнијег карактера, она је проткана националним јунацима, значајним датумима, комеморацијом ратних збивања, раздора, патње, миграција, али и такође садржи и обележавање мира, успеха, напретка и генералног стања испуњености лоцираног у прошлости (Стевановић, 2008). Размевање колективне меморије односи се на њено сагледавање као текста у који су уткане поуке и закључци проистикли из догађаја који су одредили трајање друштвених група. Она је проткана искуствима и представља комуникацијско средство између различитих генерација које деле и користе јединствен простор чије се постојање протеже кроз различите епохе. Заснивање и постојање колективне меморије одређено је дуалним карактером и подједнако може предсављати вредовање догађаја који су окарактерисани као сведочанства страдања, али и оних догађаја који предсављају тренутке или периоде успона које потврђују свеобухватни допринос друштвених група развоју и напретку народа или пак читаве цивилизације. Круцијална у том процесу је семиотизација као друштвено одговорни корак давања значења и одређивање улоге прошлости у садашњем тренутку која се путем друштвене меморије и сећања пројектује у жељену будућност којој друштво као заједница стреми. Мера односа према прошлости детерминисана у тачном односу колико нам је искустава из прошлости неопходно и само уколико она поседује смисао и значај у садашњем тренутку (Asman, J. 2011). Маргинализација значаја меморије, коју свако место као специфичан градски сегмент поседује, представља проблематику која се налази у фокусу истраживања. Значај коју прошлост има у погледу идентитетских одредница места огледа се у особености текста који је исписан догађајима који су се одиграли на одређеном месту и који га тиме издвајају као јединствену тачку универзума. Превођење физичке тачке универзума у место, како објашњава Ендру Гири, остварује се тек онда када се у њега упише историја, идентитет или сећање и премда свако место поседује своју материјалност његово значење је променљиво (Gieryn, 2000). Уписивање вредности места представља важан задатак сваке друштвене групе која тиме твори сопствени идентитет, али и брани свој интегритет управо кроз семиотизацију прошлости. Опстанак друштва и очување његовог интегритета у извесној мери условљено је и снагом којом друштво чува и баштини своју прошлост. Употребна вредност колективне меморије налази се у обезбеђивању неопходног континуитета са прошлошћу (Стевановић, 2008). Континуитет са прошлошћу значи могућност наслеђивања закључака и сазнања проистеклих из свих претходних епоха готово долазећи у додир са онима што разумемо као архитип и целокупан оквир наслеђеног искуства. Живот и континуитет једног друштва зависи од степена интегрисаности прошлости

у савремена збивања и настојањима друштва да наук прошлости чува и преводи у садашњости. Опстајање друштва условљено је институцијама које своје постојање базирају на јаким колективним стремљењима која се разумеју као тредиција или колективно сећање, али и као идеје које настају под утицајем садашњости (Albvaks, 2013). Занемаривање ове значајне друштвене одреднице значи ненадокнадиви губитак вредности како поједначних друштвених група тако и читаве друштвене заједнице, јер губитком колективних веровања нестају кохезионе везе и онемогућује се превођење меморије друштва у видљиве аспекте јавног градског простора као једног од начина манифестовања онога што се разуме као колективно веровање. Окосница проблематике представља социолошки проблем потискивања и опструкције права на манифестовање меморије у оквиру јавног градског простора. Специфичност људског друштва јесте пре свега успостављање односа према мртвима, нешто што је потпуно непознато осталим врстама живих бића, па се сам град мртвих може посматрати као старијим у односу на град живих (Mamford, 2001). Занемаривање прошлости у својој суштини значи губитак могућности наслеђивања и спознаје до тада остварених друштвених сазнања и предствала препреку у даљем развоју и напретку друштва. Потискивање ове веома важне одредбе људског друштва евидентна је на примеру комплекса Београдског сајмишта, простора који је испуњен сведочанствима како о развоју, напретку и просперитету, али и сведочанствима о деструктивним догађајима и страдањима, па као последица изостаје могућност усвајања поука те се манипулисањем прошлошћу ствара искривљена слика стварности на бази чега је и формиран проблемски оквир који се налази у бити овог истраживања.

2.3 Критичка анализа транспоновања меморије појединачних друштвених група ка меморији друштвене заједнице

2.3.1 Колективна меморија у хомогеним друштвеним заједницама

Приликом успостављања релација између јавних простора града и меморије важан аспект представља друштвена заједница или група која детерминише карактер односа према прошлости. Такође заједница или група успоставља односе према сећању у зависности од тога чије је сећање, на кога се односи и каква је улога предмета сећања у актуелним урбаним токовима. Сходно томе употреба сећања окарактерисана је дуалношћу и манифестује се или зарад реалне спознаје минулих догађаја или као средство стварања селективних знања о прошлости (Куљић, 2006). У том комплексном процесу сврставања сећања налази се социолошки важан проблем маргинализације друштвених група и спутавање превођења њихових сећања у видљиве аспекте јавног простора. Уколико је прошлост према којој се заузима однос окарактерисана трагичним догађајима и страдањима утолико постаје комплекснији процес превођења сећања у видљиве аспекте јавног градског простора и прихватање сећања на нивоу друштвене заједнице. Процес манифестовања сећања и присутност у јавном простору града додатно је отежан уколико се она односе на мањинске друштвене групе које су најчешће позиционирани на маргинама друштва. Остваривање интереса друштвених група условљено је њиховом снагом или повезивањем, подршком и умрежавањем са осталим друштвеним групама, сама ситуација релизовања интереса постаје утолико комплекснија са порастом важности простора и дуготрајности утицаја коју пројекат може имати (Ступар, 2019). Најупечатљивији показатељи урбане динамике сагледавају се кроз уништавања и рушења чиме настају слике којима се манифестује појединачна судбина локалног становништва и степен насилности и тежине њиховог страдања у заједничкој егзистенцији (Rossi, 2008). Створене слике о прошлости представљају конективне структуре унутар друштвене заједнице. Међутим, друштвено усвојене и прихваћене слике о прошлости

представљају и места стварања подела. Путем самих сећања на колективно доживљену прошлост настаје и подржавање и истицање разлика унутар заједнице која се манифестује кроз креирање одредница ми, ви или они (Asman, J. 2011). Као пожељан облик припадања друштвеној групи и друштвеној заједници истиче се поистовећивање са ми. Тиме се обезбеђује видљивост и легитимност, а сећање и однос према прошлости представља средство остваривања овог циља. Условљеност самоодређивања друштва огледа се кроз успостављање односа према прошлости, јер живот једне нације могућ је само уколико она показује напоре за очувањем своје прошлости (Asman, J. 2011). Тиме се манифестује неједнакост и спутавање права на јавно манифестовање меморије у оквиру градске структуре и учвршћивање скрајнутих сегмената града на маргини културних збивања. Последице томе колектив доживљава самовиктимизацију која се догађа онда када виђење прошлости маргинализованих друштвених група није прихваћено од стране читаве друштвене заједнице, уз разумевање самовиктимизације као појединачне приче о проживљеној патњи унутар групе што као своје манифестовање или чак отеловљење може имати у људској жртви, порушеном или принудно напуштеном дому, разореним богомољама и зградама (Михаљинац, 2018). Бављењем маргинама културе или оним што се налази између култура, истичу се маргинална места као репрезенти неједнакости која карактерише транснационалне односе у свету како данас тако и у прошлости (Hernandez, 2010). Овај облик манифестовања меморије посебно је изражен код хомогених друштава и служи за приказивање оног сегмента прошлости који је прихваћен. Као својеврсно средство тотализације националног идентитета у хомогеним друштвима истиче се прошлост и њено тумачење у савременом тренутку. Тиме меморија постаје врло активан садржај и значајан фактор у погледу детерминисања друштвених заједница. Када јавни простор представља место значајних историјских догађаја, који су повезани са националном иконографијом борба око идентитета места ће вероватно бити изражена (Nemeth, 2012). Кроз дуални карактер сећања, која се поимају и као експликативна и као оправдавајућа, меморија постаје материјал изложен манипулацијама. У том контексту као важан сегмент бављења меморијом истиче се и појам мемотропизма који се објашњава као склоност ка извитоперењу и измени памћења (Katroga, 2011). Сећања су у оквирима друштвених група изложена свесним или несвесним манипулацијама, па је њихова присутност унутар градских структура под утицајем интереса и резултанта је различитих цензура (Le Gof, 2015). Присуство ширег дијапазона сећања у склопу хомогених друштава је нужно супституисана зарад формирања једног доминантног односа према прошлости. Формирање јединственог сећања перципира се као основ постојања чврстог и стабилног друштва у хомогеним заједницама и његова одрживост базира се на конструисаном континуитету. Обликовањем наше перцепције садашњости на основама наше прошлости и давањем смисла садашњости позивањем на прошлост омогућава се континуитет идентитета (Blastin, 2015). Безусловно стремљење ка континуитету групе са собом носи социолошки проблем потискивања меморије мањинских друштвених група зарад стварања колективног сећања нације. Само колективно сећање нужно значи и припадање одређеној групи, а нација се најчешће посматра као најшира група (Albvaš, 2015). Оно што је карактеристично за друштвене групе у хомогено оријентисаним друштвеним заједницама јесте да су друштвеним групама битни искључиво интереси који се тичу саме групе (Hobsbaum, 2014). Дијалог тиме постаје неостварив, сваки партиципативни приступ решавању проблема постепе немогућ, друштвена размена између појединачних друштвених група је онемогућена, а самим тим и меморија мањинских друштвених група остаје маргинализована и без могућности превођења у видљиве и саставне делове јавног градског простора.

2.3.2 Колективна меморија у хетерогеним друштвеним заједницама

Како је већ било наглашено у раду релације између меморије и јавних простора града у великој мери заснивају се на друштвеним групама које чине друштвену заједницу града. На основу тих релација друштвене групе успостављају нераскидиве везе са самим градом, а манифестовање остварених веза потпомогнуто је сећањем. Меморија представља важан део идентитета друштвене групе и као таква своје утемељење налази унутар структуре града. Снага меморије у изграђивању заједнице све више се препознаје, на основу чега се врши сагледавање града као скупа заједница од стране социолога и антрополога (Berk, 2002). Условљеност преношења меморије њеном просторном манифестације поново долази до изражаја. Другим речима, опстајање сећања условљено је транспоновањем у видљиве аспекте градске структуре.

Изградњом културе сећања друштвене групе настоје да граде сопствени идентитет којим стварају имагинарну слику о себи која се континуираним преношењем кроз генерације надограђује, у том процесу место које је кључно за постојање групе има сувислу улогу (Asman, J. 2011). Видљивост и прихваћеност сећања одређене групе манифестује се управо појавношћу њиховог сећања у јавном простору града. Такође јавни простори града и јавна сфера уопште могу се посматрати као борилишта друштвених и политичких надметања (Low & Smith, 2006). Сходно томе оснаживање дивезитета присутности различитих сећања у јавном простору оснажује како квалитет јавног простора тако и друштво као заједницу. Начин остваривања диверзитета сећања унутар друштвене заједнице представља тежња ка облицима у којима социолошко постојање може бити представљено на најбољи могући начин тиме што допушта меморији да говори (Bhabha, 1994). Превођењем меморије у видљиве сегменте градске структуре значило би оснаживање читаве заједнице и допринело би јаснијем разумевању града и његове прошлости. Могућност разумевања града у различитим временским инстанцама његовог постојања обезбеђује се кроз његову историју, али подједнако и кроз омогућавање сећања града на сопствену прошлост (Rossi, 2008). Тиме се намеће питање постојања солидарности између друштвених група, која не постоји као таква већ настаје као продукт усмереног друштвеног рада и деловања. Солидарност се унутар друштвених група не може подразумевати као таква, она нужно мора бити резултанта усмереног рада и изградње, па самим тим као предуслов намеће се заокрет од неодрживе хомогености ка одрживој хетерогености (Berk, 2002). Остваривање вредности кохерентног хетерогеног друштва захтева транспоновање од сећања групе ка сећању заједнице. Другим речима меморија појединачних друштвених група изискује превођење у аспекте колективног сећања, на супрот стагнацији и задржавању на нивоу сећања мањинске маргиналне друштвене групе. Колективно сећање остварује немерљив допринос у реалној трансформацији простора у заједничком деловању друштвених група (Rossi, 2008). То би значило и успостављање адекватног односа према прошлости града и догађајима који су обележили његово постојање. Постојење различитих меморија еквивалентно је постојању различитих група људи и друштвених заједница, а њено утемељење налази се у просторима, гестовима, фотографијама, објектима (Halbwachs, 1992). На основу тога врши се успостављање релација са прошлошћу и детерминисање њеног смисла у садашњости на нивоу читаве друштвене заједнице.

Сећање представља поступак семиотизације, основ оваквог става налази се у погледима да се сећамо само прошлости која се преопознаје као значајна и само она постаје предмет сећања (Asman, J. 2011). Творење смисла прошлости постаје везивни елемент између појединачних друштвених група и учвршћује њихову егзистенцију у садашњости на основу минулих догађаја. Такође тиме се врши и директан утицај на остваривање целовитости града и унапређење појединачних сегмената градске структуре. Међусобно вредновање другости утврђује се као главни мнемонички догађај (Mištal, 2015). Оно што је важно у том процесу

јесте укључивање маргинализованих друштвених група у јавни живот, чиме се врши супротстављање видљивости искључиво доминантног сећања и остваривање хетерогености у оквиру друштвеног склопа. Еволуција смисла прошлости у савременом историјском контексту условљава и одређује трајност сећања које такође зависи и од адаптивних капацитета одабраних прошлих збивања новим временским токовима (Куљић, 2006). Сходно томе обележавање места сећања спомеником обезбеђује трајање и преношење сведочанства о догађајима из прошлости, али такође мора садржати и посебност друштвене групе на коју се најдиректније односи. На овом нивоу важно је истаћи перцепцију споменика као живе сценографије града који је у својој суштини много сложенији од скулптуре (Bogdanović, 1958). Споменик треба разумети као догађај, али и настојање ка очувању сећања на њега у наступајућем времену до недефинисане границе тог времена (Kejsi, 2015). Сходно томе видљивост сећања појединачних група друштва у јавном простору представља крајњи резултат који произилази из прожимања карактеристика меморије и јавног простора у савременом тренутку у контексту остваривања вредности које хетерогеног друштво као такво настоји да баштини.

2.4 Манифестовање колективне меморије у јавним просторима града

У погледу очувања сведочанстава о прошлости важно је разумевање да су сва сведочанства подређена доминантном дискурсу односа према прошлости, те су као таква лишена објективности и окарактерисана су као пристрасна, ипак обједињујућа одредница сећања јесте настојање транспоновања искуства које у себи садржи значај за ширу заједницу (Михаљинац, 2018). У том контексту сама меморија, односно сведочанства о догађајима из прошлости постају средство трансгенерацијске комуникације. Важност остваривања комуникације између различитих генерација односи се на друштвено важан процес преношења поука наслеђених из прошлости путем сачуваних сведочанстава о догађајима важним за креирање идентитетских одредница друштвених група и друштвених заједница. Сведочење треба разумети у облику дијалога у коме слушаоца треба посматрати као празан лист папира на који се први пут уцртава значај одиграног догађаја (Assman, A. 2011). Неопходну подршку, у том социолошки важном процесу транспоновања сећања, пружа управо јавни простор са својим евокативним капацитетима и могућностима остваривања симбиозе између времена и догађаја. Архитектуру можемо посматрати као сценографију саткану од људских осећања која су се генерацијама таложила, али и од значајних догађаја, особених искустава и актуелних промена (Rossi, 2008). Компримовање и сједињавање свих тих различитих набоја манифестује се управо у јавном простору. Ричард Роџерс истиче разумевање архитектуре која се увек тиче јавног простора коме подршку дају сами објекти (Weston, 2015). Јавни простор поседује неопходни капацитет да изнесе сав диверзитет различитих карактера. Што је диверзитет тих импулса које јавни простор емитује већи читање прошлих збивања је потпуније и присуство и употреба прошлости у савременом тренутку доприноси истицању специфичности његових карактеристика. Како би истако везу између градова и сећања Итало Калвино истиче да град као ентитет нема нарацију о својој прошлости, већ је он садржи као нераскидиви део свог постојања, исписану у наизглед свакодневном мобилијару једног града попут жалузина прозора, громобрана, гелендера и да су сва сведочанства исписана у ћошковима градских улица попут огреботина и уреза (Calvino, 1972). Тиме наратив којим се јавни простор испуњава постаје саставни део креирања колективне меморије, тачније постаје средство истицања сећања друштвених група или пак средство системског конструисања заборавља. Помоћу алата којима се политика сећања служи, али и заборавља креира се сећање једне нације, па према томе државне институције одређују меру укључености различитих сведочанстава у домен јавног простора (Михаљинац, 2018). Важан

социолошки проблем права на манифестовање сећања друштвене групе поприма своју просторну димензију у виду права на интегрисаност меморије друштвене групе у јавни градски простор. Тиме се истиче комплексност градских простора, који се налазе у бити овог истраживања, да баштине сведочанства из прошлости и да доприносе њиховом преношењу на будуће генерације. Наше деловање у погледу очувања колективне меморије сходно томе требало би да буде на линији разумевања које Џејмс Стерлинг истиче да наше грађење не би требало да буде раздвојено од наше културолошке прошлости (Weston, 2015). Као што меморија утиче на град и његове јавне просторе, тако и град утиче на саму меморију па су релације које постоје између ова два појма двосмерне и прожимајуће. Појава града омогућила је човеку да сагледа самог себе ретроактивно, јер сам град Богдан Богдановић разуме као јединствено таложјење успомена које својим садржајем надилазе сећања само једног језика и само једне националне заједнице (Bogdanović, 2008). Како би се омогућило преношење ширег дијапазона различитих сећања неопходно је омогућити манифестовање хетерогласја у склопу јавних простора града. Појам хетерогласја или вишегласја Бахтин образлаже као подразумевање полифонијског дијалогског односа (Holquist, 1981). Сагледавано кроз призму културе сећања настојање спровођења концепта хетерогласја односило би се на одупирање политичком сећању помоћу друштвеног сећања, прецизније званичног и хегемонског наратива прошлости маргинализованим историјским збивањима (Михаљинац, 2018). Заступљеност хетерогласја у склопу јавних градских простора особено је за хетерогене друштвене заједнице у којима је пожељана и омогућена видљивост ширег дијапазона различитих сведочанстава из прошлости, док се у хомогеним друштвеним заједницама концепт хетерогласја оспорава и ономогућује се његово превођење у интегралне сегменте јавног градског простора.

Као најдоминантније и најизраженије средство маркирања и обележавања прошлости истиче се споменик, који у јавном градском простору постаје медијум креирања и очувања колективне меморије друштва. Споменик аутономно поприма епитет сведока историје и уметничко дело које заузима комеморативну улогу у креирању колективног сећања и изражава систем вредности друштва (Choay, 2001). Такође споменици јесу репер колективне жеље обликоване кроз начела архитектуре и истичу се као примарни елементи, као константе чиоде урбане динамике у којима прошлост говори кроз уметности језиком архитектонских споменика (Rossi, 2008). У том контексту, а у односу према јавном простору, и сами објекти могу бити поимани као споменици и репрезенти културолошких обележја историјских епоха и збивања и експоненти збивања које простор баштини. О значају и важности споменика у сфери архитектонског деловања Адолф Лос истиче да се само мали сегмент архитектонског деловања може разумети као уметност и као најексплицитнији елемент наводи управо споменик (Loos, 1952). У том контексту важно је шире разумевање споменика где се под појмом споменика може разумети и објекат, урбана целина или чак и читав градски сегмент којим се остварује комуникација са прошлошћу што се налази у бити постојања споменика. Постављање споменика у склопу градске структуре постаје пре све урбанистичка тематика, јер сам споменик у адекватно решеној урбаној целини постаје његов интегрални део (Grabrijan i Neidhardt, 1957). Услед сложености контекста и постављеног задатка, превођења меморије у јавни градски простор, апстрактне и минималистичке форме идентификоване су као доминантни појавни облици у структурама које су препознате као места испољавања веза између простора и меморије (Тановић, 2015). Објекти, па и сам простор, постају средство које се може ставити у службу разумевања прошлости којој дајемо одређени значај и која постаје део колективне меморије друштвених група, друштвене заједнице или на свом врхунцу читаве нације. Тиме објекти постају и средство трансгенерацијске комуникације и носиоци особености урбаних целина на основу чега нам је омогућено поимање карактеристика јавних простора и њихових специфичности. Архитектонско деловање у том погледу мора бити

усмерено ка истицању тих специфичности и интензивирање особености места кроз испитивање његових граница и значења. Архитектуру треба разумети као „уметност могућег“ и показатељ њеног успеха огледа се у степену до којег је архитект тестирао границе могућег, једнако вреднујући и конструктивне и естетске границе (Janson & Janson, 2016). Оно што је детерминишуће у том поступку јесте време. Кроз време простор поприма богатство мотива помоћу којих распознајемо једнственост урбане целине, са друге стране помоћу сећања које објекти баштине градимо однос са заједницом која је тај простор створила (Rossi, 2008). Тако се поново потврђује могућност поимања простора као средства комуникације и јасно се изражава капацитет простора да омогући читање промена које су се дешавале кроз време. Савремено разумевање простора односи се на његову перцепцију као медијума који је прожет активностима од којих не може бити раздвојен, у том смислу простор не може постојати одвојено од догађаја и активности које га испуњују (Tilley, 1993). Трајање једне урбане целине може се сагледати управо кроз сагледавање промена које карактеришу њено постојање кроз време и односи се на разумевање деловања у погледу формалног обликовања градске структуре што представља особеност једног временског периода града и његовог развоја. Изложеност градова непресталним променама доприноси њиховој перцепције као живих организама самим тим тешко је и готово немогуће извршити реконструкцију прошлости једног града (Janson & Janson, 2016). Медији који је у том поступку спона јесте колективна меморија односно меморија друштвене заједнице или њених појединачних друштвених група. У том контексту и успостављајући релације између града и меморије продире се у појам трајања што представља особено обележје града као таквог. Трајање представља специфичност града или градског сегмента које се не може надокнадити и представља пожељну карактеристику урбаних целина, при чему се само трајање искључиво односи на активне делове града који узимају учешће у савременим градским токовима. Карактер града доприноси његовом разумевању као специфичном делу конкретизованом у времену и простору које садржи различите фрагменте свог постојања у различитим моментима своје историје, синтетизацију свих тих момената и јединство фрагмената пружа нам сећање које град баштини о сопственој прошлости (Rossi, 2008). Сходно томе град као појам поседује способност да комуницира. Класификација делова прошлости градских сегмената односи се на интерперетирање њиховог значења у тренутку садашњости, односно представља давање значења прошлим збивањима. Превођење сегмената прошлости, њихово повезивање и успостављање међусобних релација важно је сагледавано са аспекта трајања и конструисања колективне меморије друштвених група. Друштвене групе тиме добијају просторни и временски оквир догађаја наспрам кога детерминишу своје идентитетске одреднице и исказују вредности које заслужују транспоноване из прошлости у будући развој заједнице. Тиме догађај постаје централни појам колективне меморије. Важност догађаја транспонује се и на наратив који постаје носилац колективне меморије. Догађај по својој снази и важности некада у свом капацитету може бити толики да изазива промене које су видљиве у простору (Rossi, 2008). Уобличавање тих промена као финална инстанца доживљава се кроз појавност и манифестовање колективне меморије у јавном градском простору. Присуство колективне меморије или колективних меморија у јавном градском простору доприноси читању диверзитета утицаја под којима су се град и јавни простори града развијали. Читав спектар утицаја допринео је том процесу и све те различитости које су мењале и формирале структуру града важне су зарад могућности читања генезе градских целина. Развој градова треба посматрати не као континуитет историјских етапа које су се међусобно надовезивале већ пре као низ испреплитаних историјских тренутака који захтевају вредновање и сагледавање кроз призму промена у виду економске моћи града, културолошких трансформација и смену политичких стремљења (Guaitoli & Rambali, 2008). У том комплексном процесу успостављања веза између различитих

историјских фрамената значајну олакшицу у тумачењу пружа простор и изграђени објекти као материјални трагови и носиоци вредности историјских епоха. Сами објекти у оквиру тих градских целина постају репрезенти идеја које су се временом у граду мењале, па и сами објекти постају медији који доприносе очувању колективне меморије и њеном манифестовању у садашњости. Нит којом се увезују објекти и јавни градски простор, а у контексту релација између града и меморије, јесте појам *locusa*. *Locus* се може објаснити кроз релације које постоје између специфичне локалне ситуације и објеката који чине то место и значај *locusa* је спознаја о месту и времену које није подложно рационалном изражавању, премда садржи скуп епитета које су ван осећања које доживљавамо током њихове перцепције (Rossi, 2008). Снага и вредност *locusa* представља условљавајући сегмент релација између града и меморије. Манифестовање меморије у јавном градском простору онемогућено је у случају нарушавања и губљења вредности *locusa*, па *locus* као такав стиче епитет услова без кога се не може *conditio sine qua non*. Домен *locusa* изражен је кроз спецификуме градских сегмената и урбаних целина, њихових просторних али и временских реалности, њихове формалне уобличености, топографских карактеристика, догађаја који су оставили траг у њиховом постојању и на крају самом меморијом коју *locus* поседује. То доводи до тога да град одређује колективну личност (Mamford, 2001). Јавни простори града и њему припадајућа меморија постају део личности једне друштвене заједнице на исти начин као што су то знање које та заједница поседује, њена осећања, мишљења, вредности и дела те заједнице. Очување колективне меморије значи и очување читавог корпуса искустава једне заједнице, а као најадекватниј ентитет за испољавање тих вредности истиче се управо јавни простор града. У процесу очувања и преношења меморије јавном простору града подршку свакако пружају и сами објекти који чине архитектонску анвелопу и његов физички оквир. Објекти поседују способност да говоре и имају моћ деловања и то не мање од човека који их примарно настањује, у физичкој анвелопи града и даље обитавају и настављају своје деловање догађаји из прошлости, као и историјске одлуке и већ усвојене и прихваћене вредности (Mamford, 2001). Физички простор пружа људима оквир који омогућава успостављање разумевања прошлих збивања и представља неопходан елемент перцепције и издизања до трансценденталног нивоа, а сами објекти поседују ту снагу симболичког значења и сједињавања човека са оним што је предмет његове спознаје. У контексту савременог друштва досезање до појма трансценденталног нивоа у извесном смислу је отежан и готово онемогућен. Фасцинираност електронским медијима потиснула је трансценденталну духовност из центра друштвености (Janson & Janson, 2016). Ипак важно је истаћи да садржај јавног простора у погледу наталожених историјских сведочанстава јесте важнији чинилац града од самог физичког оквира у коме су се одвијали догађаји који су остављали трагове прошлих времена.

3 Место сећања

3.1 Теоријска разматрања места сећања

Унутар градских структура сећања опстају и манифестују се као свесност града и приказивање прихваћене прошлости, такође став заједнице према месту употпуњује значај урбаних сегмената и њихове специфичности (Rossi, 2008). Последично томе као делови градске структуре настају места сећања. Као специфичан феномен означена су значајним историјским догађајем, али и његовим вредновањем у доприносу који остварује у процесу креирања националног идентитета код хомогених друштава. Настајање места сећања може се разумети као резултанта и продукт синергије између памћења нације и историје (Куљић, 2006). У савременим теоријским разматрањима разумевање сећања подељено је у две категорије,

прву категорију чине сећања која су настала спонтано док другу категорију чине она сећања која су настала као продукт људске потраге за сећањима (Ricour, 2004). Реаговање на ове супротстављене карактеристике сећања и насталу дуалност изискује висок степен флексибилности простора и отклон од детерминисаности карактера места сећања. Ослонац се налази у Бергосновим ставовима и подели сећања на она проузрокована и побуђена спонтано, као и она која су настала усмереним радом са сврсисходним циљем конструисања меморије, при чему прву групу Бергсон карактерише као чисто сећање (Bergson, 2004). У том контексту сећања могу представљати реферисање на првобитно искуство, одређени вид његовог поновног проживљавања или упоређивање са првобитним односно претходним искуством. Сећања, као и снови поседују карактер магијско – поетске целовитости (Bogdanović, 2009). Архитектонским деловањем тај квалитет се мора пренети и на простор. Места сећања поседују карактер реперног места на основу кога се мери свако растојање, са његовим губитком нестаје и појам растојања и самом посматрачу све постаје страна (Benjamin, 2018). Реферисање према прошлости не односи се само на памћење виђеног, проживљеног, наученог, већ на поновно доживљавање ситуација у којима је нешто виђено, проживљено, научено, при чему те ситуације садрже карактер простора у којима се догађај одиграо. Документовање тих догађаја представља супротстављање забораву, што такође представља једну од карактеристика места сећања. Трагови сећања често су најјачи и најтрајнији онда када догађај који их је оставио никада и не дође до свести (Benjamin, 1974). Сходно томе сећања на тај начин представљају извор и средство естетског просуђивања.

У овом контексту разумевање заборава односи се на његово сагледавање као агресивно брисање, као наметнуто потискивање и као завршни чин креирања нових идентитета (Михаљинац, 2018). Услед таквих карактеристика архитектонски примери који су окарактерисани као места сећања у концептуализацији односа простора и меморије представљају погодне полигоне аналитичког испитивања. С тим у вези места сећања перципирају се као простори који су окарактерисани као место сусрета духа и материје и испуњени су амбивалентним вредностима. Процес сећања окарактерисан је константним временским преплитањем прошлости, садашњости и будућности при чему наилазимо на трагове које смо оставили, наша садашњост сусреће нашу прошлост и као последица тога настају сећања. У разумевање тог трајања продиремо кроз интуицију. Бергсон истиче непостајање стања ума које се не базира на учесталим променама свих нових тренутка и да последично томе свест без меморије не може да опстане, као и да свест о континуитету зависи од додавања нових доживљених импулса меморији и прошлим тренуцима чиме се формулише трајање (Bergson, 1992). Оно што је унутрашње трајање јесте континуирани живот меморије која пролонгира прошлост у садашњост. У том контексту сећања морају бити слободна, при чему се слобода разуме по Бергсоновом принципу да свака дефиниција слободе осигурава победу детерминизма, јер је дефиниција резултат анализе, а анализа укључује промену процеса у ствар (Bergson, 2004). Потенцијал места сећања налази се у снази физичке структуре места где су сећања настала повезана са архитектонским елементима, пејзажем, географским положајем, историјским тренутком који их је обележио. Сећања су део искуственог и налазе се на супротној страни од света фантазије и нереалног (Ricour, 2004). Према томе предметни фокус представља потенцијал архитектонских елемената и карактер простора, тачније његова снага евоцирања сећања базираних на естетском осећају. У том смислу потребно је укључити имагинацију која у филозофској пракси обезбеђује кретање од опаженог ка замишљеном (Dufrenne, 1989). Замишљањем кућа, догађаја или особа које нису присутне у реалном времену и простору и обавијени су чауром такозване присутности и последица су наших сећања на њих долази се до ефеката колективног сећања и остваривања стања које се у савременим теоријским погледима назива историјом која траје (Ricour, 2004). Архитектонска остварења,

подједнако као и њихове руине садрже наративе о судбинама, подсећају нас на оно што је нестало и активирају у нама имагинацију којом досежемо до спознаје о прошлим збивањима, јер архитектоничност руинираних остатака поседује евокативни капацитет и подстиче нас да се сећамо (Pallasmaa, 2017). Перцепција сведочанства коју носе архитектонска здања олакшано је постојањем нарације о догађају, нарација исказана кроз простор тако да омогућава транспоноване меморије и доживљај пуног карактера простора и сећања које простор носи. Порушена места која више не постоје у материјалном смислу опстају у меморији становника града и живе кроз сећања на карактере и особености некадашњих улица, алеја, платоа, ћошкова и дворишта (Norberg-Schulz, 1979). Архитектонска остварења из прошлости испуњена су дијалогом прошлости и садашњости и значајно је разумети их као живе ствари којима се услед нарушавања права на живот одузима део вредности које поседују (Bogdanović, 1966). Места сећања поседују способност компримовања прошлости и садашњости. Сећања представљају почетну снагу у склопу испитивања просторних и друштвених вредности, а трансформација која карактерише овај процес дефинише и константност трагања за новим опажајним вредностима о потенцијалима које простор и сећања у својој симбиози нуде. Оно што зграду чини добром јесте њен капацитет да реагује и прима отиске понашања њених корисника, на тај начин зграда достиже до посебног нивоа испуњености и богатства (Zumthor, 1999). Слична аналогија може се применити и на градове, градске сегменте и на отворене јавне просторе града који попримајући тај епитет реаговања на људско поношање и њиховим упијањем формирају структуре које могу бити поимане као места сећања. У том контексту важно је разумевање културе сећања као поштовања осећања било да се ради о личној или прошлости других, као и права на испољавање сећања као начина чувања диверзитета наратива о прошлости (Михаљинац, 2018). Специфичности везане за сећања и меморију које Џејмс Јанг истиче, огледају се у перципирању меморије као отвореног и динамичног процеса, при чему епитет незавршености доприноси животу сећања и његовом пролонгирању у будућност (Young, 1999). Потенцијали односа меморије и архитектуре сагледавају се кроз евокативну моћ физичке структуре и урбано таложење култура. Процес успостављања релација између меморије и простора заснива се на постојању архитектуре као физичког ентитета, али и као места сећања изван своје физичке појавности, као и на уметничком деловању које се базира на сазнајним капацитетима где моћ имагинације и интуитивности играју значајну улогу. У погледу бављења прошлосту оно што је нужно јесте активирање процеса имагинације тачније маште, а машта представља симбиозу и садејство свести и подсвести и помоћу ње досежемо до нивоа на којима је могуће разумети прошлост и вршити спознају неограничених могућности у будућности, тиме сама машта постаје корисна за опстанак (Janson & Janson, 2016). Сећања на тај начин представљају извор и средство естетског просуђивања. У сврху естетског просуђивања вредности дела подједнако се могу користити како лична сећања, тако и сећања настала као надограђена и заснована на туђим искуствима, где се оба вида сећања перципирају као легитимни извори (Robson, 2015). Наша сећања заснована су на формираним процесима интеракције, при чему је сам догађај значајан носилац карактеристика тих сећања. Социолошке праксе такође употпуњавају карактеристике сећања, кроз доживљај окружења са његовим значењем доживљавамо и сећамо се простора и објеката заједно са социолошким активностима које су са њима повезане. На тај начин окружење се перципира као систем знакова интерпретираних кроз полигон сећања. Места сећања у оквиру структуре града настају као архитектонска интервенција која директно кореспондира са културом сећања, па тиме простор посредован архитектонским дејством постај медији који подражава сећање и омогућава развијање културе сећања у оквиру друштвених група. Архитектонски елементи се тиме перципирају као сегменти носиоца сећања и употпуњени догађајима као саставним делом контекстуалне прошлости изискују укључивање имагинације. Сам догађај може се разумети

као прекид трајања који се може описивати, такође догађај је доказ, али и интервенција (Šuvaković, 2006). Материјални објекти и творевине уметничког деловања представљају носиоце културолошке меморије и испреплетени са процесом сећања постају медијум испољавања сећања и подршка имагинативне реконструкције прошлости. Достицање до виших ступњева слободе у процесу стваралаштва у архитектури омогућено је кроз меморијалну архитектуру која преноси свој утицај на архитектуру сагледавано на општијем нивоу (Bogdanović, 2008). Истичући неопходност представљања догађаја као начина очувања сећања, али и важност проналажења медија који омогућава изношење целокупног контекста изван конвенционалних начина репрезентовања, врши се актуелизовање питања испољавања сећања у савременом друштву и суочавање са дилемама о улози архитектуре у стварању простора који сведоче о прошлости и евоцирају сећања. Улога архитектуре налази се у прикупљању постојећих наратива и повезивању са сећањима, при чему се на овај начин успоставља и чита континуитет, а гледано са социолошког аспекта настаје простор који корисницима даје осећај припадања и простор који пружа подршку култури сећања. Једна од најважнијих улога културе сећања јесте спречавање понављање злочина који су почињени у прошлости (Greif, 2018). Начин материјализованог приказивања сећања заснован је на индивидуалној перцепцији појединца, стога је и самом кориснику простора омогућено ангажовање у виду довршавања самог чина сећања и његова одговорност према том чину. Само сећање разуме се као сизифовски посао у коме онај који се сећа мора да се потруди да не заборави оно што је на нивоу друштвене заједнице остало заборављено, семиотички то значи победити свест о краткотрајности времена (Katroga, 2011). Могућност стварања различитих нарација у архитектонском простору сугерише да просторне целине и њима припадајући објекти представљају полигоне у оквиру којих се могу препознати и манифестивати релације проистекле из односа меморије и архитектуре. Места која представљају просторну манифестацију успостављених релација меморије и архитектуре показују начин употребе сећања као покретача друштвене интеракције и остваривања кохезије унутар друштвене заједнице. Карл Густав Јунг истиче поимање сећања као острва од којих свако за себе плута по мору неодређености (Jung, 2015). У процесу превођења сећања у сегменте колективне меморије неопходно је повезивање „острва“ у јединствени наратив. Оно што представља неопходну подршку том процесу јесте место. При томе место треба разумети као медијум који чини доступним маргинализоване наративе о прошлим збивањима (Михаљинац, 2018). Такође место постаје репер и база која омогућава читање и разумевање наталожених историјских слојева и њихово имплементирање у део градске свакодневнице.

3.2 Анализа теоријских поставки

Окосница разумевања места сећања у теоријским поставкама односи се на њихову перцепцију као конститутивних сегмената идентитета друштвених група и заједница, при чему се места сећања истовремено разумеју и као феномени који у у себи садрже одреднице уметничких, социолошких, политичких, психолошких и антрополошких примеса које у досадашњим приступима нису проблематизована на одговарајућем нивоу и одговарајућим интензитетом. Простори који су од стране друштвених група, друштвених заједница, читаве нације или чак на планетарном нивоу препознати као места сећања поседују дубок симболички значај и окарактерисана су слојевитим вредносима и у себи садрже трагове који су важни на цивилизацијском нивоу. Стога места сећања у контексту савременог друштвеног деловања представљају важне истраживачке полигоне кроз које се вреднује меморијална баштина и њен утицај на функционисање друштва и огледа се њен допринос очувању и унапређењу система друштвених вредности. Како сећање друштва настаје као продукт друштвено усмереног деловања најрепрезентативнији облик манифестовања овог рада огледа се кроз институције и

кроз простор који постају део социолошки гледано комплексног едукативног процеса везаног за начине очувања и преношења сећања између генерација које деле исти друштвени простор.

Места сећања тиме попримају способности означавања промена које настају током времена, при чему само време подједнако као и простор узима учешће у креирању колективне меморије. Самим тим места сећања постају и траг који је као део баштине урезан од стране човека у времену и у простору, уз разумевање да баштина представља меморију простора, а сами објекти њени репрезенти и носиоци окарактерисани ширим спектром културолошког значења. Аналогно томе места сећања у својој функционалној одредници најпре попримају епитет као места намењена размишљању. Процес размишљања у том контексту свакако је двосмеран, он се подједнако односи на прошлост али и на будућност, јер меморија и сећања која испуњују комплексе који су окарактерисани као места сећања утичу и на обликовање будућности која нам предстоји као што и обликују колективно памћење и историјска збивања прошлих епоха. Тиме архитектура, па самим тим и простор као елементарно средство изражавања архитектонске професије, постаје значајан чинилац у друштвеним настојањима креирања и реконструисања идентитета, друштвеног сећања и детерминисању међусобних односа појединачних друштвених група унутар друштвене заједнице. Јавни градски простор у коме су исписани трагови прошлости и који садржи слојеве прошлих догађаја репрезентује специфичности друштвених заједница и представља јасан показатељ прихваћене прошлости на бази које се заснивају међусобни односи друштвених група које творе свој идентитет на основу успостављених релација. Како је карактер јавних градских простора, који се на нивоу друштвене заједнице препознају као места сећања, одређен важношћу догађаја који се у њему одиграо врши се вредновање значења догађаја који је у фокусу пажње са аспекта његове улоге у процесу формирања идентитета друштвених група или заједница. Важност и значај догађаја преноси се и на простор, па следствено томе и простор бива вреднован од стране друштвене заједнице као мање или више значајан у утврђивању особености друштва и жељеног начина репрезентовања према другима. Тиме се места сећања, као најрепрезентативнији појавни облици јавних градских простора који баштине трагове прошлих збивања, високо котирају на лествици употребе простора у процесу конституисања идентитетских одредница друштвене заједнице. У том сложеном и комплексном процесу творења идентитета, а сагледавано са аспекта улоге места сећања, време такође заузима значајну позицију. Места сећања по свом карактеру предствалају феномене који су испуњени константним и симултаним прожимањем наизглед супротстављених временских детерминатни прошлости, садашњости и будућности. Међутим, специфичности места сећања огледају се управо у могућности компримовања различитих временских одредница и омогућавања њихових међусобних утицаја. Те карактеристике омогућавају „живот“ догађаја који су се одиграли у склопу места сећања и његово пролонгирање и преношење у будуће временске тренутке кроз поново проживљавање и његову реминисценцију са циљем утврђивања значаја догађаја за идентитет друштвене групе и настојања одупирања заборава. Вишезначност места сећања постаје потпунија утолико што се вредности, карактеристике и слојевитост његове структуре читава подједанко и на материјалном и на духовном нивоу. Прожета езотиричношћу места сећања попримају епитет места у оквиру којих је омогућено уздизање појединаца, али и читавих друштвених група, до нивоа узвишених духовних стања у која ступамо пре свега кроз интуитивну спознају. Доводећи у однос место сећања и човека и успостављајући релације њиховог међусобног прожимања значајна је и теза Мартина Хајдегера да приликом њиховог довођења у везу изгледа као да су човек и простор на две стране да простор не можемо посматрати ни као објекат спољашњости ни као искуство које долази изнутра (Хајдегер, 2009). Читав процес потпомогнут је простором као физичким оквиром који у извесном смислу олакшава транспоноване појединца у нека прошла збивања и догађе, па места сећања свој најснажнији

евокативни капацитет постижу управо кроз симбиозу физичког света, имагинације и емпатије која зависни од емотивних капацитета појединаца. Константа постојања физичког оквира, односно архитектонске анvelope која даје подршку самом менталном процесу евоцирања сећања у великој мери и персонификује саму меморију зато што места сећања по свом карактеру означавају места варијабилних временских одредница окарактерисана учесталим упливима и прожимањима прошлости, садашњости и будућности. Омогућујући тиме пре свега трајање места сећања представљају неопходну платформу која омогућава слободу меморије и представљају важан сегмент унутар структуре града на бази које друштвене групе остварују право на успостављање везе се прошлосту и репрезентовање сопственог идентитета другим друштвеним група или читавој друштвеној заједници. Снага физичке структуре у том процесу комуникације између друштвених група предствља део наративног оквира и чини сегмент сложеног друштвеног процеса утврђивања колективне меморије. Посебну улогу у социолошки важном процесу формирања меморије друштва имају архитектонски објекти који представљају важан сегмент њеног очувања и преношења, па у извесном смислу и омогућавају њено опстајање и пружају јој могућност комуникације. У контексту односа према јавном градском простору важно је поимање појединачних архитектонских објеката као важних чинилаца укупног карактера простора града који као извесна анvelope чине физички оквир јавних градских простора. Међутим сами објекти представљају и више од пуке физичке и материјалне репрезентације особености јавних простора града. Успостављајући односе између архитектонских објеката и колективне меморије као резултат произилази проширивање могућности тумачења вишезначности објекта који прожети вредностима које меморија и сећања носе постају медији који омогућавају читање прошлих збивања и гестова људског деловања који остају утиснути у простору као специфичан траг. Оно што у оваквом погледу на релације између меморије и архитектуре важи за поједначане објекте важи и за веће архитектонске ансамбле, комплексе, градске сегменте и његове просторне целине. Као епилог у склопу структуре града настају и истичу се места сећања која одишу особеношћу и специфичним значајем за друштвене групе и друштвене заједнице и њихове идентитетске одреднице. Сублимација различитих утицаја и фактора који се огледају кроз физичке, временске и одреднице самог догађаја представљају изазов архитектонског деловања у склопу структура које су од стране друштвених чинилаца препознате као места сећања. У том контексту до изражаја долази моћ коју архитектура поседује и огледа се у синтетизацији различитих импулса и надражаја, њиховом повезивању и представљању као значајних одредница друштвог колектива. Као најадекватниј простор за репрезентовање и истицање слојевитости и диверзитета карактера друштва као целине иситиче се управо јавни простор града, а места сећања у његовој структури маркирана су као феномени који садрже амбивалентне вредности метеријалног и езотеричног. Такође места сећања према свом карактеру представљају и настојање друштва да се одупре заборау и да учине видљивим деловање једне генерације и да њену краткотрајност у извесном смислу пролонгирају и омогуће преношење система вредности између генерација које не морају нужно делити исто време, али свакако деле исти простор путем кога је омогућено комуницирање и надоградња идентитетских одредница друштва. Тиме места сећања која поседују снагу повезивања постају медијум комуницирања и места најексплицитнијег манифестовања релација које произилазе из односа архитектуре и меморије.

3.3 Систематизација аспеката места сећања

Уметничко деловање у пољу архитектуре које се преплиће са сфером меморије и сећања базира се на перцепцији архитектуре као медијума, односно вишег степена људског изражавања којим се постиже издизање перцепције на трансцедентни ниво. Градови могу бити

перципирани као невербална комуникација са утиснутим порукама које корисници дешифрирају чиме град постаје медијум помоћу кога се учи друштвено пожељно понашање (Raport, 1982). За разумевање уметничког деловања значајна је подела активности према Аристотелу на *praxis* активност која је значајна сама по себи и *poesis* активност чији је циљ продукт који омогућава другу активност, сходно томе важно је поимање уметничког деловања као *poesis-a* које има сврху у другој тачније у човеку (Pasinović, 1966). Систематизација аспеката места сећања повезана је са теоријским приступима о односима заједнице према прошлости и меморији која одређује карактер заједнице. Начин перцепције атмосфере места прожетог меморијом окарактерисан је као перфидан и дифузан његова спознаја ослања се на искуство и имагинацију. Тиме је дух места окарактерисан ефемерношћу и може се говорити о атмосфери која је јединственог карактера (Pallasmaa, 2014). Оно што произилази из архитектонског деловања у просторима испуњеним слојевима меморије јесте уметничко дело које постаје медиј за преношење поруке којом се успоставља уздизање на духовни ниво. Тиме се остварује друштвена интеракција у којој се меморијални комплекс разуме као место стварања етичких норми друштва (Manojlović Pintar, 2014). Сходно томе препозната је могућност и снага архитектуре да сачува прошлост уз могућност доживљавања и схватања континуитета културе и традиције. У погледу односа према прошлости и прожимања традиције и архитектуре Кензо Танге истиче да традиција може засигурно учествовати у креирању, али не може више бити сама по себи креативна (Weston, 2015). Важно је успостављање односа према постојању, али не само у просторној и материјалној реалности, већ и у културној, менталној и временској реалности. Разумевање овога односи се на конституисање званичног сећања на догађаје из прошлости у оквирима савременог друштва. Усвојено сећање своју снагу црпи из свега што је доживело превођење у наратив и вредност попут написаног текста, саграђеног споменика или процеса који је усвојен као ритуал (Karge, 2014). Упућивање и креирање званичног сећања на догађаје из прошлости своју манифестацију доживљава креирањем места сећања у којима се управо простору додељује значајна улога у преношењу сећања. Мотив преношења сећања постаје изузетно важан у погледу комуницирања између различитих генерација, оних које су биле сведоци и учесници у догађајима у прошлости и будућих генерација које нису били директни учесници, већ управо кроз посете местима сећања усвајају сведочанства о догађајима из прошлости. Улога простора тиме постаје поседовање нарације о догађају о коме сведочи уз снагу преношења сећања и транспоновања на будуће генерације. Места сећања тиме добијају задатак да невидљиво учине видљивим (Katroga, 2011).

Како се систематизација аспеката места сећања тиче успостављања релација између простора и меморије такав вид истраживања захтева спровођење у реалним условима и конкретизацију ситуације уз отвореност за актуелне тренутке. Примењен приступ базира се на критеријумској анализи, а критеријуми су формиран са циљем препознавања потенцијала и граница релација архитектуре и меморије. Први критеријум односи се на перцепцију меморије као сегмента конструкције идентитета друштвених заједница. Други критеријум заснива се на симболици као средству посредовања између архитектуре и меморије. Трећи критеријум почива на функционалном аспекту меморијалног комплекса у савременом друштву. Четврти критеријум представља нужност симбиозе између простора и меморије као услова постојања, очувања и евоцирања сећања. Аспекти са којих ће бити вршена анализа тичу се начина формирања и обележавања колективног сећања, улоге простора у евоцирању и одржавању сећања и њиховог симболичког приказивања, као и улоге меморијалних простора у савременом друштву. Као резултат истраживања очекује се формирање вредносног система на основу кога је могућа критеријумска анализа простора чији се карактер базира на релацијама са меморијом, уз коначно креирање места сећања чије се вредности перципирају на трансцедентном нивоу.

Први критеријум поимања меморије као сегмента идентитета односи се на разумевање да припадање групи и значи и поистовећивање са припадајућим сећањима које карактеришу

постојање групе, а за појединца представља припадање нечему што надилази појединачну егзистенцију. Сећање омогућава припадање, јер оно као такво даје појединцу део идентитета и поистовећивања са друштвеном групом (Асман, 2011). Сходно томе видљивост сећања појединачних група друштва у простору представља крајњи резултат који произилази из прожимања карактеристика меморије и простора у савременом тренутку. Обележавање прошлости у домену јавне сфере мора бити преиначено у вредносни систем, усвојено правило, друштвени идеал који је проткан легитимитетом (Тодоров, 2000). На тај начин врши се активна употреба прошлости у савременом тренутку и даје се карактер друштву које почива на континуитету. Други критеријум односи се на присуство симболике у склопу места сећања. Сама симболика перципира се као посредовање између архитектуре и меморије и користи се у процесу превођења меморије у наратив. Снага употребе симболике налази се у начину преношења и очувања сећања и репрезентовањем догађаја из прошлости чија се важност поима на духовном нивоу. Дихотомија значења симбола огледа се у његовом капацитету да може и да штити, али и да прети јер поседује способност трансформисања у мрачне принципе и силе супротстављене човеку (Bogdanović, 1983). Како се трећи критеријум односи на функцију меморијалних комплекса препозната специфичност јесте њихова перцепција као медија преношења друштвеног сећања, где се њихова улога манифестује транспоновањем садржаја и задовољавањем функције креирања места сећања (Horvatičić, 2017). Сходно томе простор се перципира као константа која преноси сва та сведочанства. Меморија представља део наслеђа, која је испуњена оним што ми дугујемо генерацији пре нас, с тим што се делимично дуг преноси и на будуће генерације (Ricour, 2004). Тиме се манифестује и веза између меморије и времена, разумевање меморије изискује константно транспоновање између садашњости и прошлости, али у тим релација увек је присутна и будућност, па је у тој временској симбиози као централни мотив јавља се садашња прошлост, али такође можемо посматрати и прошлу будућност или неку будућу прошлост (Куљић, 2006). Тако постављена улога места сећања захтева од уметника креирање просторних целина снажног карактера, аутентичног и јединственог наратива преношења сећања и успостављања релација са посетиоцима градских сегмената која су окарактерисана као места сећања. Сходно томе разумевање релација простора и меморије не почива на њиховој перцепцији као места тишине, већ као места намењеном дијалогу и дебатама о проблемима који су повезани са заједничким разумевањем сећања у склопу савременог друштвеног деловања (Hoskins, 2017). Тиме се функција и улога меморијалних простора у савременом тренутку деловања сагледава управо са аспекта њихове снаге подстицања дијалога и отклона од тишине и заборава. Сагледавано са аспекта четвртог критеријума у коме се простор перципира као услов сећања само место оснажује вредност уметничког дела. Наиме када је само уметничко остварење локацијски повезано са местом догађаја из прошлости и из самог места сећање преузима значајна својства аутентичности и бива оснажено.

На бази постављених критеријума, који могу бити посматрани као општи критеријуми вредновања и анализе места сећања, биће вршена анализа комплекса Београдског сајмишта у циљу препознавања вредности које произилазе из релација између меморије и архитектуре и које могу представљати значајни подстицај у процесу превођења Сајмишта у активан градски простор.

3.4 Критичка анализа улоге места сећања у структури града

У погледу разумевања улоге места сећања важно је превасходно разумети уметничко деловање и уметничке радове који настају са циљем апострофирања важности прошлих збивања у будућем развоју структуре града. Својим залагањем и доприносом уметници путем својих остварења могу да врше анализу политичких стремљења и настојања изрежених кроз

медијске дискурсе. Такође тиме се отвара и додатна могућност перцепције друштвених промена, па у складу са тим уметничка остварења постају значајан искорак у поље критичке анализе дешавања изражених у склопу јавног градског простора, просторима меморије и комплекса официјелне историографије (Михаљинац, 2018). Места сећања поседују посебну способност синтетизације и свеобухватног разумевања догађаја, времена и простора и омогућавају њихово симбиозно оснаживање. Улога места сећања и њихова највећа снага представља потенцијал заустављања времена, тачније онемогућавање заборав (Nora, 1996). Заустављање времена у овом контексту не треба разумети као конзервирање прошлости и њено изоловање ван савремених збивања, већ као подстицајни сегмент отворен надограђивању савременим тренуцима и употребе прошлости као извора поука и темеља који омогућавају адекватан даљи развој. Стога деловање у просторима који су наталожени сведочанствима о прошлости мора бити артикулисано тако да поштује све наслеђене слојеве које простор баштини. Променама којима је град изложен нарушавају се успомене његових становника које су уткане у његову структуру, сходо томе Алдо Роси и истиче да се једино градови окарактерисани континуалним током развоја могу схватати као прави градови (Rossi, 2008). Тиме деловање у просторима који поседују елементе важне за колективну меморију постаје један од најосетљивијих урбанистичких и архитектонских задатака, а сама места сећања попримају епитет помоћу којих се омогућава трансвременско читање тока развоја града или његових сегмената. Историјске градске четврти, или пак објекти који их чине, могу бити посматране као доминантни урбани сегменти које без обзира на различитости у односу на промене у погледу намене и употребе које су се догађале током времена задржавају своју вредност као структуре које креирају форму једног града (Rossi, 2008). Сам простор, односно архитектонска анвелопа која опстаје као запис једног временског тренутка преузима примат над функцијом као варијабилном сегменту. Истовремено простор као такав се ставља у службу читања континуитета и трајања и тиме место сећања своју главну функцију проналази у синтетизацији наслеђених сведочанстава. Читање континуитета простора посредовано је местима сећања и као таква места сећања постају једно од најадекватнијих становишта читања и посматрања града. Оно што је суштина места сећања као најрепрезентативнијих ентитета у којима се чита одос града према прошлости јесте да град представља памћење и уверавање о будућности које опстаје независно од материјализоване појаве града у виду изграђеног, установљеног или представљеног (Derida, 2011). Сама архитектура места сећања увек настоји да буде знак и да буде догађај који омогућава разумевање једне прошле епохе, али и њено увођење и превође у оне епохе које тек долазе. Уз помоћ објеката меморијалних споменика и плоча, али и књига и архива граду је омогућен пренос културе у свој својој комплексности између генерација с обзиром да је град на располагању имао не само објекте у физичком смислу као неопходну подршку у том процесу већ и људе који су баштинили ту културу и попут посредника даље је преносили и омогућавали њено ширење (Mamford, 2001). У том сложеном, пре свега културолошком процесу, места сећања имају посебну улогу. Као најрепрезентативнији простор који може бити посамтран као место сећања и који обилује и испуњен је меморијом и сећањима јесте простор Палатина у Риму. Палатина као пример и репер исказује сву ону снагу које место сећања поседује и садржи целокупан допринос који место сећања има према граду у коме се налази. Као такво оно постаје сведок свих епоха које несумњиво мењале тај простор, остављале траг у њему и уобличавале га до тачке нашег препозањања као места сећања, на крају Палатина представља и трајање Рима. Посредством колективног сећања јавни градски простор мења своју форму у дело друштва, па самим тим сећање посматрано на овај начин поприма карактер значајног утицајног фактора који омогућава разумевање сложености градске структуре у свом пуном капацитету (Rossi, 2008). То и јесте највећи утицај места сећања на структуру града да се јавни градски простор

перципира као простор који припада заједници и свим друштвеним групама које представљају део заједнице и учествују у обликовању јавног градског простора и транспоновању вредности које друштво настоји да очува и пренесе их у саставни део појавности градских сегмената. Меморија дакле поседује тај капацитет да мења градски простор и допуњује га новим значењима и вредностима, оно што је питање јесте отвореност друштвене заједнице ка слободи говора меморије и њеном укључивању у активни живот града. На овом нивоу важан је став да живот граду омогућава његова способност да памти (Mamford, 2001). Став које је веома значајан у погледу преплитања прошлости, садашњости и будућности у склопу градских структура. У том смислу важно је истицање поимања континуитета као пожељне особине градова (Cullen, 2007). Синтетизација и временско сажимање најевидентније је управо у градским сегментима који су окарактерисани као места сећања која посредством артифицијелних здања, уметничких и симболичких изражавања и уз институционалну подршку испољавају временску компресију и омогућавају преношење поука. У погледу разумевања града у свој његовој сложености важно је истаћи да не постоји добар урбанистички план који може адекватно да се прикаже кроз дводимензионални простор, тек помоћу треће димензије и крећући се кроз простор и путем четврте димензије, тачније разумевањем трансформација које се дешавају кроз време омогућава се спознаја функционалног и естетичког односа који постоји у граду (Mamford, 2001). Разумевање трансформација градских сегмената значи продирање у прошлост града, а као најрепрезентативнији градски простори путем који се комуницира са прошлошћу истичу се управо места сећања. Такође је важно разумети да се урбане структуре не могу посматрати као пуки модели са детерминисаном наменом, јер применом већ исцрпљених образаца долази се до изобличавања града у прост предмет, управо супротно томе треба стремити ка промишљању система односа којима се креирају адаптивне структуре које поседују капацитет да приме нова и још не одређена значања (Šoe, 1978). Тиме долазимо до разумевања места сећања, па и јавних градских простора, као отворене књиге намењне исписивању порука, њиховом очувању и транспоновању на будуће генерације. Места сећања која у својој основи имају реферисање према прошлости такође представљају и места која се односе и на будућност и места наших нових надања, снова, али и страхова. Улога места сећања тиме се може разумети и у погледу усмеравања фокуса на разарајуће потенцијале коју прошлост поседује (Bogdanović, 1983). Присуство и утицај које ове снаге имају свакако на развој, односно ометање развоја града евидентни су у историји развоја града као појма, па улога места сећања постаје у извесном смислу и опомена на догађаје из прошлости које као друштво и цивилизација не бисмо смели да поновимо. Места сећања тичу се и саме егзистенције града. Убити град значи утулити му физичку снагу, утрнути му метафизички ерос, вољу за животом, памћење, самосвест, развејати му меморију на свих седам ветрова, показати му и доказати не само да га нема, него да га никада није ни било (Bogdanović, 2008). Опстајање града дакле условљено је очувањем меморије самог града и сећањима које град баштини. У том сложенем процесу превођења меморије у видљиве аспекте јавног градског простора посредством архитектуре настају места сећања. Као најадекватнији приступ разумевања архитектуре места сећања издваја се мисао Џофрија Баве да архитектура не може бити у потпуности објашњена, али изискује да буде нужно доживљена (Weston, 2015). Архитектура места сећања тиме поприма и елементе езотеричности, односно разумевање њихове суштине у извесном смислу ослања се на утурашњи доживљај који је својствен сваком појединцу. Такође разумевање архитектуре места сећања може се објаснити и Либескиновом тезом да се стварање архитектуре која је испуњена значењем не односи на перфидно исмевање историје већ на њено артикулисање (Weston, 2015). Долази се до тога да се улога места сећања у структури града односи на давање значења прошлости и њеном превођењу у савремене и активне градске токове. Меморијални

комплекси својим постојањем доприносе усаглашавању различитих виђења прошлости и тиме постају места која омогућавају сећањима да говоре (Singh, 2020). Такође разумевање споменика, постављених у склопу комплекса који су окарактерисани као места сећања, као репрезента уметничких, скулптуралних и архитектонских остварења и њихово развијање из блиске спреге са присутним политичким настојањима последично најчешће доводи до настанка апстрактних уметничких дела снажних естетских вредности (Karge, 2014). Тако постављена улога меморијалних простора захтева од уметника креирање просторних целина снажног карактера, аутентичног и јединственог наратива преношења сећања и успостављања релација са читавом наслеђеном структуром и слојевима који су исписани у њеној прошлости.

3.5 Дефинисање критеријума и индикатора за вредновање места сећања помоћу *AQAL* методе

AQAL метод метод или модел настао је као један од исхода интегралног приступа сагледавања проблематике која је у фокусу истраживања. Сам метод конципиран је кроз сагледавање теме кроз четири домена реалности односно кроз четири различита квадранта. Квадранти који се примењују у *AQAL* методи представљају раст, развој или еволуцију, прецизније сва четири квадранта приказују неку од фаза или нивоа развоја, при чему их не треба разумети као круто подељене већ као флуидне фазе одвијања (Wilber, 2000). Разлог одабира *AQAL* методе као средства за анализу и истицање слојевитости простора Београдског сајмишта и диверзитета његових вредности налази се у могућности паралелног сагледавања различитих секвенци постојања комплекса. Такође сам метод адекватан је и са аспекта читања наталожених слојева меморије и доприноси једновременом поимању комплексности самог простора и разлагању свих историјских наноса које је комплекс временом асимиловао. Сам метод омогућава и увид у генезу развоја места и турбулентне промене које су окарактерисале његово постојање.

Сходно обиму и постављеној теми докторске дисертације постављање критеријума и индикатора за вредновање места сећања биће засновано на примени *AQAL* методе уз теоријско ослањање на концептне дисонантног приступа вредновања места сећања. Постављени критеријуми и индикатори биће основ за анализу комплекса Београдског сајмишта као места сећања, али је могућа и њихова примена као општих критеријума за оцењивање места сећања уз могућност модификовања за друге студије случаја. Активности које су везане за успостављање релација између града и меморије су оне активности које учествују у размишљању и артикулисању не само одакле потичемо, у смислу прошлости, већ и куда идемо у смислу садашњости и будућности, то је сложен социолошки и културни процес који посредује осећај за културне, социјалне и политичке промене (Smith, 2006). Сходно томе у бити дисонантног приступа односу између града и меморије налази разумевање промена, резумевање другог и успостављање комуникације са нечим другачијим од нас самих. У вези са тим концепт дисонанце се заснива на ставу који произилази из позиције плуралистичке парадигме која отвара простор за прихватање, разумевање, дијалог и преговарање о односу према прошлости, а уместо перцепције дисонантног односа према прошлости као деструктивног за идентитет, дисонанца може функционисати као облик отпора хегемонистичким дискурсима и постати услов за изградњу плуралистичких, мултикултуралних друштава заснованих на инклузивности, разумевању и прихватању (Ashworth, Graham & Tunbridge, 2007). Сагледавано на међународном нивоу концепт дисонанце презентован је кроз текстове Савета Европе (Council of Europe, 2005) који служе да артикулишу сукобе око односа према прошлости између нација, региона, заједница, а отеловљени су у супротстављеним интерпретацијама прошлости. Сазнање о дисонанци као концепту отворило је нове перспективе у области проучавања меморије, а првобитно је

уведена као расправа о прошлости која укључује нескладне приче и јавну употребу сећања и репрезентације прошлости која је садржана кроз наслеђе (Ashworth & Tunbridge, 1996). Актуелна концептуализација дисонантног приступа прошлости утемељује дисонанцу не као кулминацију различитих погледа или као отворени сукоб око значења меморије, већ засновану у односу на стално променљиве вредности везане за прошлост, како у времену тако и унутар заједница (Lahdesmaki, Passerini, Kaasik-Krogerus and Van Huis, 2019). Сходно томе важно је истаћи међусобна оснаживања која владају између града, меморије и друштвених група са једне стране и адекватност интегралног теоријског приступа проблематици са друге стране. Интегрални теоријски приступ развијен је са циљем окончања фрагментације у одрживом развоју и тежњи ка синтези, односно стварању перспективе која је изнад дисциплинарних, методолошких или идеолошких склоности из разлога што свака од њих може да искриви перцепцију реалности. Сходно томе интегрални теоријски оквир заснива се на холистичком схватању и постојању најмање четири димензије реалности које се базирају на унутрашњој и спољашњој перспективи и сингуларној и плуралној позицији, те се наведене димензије реалности манифестују кроз субјективни, интерсубјективни, објективни и интеробјективни начин гледања (Wilber, 2000). Сходно томе интегрални приступ близак је тенденцијама укидања граница и ослобађања од конфликта које оне са собом носе, при чему се истиче схватање да граница није стварна, већ да смо је ми поставили. Приликом посматрања света без наметнутих граница есенцијално је видети све објекте и дешавања, као и супротности као међусобно условљене и допуњујуће (Vilber, 2011). Овакав приступ веома је значајан у процесу успостављања релација између града и меморије, с обзиром на то да се меморија перципира као однос према прошлости. Сећање представља траг прошлости и као такво перципира се као супротстављање граници која се налази иза садашњег тренутка (Vilber, 2011). Нарушавање граница и њихово брисање сагледава се као један од услова интегрисања простора Београдског сајмишта у савремене урбане токове града, као и његове демаргинализације и поновног поимања као припадајућег градског простора. Сходно томе као алат ће бити примењена *AQAL* анализа и тиче се сагледавања постављеног проблема кроз четири квадранта, односно четири димензије реалности конкретног случаја Београдског сајмишта. Подела квадранта тиче се подручја ка којима је усмерен фокус анализе, с тим у вези горњи леви квадрант односи се на унутрашњу димензију индивидуалног тачније на доживљај, а горњи десни квадрант односи се на спољну димензију индивидуалног тачније на понашање. Доњи леви квадрант односи се на унутрашњу димензију колективног и представља сегмент анализе фокусиран на меморију, док доњи десни квадрант представља спољну димензију колективног и упућује на разумевање структуре простора.

Према томе први критеријум за анализу кореспондира са горњим левим квадрантом из *AQAL* методе и како се тиче унутрашње димензије индивидуалног сам критеријум заснива се на доживљају. У том смислу карактеристике места сећања употпуњују се различитим рефлексјама учесника и посматрача. Тиме се остварује неопходна индивидуалност перципирања места сећања и даје се могућност посматрачу да простор који посматра није затворена и заокружена целина, већ је простор који се употпуњује управо посматрачевим рефлексјама и тиме постиже своју пуну вредност. Сам посетилац употпуњује чин сећања, представљајући тиме као најважнији сегмент сећања управо релације између меморијала и посматрача, посматрача и његовог личног сећања, као и места сећања у посматрачевом уму и свести. На тај начин релације меморије и архитектуре заснивају се на постојању просторног оквира конструисаног од стране уметника који настоји да преведе наратив места сећања у видљиве аспекте јавног градског простора и који позивају посматрача на активно учешће, пре него на пасивно уживање, у физичком детерминисању простора и трансформацији од материјалне појавности ка догађају. Улога корисника тиме постаје значајна у фази финалног

перципирања дела, методама преношења порука и друштвене улоге дела. На тај начин естетска комуникација постаје вишесмерна и није искључиво усмерена од уметника ка кориснику, при чему је важно разумевање стваралачког процеса као флексибилног са индивидуалним приступом који се користи постојећим и већ обликованим искуством и интуицијом. Индикатори који омогућавају превођење и вредновање овог критеријума у аспекте мерљивог свој ослонац могу наћи у различитим методама попут опсервације, анкете, анализе посећености места од стране како локалног становништва али и туриста, компаративне анализе укључености места у актуелна градска дешавања. Спектар алата којима се може извршити вредновање места сећања према овом критеријуму могуће је прилагођавати свакој различитој студији случаја, али у својој суштини примењени алати морају бити прилагођени и фокусирани на унутрашњу димензију индивидуалног из *AQAL* методе и морају се односити на сам доживљај корисника приликом успостављања реалција са самим местом сећања и перцепцијом његових особености.

Други постављени критеријум за анализу и вредновање места сећања односи се на горњи десни квадрант из *AQAL* методе и тиче се спољне димензију индивидуалног тачније односи се на понашање. Успостављајући релације између меморије и понашања Бергсон истиче две врсте памћења путем моторних механизма, памћење које се стиче навикама и чисто памћење које је духовно и део подсвести. С тим у вези представља разлику да је код опажаја предмет присутан, док се приликом сећања предмет дозива у памћење, према томе опажање је потпуно усмерено према акцији и догађају и има утилитарно својство (Bergson, 2004). Субјективност опажања расте што више се дижемо у стању слободе и представља синтезу духа и материје, где опажај припада материјализму, а сећање припада страни духа. Везивањем опажања и догађаја и памћења и сећања омогућава се сједињавање духа и материје, које се схвата не у просторним, већ у временским терминима. С тим у вези оно што се истиче као најупечатљивији вид успостављања релација између посматрача и дела манифестује се кроз догађај који карактерише постојање елемената физичке структуре. Као културолошка бића, такође повезујемо симболичка значења са објектима перцепције, што је омогућено постојањем вишеслојног система значања који успоставља релације са различитим облицима интеракције са физичким и културолошким окружењем. Сагледавано на овај начин меморија присутна у јавним градским просторима поседује могућности да врши утицај на понашање људи. Приликом првобитних опажања визуелних вредности пре свега стиче се информација о карактеру физичке структуре и утицају које је временска дистанца оставила на појавност и перцептивне вредности елемената. На нивоу опажаја сагледавају се карактеристике категорички дефинисане кроз очуваност, аутентичност, стил, композицију. Међутим на концептуалном нивоу врши се перципирање нематеријалних вредности које подстичу сећања и усмеравају понашање људи у одређеном правцу. Детерминанте утицаја налазе се у наслеђеном физичком изразу претходних генерација, могућности њиховог разумевања кроз појединачне елементе материјализујући тиме ток времена. Слика је оно што представља интелектуалну и емотивну сложеност у једном тренутку времена, само таква слика, таква поезија, може нам дати тај осећај изненадног ослобађања, тај осећај ослобађања од временских и просторних граница, осећај наглог развоја, који доживљавамо у присуству највећих уметничких дела (Round, 1990). Став који подједнако важи и за архитктонске слике, поготово оне настале синтезом сећања и садашњег периода у једном тренутку времена. Реч је о веома личном опажају заснованом на сећањима, које води ка проналажењу концепта којим се повезује лични утисак перципираног и начина материјализованог приказа сећања. Тиме простор који је фокус посматрачеве пажње постаје естетски активан у континуираном процесу мењања визуелних вредности. Испољавајући јединственост везе појединца са физичким окружењем врши се постављање оквира приступа сећањима кроз материјале изван

материјалности, путем говора изван репрезентативности, кроз уметност изван уметности и кроз простор изван просторности (Bonder, 2009). Интуитивно деловање и понашање својствено сваком појединцу, усмерено сећањима и арткулацијама у простору изискује подржаност личним искуством, док анализа спознајних, етичких и социолошких почетних вредности детерминише понашање.

Као и код претходног критеријума ослонац у детерминасању индикатора налази се у методама опсервације и компаративне анализе. Показатељ овог критеријума тиче се нивоа поистовећивања између различитих друштвених група или појединаца са догађајима из прошлости у којима нису били директни учесници. Остварене вредности односе се на међугенерациску комуникацију и преношења сведочанства на будуће генерације које попримају наслеђена сведочанства и препознају их као део сопственог идентитета на бази чега се детерминише њихов даљи однос и понашање према месту које је окарактеисано као значајно место сећања у структури града.

Трећи постављени критеријум базира се на успостављању релација са простором и представља доњи десни квадрант *AQAL* методе и односи се на спољну димензију колективног и упућује на разумевање структуре простора. Основа овог критеријума заснива се на перцепцији простора као медија који омогућава читање континуитета развоја града и који поседује потенцијал да чува и баштини меморију. У том погледу простор се разуме као подлога на којој се исписују трагови, али и као подлога која такође трпи и ожилке те сам простор подједнако може носити сведочанства како о конструктивним догађајима који су допринели развоју друштва, културе и уметности, али такође може носити сведочанства о догађајима који су били деструктивни за људско друштво. Структура простора тиме постаје сведок некада турбулентних историјских збивања и радикалних догађаја, али такође у својој суштини јесте и носилац вредности које друштвена заједница настоји да очува и пренесе на генерације које тек треба да постану корисници јавног градског простора. Тиме простор поприма и карактеристике средства за комуникацију и перципира се и као медији преношења порука. Као основни методолошки приступ вредновања места сећања према критеријуму који се односи на успостављање везе са простором истичу се морфолошка истраживања на основу којих је могуће разумети промене које су се дешавале у простору. Структура града и њему припадајући отворени јавни градски простори не представљају само затечену тренутну ситуацију, њих је потребно посматрати морфогенетски што значи посматрати време и трансформације које је град доживео и начине како се развијао и био изложен променама (Ђокић, 2007). На нивоу планирања индикатори се манифестују кроз укљученост меморије као интегралног дела простора који је предмет плана, па се у склопу генералног урбанистичког плана и планова генералне и детаљне регулације посебно наглашава вредност места као градског сегмента значајног за колективну меморију. Индикатори и показатељи нивоа преношења меморије у видљиве аспекта јавног градског простора манифестују се кроз архитектонску бригу о простору, било да се ради о трајним променама у простору или су у питању уметничке инсталације које могу бити привременог карактера.

Четврти, последњи критеријум за анализу и вредновање места сећања односи се на унутрашњу димензију колективног и представља сегмент анализе фокусиран на меморију и чини доњи леви квадрант из примењене *AQAL* методе. Овај сегмент критеријумске анализе односи се на детектовање различитих сведочанства и различитих меморија које се повезују са самим местом. У својој суштини то се односи на детектовање друштвених заједница и друштвених група чије идентитетске одреднице представља и меморија групе, те група као таква настоји да учини меморију видљивом у склопу јавних градских простора. Париципативан приступ у том процесу заузима значајно место и игра важну улогу у настојању омогућавања видљивости ширег спектра сведочанства које простор баштини. Како

та сведочанства могу бити различита, некада чак и супротствљена, партиципативни приступ је утолико значајнији како би се спречило да меморија која је део идентитета простора и друштвених група заправо буде препрека у активирању простора и његовом превођењу у место сећања. У практичном погледу то значи стварање платформе која омогућава комуникацију између различитих актера и креирање базе која би омогућила читање различитих слојева сећања који детерминишу карактер простора, али који и представљају део наслеђа који се преноси на будуће генерације. Методолошки приступ који је значајан за вредновање места сећања са аспекта меморије коју простор баштини јесте аналитичко-компаративни метод који у свој суштини доприноси детектовању ширег дијапазона друштвених група које су повезане са самим местом сећања и чије се особености као друштвене заједнице истичу управо кроз повезаност са местом и догађајима који су у њему одиграли. Показатељи овог критеријума могу се манифестовати кроз изведени ритуал попут комеморативних свечаности, затим у форми објављеног текста, одржаних трибина и предавања, организованих изложби и радионица, а сви заједно налазе се у служби омогућавања меморији да слободно говори и тиме представља показатељ превођења меморије појединачних друштвених група на ниво колективне меморије читаве заједнице (Дијаграм 1).

4 Морфогенеза Београдског сајмишта

4.1 Оснивање и изградња комплекса

Оснивање и изградња комплекса Београдског сајмишта из данашње перспективе значајна је за разумевање развоја Београда у међуратном периоду са аспекта урбанистичко-архитектонског деловања, економског развоја града, развоја његове привреде, као и стварања места у коме је омогућен сусрет и презентовање најсавременијих аспеката техничке културе прве половине двадесетог века. Са циљем реализовања замисли о стварању места сусрета и оснивања сајмишта у Београду 1923. године основано је Друштво за приређивање сајма и изложби у Београду (Вукотић Лазар и Ђокић, 2006). Главни задатак друштва било је обезбеђивање земљишта и финансијских средстава за изградњу комплекса (Вученовић, 2006). Сходно томе земљиште које је Београдска општина бесплатно уступила Друштву на левој обали Саве покрај моста Краља Александра одабрано је као место на коме ће бити изграђено Београдско сајмиште (Бајфорд, 2011). Тиме су обезбеђени сви неопходни услови за настанак комплекса којим ће Београд направити искорак на леву Савску обалу и започети ширење према северозападу.

Изградња комплекса започета је 1937. године (Сл. 7) према плановима тројице општинских архитеката Рајка Татића, Миливоја Тричковића и Ђорђа Лукића. Сама изградња одвијала се фазно тако да је током прве фазе изграђено пет националних павиљона Краљевине Југославије, Централна кула, изложбени павиљон задужбине Николе Спасића, зграда управе сајма, национални павиљони Италије, Мађарске, Румуније и Чехословачке, као и изванредан број приватних павиљона од којих је већина била привременог карактера (Славић, 2020). Сходно томе формирана је физичка структура у склопу које је одржан први Београдски сајам.

1938. године започета је друга фаза изградње Београдског сајмишта. У погледу новоизграђених павиљона сајамски комплекс обогачен је изградњом националног павиљона Турске, затим Рибарског павиљона, као и изложбеног павиљона холандског произвођача електронике *Philips*. У склопу друге фазе изградње комплекса планирано је реализовање националних павиљона Француске, Грчке и Бугарске, међутим до саме изградње никада није дошло (Славић, 2020). Током друге фазе изградње комплекса, а за потребе међународне изложбе ваздухопловства, изграђен је торањ за падобранце са челичном конструкцијом чехословачке фирме Шкода. Висина торања била је од 74 метра, што је представљало највиши торањ у Европи у том периоду, а био је намењен падобранској обуци и био је део својеврсне атракције намењене сајамским посетиоцима (Поповић, 1937). Окончање друге фазе изградње

Београдског сајмишта резултовало је стварањем архитектонског ансамбла који је чинило пет изложбених павиљона Краљевине Југославије, затим павиљони Италије, Румуније, Мађарске, Чехословачке и Турске, као и преко 20 приватних павиљона (Сл. 8).

1939. година представљала је трећу фазу изградње и последњу годину у којој је Београдско сајмиште доживљавало развој и повећање капацитета изложбеног простора. Карактеристике треће фазе огледају се у проширењу комплекса према северозападу и изградњом великог изложбеног павиљона Немачке. Такође током 1939. године започета је и изградња шестог националног павиљона Краљевине Југославије, који никада није завршен. Планирани део треће фазе изградње односио се на изградњу новог павиљона Италије за који је био одређен простор између Немачког павиљона и шестог изложбеног павиљона Краљевине Југославије, међутим ни та замисао никада није реализована. Резултанта све три фазе изградње комплекса јесте креирање првог модернистичког комплекса у Београду и прве значајне изградње структуре града Београда на левој обали Саве (Сл. 9). Београдско сајмиште представља значајан пример и са аспекта његовог планирања, пројектовања и изградње, при чему је цео процес доношења одлука и финансирања био јаван и укључивао је представнике струке, инвеститоре и грађане, а сам комплекс изведен је према пројекту и окарактерисан је као протагониста стила модерне (Славић, 2020).

Зарад могућности реконструкције тачног изгледа комплекса Београдског сајмишта важно је напоменути да се у Историјском архиву града Београда, у фондовима општина Земун и Нови Београд налази архивска грађа у виду ситуационих планова Београдског сајмишта, појединачних планова изложбених павиљона, техничких описа, предмера и предрачуна радова, прорачуна и перспективних скица. Доступна архивска грађа драгоцен је са савременог становишта гледања јер представља базу на основу које је могуће планирати деловање у заштићеном подручју Београдског сајмишта зарад очувања и истицања плуралитета вредности које комплекс као специфичан градски феномен баштини.

4.2 Период сајмишта: Одржане изложбе и манифестације у периоду од 1937. до 1940. године

Као потврда трансформисања Београда у модерну европску престоницу и јасан показатељ привредног, економског и урбанистичког развоја истиче се формирање сајамског комплекса у структури града. Сајамске манифестације и изложбе имале су велики утицај на социолошке промене и представљале су значајан сегмент друштвеног живота у престоници. Место сајамског карактера за град значајно је место сусрета, место презентовања и место успостављања транскултуралне комуникације. Београдско сајмиште представљало је градски сегмент који је омогућио приказивање најсавременијих достигнућа домаће привреде свету, али и место на које је Београд „позивао“ свет да презентује најсавременија достигнућа човечанства.

Прва у низу таквих манифестација јесте Први београдски сајам који је одржан 1937. године (Сл. 10). Београдска штампа из међуратног периода објављивала је редовно извештаје о дешавањима у склопу комплекса. Тако је и остао податак да је на Првом београдском сајму поред домаћих излагача учешће у манифестацији узео и велики број страних привредника и то из: Румуније, Мађарске, Бугарске, Чехословачке, Италије, Немачке, Аустрије, Швајцарске, Данске, Шведске, Финске, Холандије, Белгије, Француске, Енглеске, Сједињених америчких држава и Јапана, као и да је током десетодневног периода колико је изложба трајала Сајмиште посетило 250.000 људи (Поповић, 1937). Изложбе током Првог београдског сајма одржане су у свих пет националних павиљона Краљевине Југославије, у Централној кули, у павиљону задужбине Николе Спасића, у националним павиљонима страних земаља Италије, Румуније, Мађарске, Чехословачке, као и у павиљоним приватних фирми попут павиљона Бриген Иван, Алфа, Ремец и Комп и павиљону прве српске парне пиваре Ђорђе Вајферт (Славић, 2020). Из новинских извештаја такође сазнајемо и о карактеру самих изложби као и о производима који су били излагани на сајму. Захваљујући томе знамо да су на Првом београдском сајму

презентовани најразличитији производи хемијске индустрије, металургије, грађевинарства, производи од стакла, керамике, порцелана, да је постојала изложба посвећена аутомобилској индустрији, радиофонији и радио телеграфији, затим производи бродске, моторне, авио индустрије и земљорадничке индустрије (Поповић, 1937).

1938. година на Београдском сајмишту протекла у знаку великог броја изложби и манифестација различитог тематског опуса и садржаја (Сл. 11). Излагачке активности у склопу комплекса огледале су се у виду организовања пролећног и јесењег сајма, који ће постати део редовних активности у комплексу, затим одржавања радио изложбе, међународне ваздухопловне изложбе авио индустрије праћене великим аеромитингом, изложбе салона аутомобила, ловачке изложбе, изложбе дечије заштите, као прве изложбе такве врсте у Европи и земаљске изложбе (Славић, 2020). Захваљујући модернистичкој концепцији комплекса и трансформабилном карактеру павиљона комплекс Београдског сајмишта послужио је и за организовање друштвених активности које нису биле искључиво изложбеног карактера. Користећи те потенцијале у павиљонима Сајмишта током 1938. године орнизовани су фестивали песме и игре, спортски догађаји тениских и бокс мечева, као и музичке представе југословенских филхармонија из Београда, Љубљане и Згреба са 220 извођача и пред публиком од 7.000 људи што је био први такав концерт одржан у Краљевини Југославији (Славић, 2020). У контексту технолошког напретка и развоја модернистички комплекс Сајмишта одабран је као најадекватније место са кога би могли да се врши телевизијски преноси који су се емитовали уживо. Први такав пренос реализован је у Филипсовом павиљону на Београдском сајмишту 09.09.1938. године (Поповић, 1938).

Геополитичке прилике у Европи током 1939. године утицале су на смањење броја изложби и манифестација, али и на смањење броја страних земаља присутних на изложбама, као и на број излагача и посетилаца (Славић, 2020). Током излагачке 1939. године на Сајмишту су одржане изложбе међународног салона аутомобила, затим други београдски пролећни сајам, други фестивал народних игара и песама и трећи београдски јесењи сајам узорака (Сл. 12). Одржане манифестације и изложбе испраћене су кроз новинске извештаје Стевана Поповића објављиваним у Београдским општинским новинама.¹ Такође дешавања на Београдском сајмишту, успешност изложби и значају самог комплекса за град истицали су и новински листови из иностранства износећи похвале (Pancevski, 2005).

Негативан тренд смањења броја изложби и манифестација на Београдском сајмишту настављен је и у 1940. години услед оштријих међународних односа и рата у коме је учествовало све више држава. У таквој атмосфери одржани су трећи београдски пролећни сајам, изложба поводом бугарског и југословенског задругарства и четврти јесењи међународни сајам као последња изложба која је одржана на Београдском сајмишту (Сл. 13), месту које је настало са циљем омогућавања сусрета, презентовања и размене (Славић, 2020).

4.3 Период логора: трансформисање комплекса у концентрациони логор

4.3.1 „Judenlager Semlin“

6. априла 1941. године у раним јутарњим часовима ваздушним нападом на Београд започета је инвазија на Краљевину Југославију. Током априлског рата, који је трајао 11 дана, уништен је велики део престонице уз значајан број жртва како војног тако и цивилног становништва. Структура града Београда претрпела је велика оштећења током бомбардовања,

¹ За детаљнији приказ изложби видети: Поповић, Стеван (април 1939). Пролетње манифестације на Београдском сајмишту, *Београдске општинске новине*, бр. 4, стр. 164-172; Поповић, Стеван (мај 1939). II Београдски пролетњи сајам, *Београдске општинске новине*, бр. 5, стр. 225-230; Поповић, Стеван (октобар 1939). III Београдски јесењи сајам узорака, *Београдске општинске новине*, бр. 10, стр. 593-601.

укључујући и рушење моста Краља Александра од стране југословенске војске у циљу заустављања продирања немачких снага. Што се тиче комплекса Београдског сајмишта и његових павиљона током априлског рата није било веће материјалне штете, осим поломљених прозора и рупа на крововима услед детонација. Капитулацијом Југославије извршена је подела државе и тиме река Сава поново постаје граница, сада између окупираних Краљевине Србије и новоформиране НДХ-а. Тиме се комплекс Београдског сајмишта формално нашао на територији НДХ-а, међутим управа обалама река остала је део надлежности немачких окупационих власти (Бајфорд, 2011). Комплекс Београдског сајмишта остао је током првих неколико месеци након априлског рата празан, све до одлуке да се на овом простору формира нацистички концентрациони логор за Јевреје. Првобитна замисао за формирање логора односила се на његову изградњу у селу Засавица близу Сремске Митровице, радови на изградњи су чак и започети, али се услед поплава које су карактеристичне за ту локацију од даље изградње одустало, а Београдско сајмиште изабрано је као алтернативна локација (Browning, 2012). Прилагођавање павиљона потребама логора обављале је грађевинска фирма Тот, а као физичка радна снага коришћени су Јевреји, њих око 200 који су се у то време још увек налазили у логору Топовске шупе, формираног код данашње Аутокоманде (Кољанин, 1992). Током новембра месеца извршена је адаптација павиљона тако да у њих могу да буду смештени будући логораша. Подизани су низови кревета на три или четири спрата, изграђени су пољски клозети и инсталиране вањске славине, а по ободу логора постављена је бодљикава жица, тиме је завршена трансформација комплекса Београдског сајмишта у Јеврејски логор Земун (*Judenlager Semlin*) који је настао као један од првих логора само за Јевреје формираним на територији Европе (Бајфорд, 2011).

Комплекс Сајмишта организован је тако да у себе прими све функције неопходне за рад логора (Сл. 14). Појединачна употреба павиљона објављена је у истраживању које су спровели Рена Радле и Милован Писсари и чији резултати су приказани у књизи „Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44“, па је тако Централна кула коришћена као команда логора и јеврејска управа све до 1942. године. Некадашњи први и трећи павиљон Краљевине Југославије били су намењени за смештај логораша, тако да су се у њима налазиле јеврејске жене и деца. У другом павиљону Краљевине Југославије били су смештени Роми, а у једном делу су биле организоване радионице: браварска, столарска, обућарска и кројачка. У Југословенском павиљону број 5 били су јеврејски мушкарци доведени из логора Топовске шупе, овај павиљон био је ограђен посебном жицом и одвојен од осталих павиљона. У четвртном павиљону Краљевине Југославије била је смештена кухиња, а између 2. и 3. павиљона под ведрим небом налазиле су се нужничке јаме, њих 12. Павиљон задужбине Николе Спасића трансформисан је у логорску болницу и апотеку, а Италијански и чехословачки павиљони коришћени су као магацини за храну, односно личне ствари Јевреја које су донели са собом. Турски павиљон коришћен је као купатило и мртвачница, а национални павиљон Мађарске је служио као место за мучење и убијање заточеника. Остали павиљони некадашњег сајамског комплекса имали су различите намене које су се мењале током постојања логора (Radle i Pisarri, 2013). Интернирање Јевреја у логор започето је 7. децембра 1941. године. Јевреји који су још увек били у Београду добили су позив да се јаве Специјалној полицији за Јевреје како би били пребачени у логор у Земуну. Окупљени Јевреји испред зграде полиције у улици Џорџа Вашингтона 23, 8. децембра предавали су кључеве својих станова и затим били транспортовани у логор, напоменуто им је да са собом понесу личне ствари и храну за 3 дана (Бајфорд, 2011). До 12. децембра у логору је већ било смештено преко 5.000 људи, већином јеврејске жене и деца из Београда и Баната. У наредних неколико месеци у логор су доведени и Јевреји из унутрашњости чиме је број затвореника повећан на 7.000 (Кољанин, 1992). Смештај Јевреја који су први доведени на Сајмиште вршен је у

некадашњем трећем павиљону, како је кров павиљона био оштећен током бомбардовања пропуштао је снег, кишу и ветар, стварајући тиме јако тешке услове за боравак заточеника који су патили од промрзлина и упале плућа (Кољанин, 1992). Током зиме од болести или због хладноће у логору умрло је око 500 људи, чији су лешеве преношени преко залеђене Саве, а затим сахрањивани на јеврејском гробљу. О условима и животу у логору најбоље сведоче 4 сачувана писма Хилде Дајч.² Хилда Дајч била је деветнестогодишња девојка, студенткиња прве године архитектуре која се 8. децембра добровољно пријавила да крене у првом транспорту у логор (Сл. 15). У логору је радила као болничарка све до пролећа 1942. године када је убијена у гасном камиону (Almuli, 2005). Прво писмо Хилде Дајч послато је 7.12.1941. године следећег садржаја:

„Надо, драга моја,

Сутра ујутру полазим у логор. Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив. Јављам се добровољно да пођем са првом групом која полази из Цорца Вашингтона 23, сутра у 9 сати ујутру. Моји су противни мојој одлуци, али ја мислим да ћеш ме барем ти разумети: има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других. Болница остаје још у вароши, а управник ми је обећао да ће ме поново примити када се болница буде доселила у логор. Потпуно сам мирна и сталожена и уверена да ће све испасти добро, чак изнад мојих оптимистичких претпоставки. Мислићу често на тебе, ти знаш, а можда и не, шта си за мене представљала - то ћеш и убудуће. Ти си ми најлепша успомена из мог најпријатнијег периода - из дружине.

Надо моја драга, ја те много, много волим.

Хилда.“ (Semlin.info, без дат.)

Хилда је своја писма достављала лично, осим првог писма које упућено њеној пријатељици Нади доставио непознати човек. Наиме, као ангажована на раду у болници Хилда је преносила преко залеђене Саве мртве и болесне који су затим пребацвани у јеврејску болницу (Radle i Pisarti, 2013). Том приликом успевала је да преда писма, иако је писање и преношење писама било најстроже забрањено. У почетку из логора су писма изношена од стране курира Хеслајна који је свакодневно одлазио у јеврејску болницу, када је откривен јавно је стрељан у логору за пример другима, а како су писма наставила да излазе из логора јануара 1942. године стрељане су још две жене, а средином марта још 6 жена и једна девојка, сама стрељања су вршена у самом логору између 3. и 4. павиљона где су жртве и сахрањиване (Кољанин, 1992). Након одржане конференције у Ванзеу донета је одлука о „коначном решењу јеврејског питања у Србији“ (Radle i Pisarti, 2013). Одлучено је да се Јевреји ликвидирају у Београду, а како су преостали заробљеници били углавном жене и деца као начин егзекуције одабран је гасни камион, који је већ коришћен у исту сврху у Пољској и у Совјетском Савезу (Сл. 16). У току вожње издувни гасови камиона усмеравани су у херметички затворену кабину у којој су се налазили логораши. У кабину је могло да стане између 80 и 100 људи, након 10 до 15 минута вожње услед тровања угљен-моноксидом били би убијени сви који су затворени у товарни део (Browning, 1985). У марту 1942. године гасни камион стиже у Београд, а два нижа SS официра Гец и Мејер били су задужени за превоз логораша од Сајмишта до Јајинаца где су убијени Јевреји били закопавани у масовне гробнице (Кољанин, 1992). На основу сведочанства Хедвиге Шонхајн, која је ослобођена из логора као швајцарска држављанка, стичемо увид да су први транспорти превозили добровољце који су мислили да их премештају у други логор. Када је добровољно пријављивање логораша престало управа логора, састављена од Немаца, правила је спискове за транспорт, па се неретко дешавало да су целокупне породице биле превожене и убијане у једном транспорту (Левентал, 1952). У периоду између 19. марта и 10. маја на релацији између Сајмишта и Јајинца обављено је између

² Три Хилдина писма чувају се у Јеврејском историјском музеју (Холокауст збирка) док се четврто налази у Историјском архиву града Београда (Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора)

65 и 70 транспорта у којима је убијено око 6.300 Јевреја, а свега педесетак жена, Јеврејки успело је да се ослободи са Сајмишта пошто су биле удате за Србе или су биле стране држављанке (Кољанин, 1992). 29. маја 1942. године шеф одсека за Јевреје у немачком Министарству иностраних послова Фриц Радемахер изјавио је да јеврејско питање у Србији више није актуелно (Lebl, 2002). Тиме Србија уз Естонију постаје једина земља у Европи која је проглашена за „*Judenrein*“ односно ослобођена од Јевреја. У периоду између априла 1941. и маја 1942. на територији Србије страдало је око 15.000 Јевреја, што чини преко 80% јеврејске популације предратне Србије, готово половина овог броја убијено је на Сајмишту, чиме овај простор постаје најзначајније појединачно место Холокауста у Србији (Бајфорд, 2011).

4.3.2 Прихватни логор Земун

Маја месеца 1942. године док су још увек последње групе јеврејских заточеника биле присутне на Сајмишту започето је интернирање других затвореника, углавном из устаничких подручја. Ликвидирањем последњих Јевреја са Сајмишта логор мења назив у „*Anhalterlager Semlin*“ - „Прихватни логор Земун“ и постаје место за прикупљање радне снаге неопходне за функционисање немачке привреде, али заточеници су служили и као стални извор талаца који би били стрељани у одмаздама. У периоду између маја 1942. и јула 1944. кроз логор на Сајмишту прошло је 31.972 заточеника. Велику већину заточеника чинили су Срби, али било је и Хрвата, Бошњака, Албанаца, Грка. Од укупног броја логораша на Сајмишту број страдалих и сахрањених у масовним гробницама износи 10.636 људи (Кољанин, 1992). До децембра месеца 1942. године у логору се налазило више од 16.500 заточеника. Услед превеликог броја људи несразмерног капацитета логора генерал фон Мајснер августа 1942 прогласио је логор затвореним за пријем нових заточеника. Смртност у логору била је велика услед болести и исцрпљености заточеника. Лоши санитарни услови и превелики број затвореника проузроковали су честе епидемије (Сл. 17). Око 4.250 људи страдало је у логору до краја 1942. године. Прихватни логор на Сајмишту био је под директном командом немачких окупационих власи, а у оквиру логора формирано је и логорско обезбеђење из редова затвореника, чији је задатак био одржавање реда у логору. Најчешћи узроци смрти у логору била су крвничка премлаћивања логораша од стране припадника логорског обезбеђења. Као најбруталнији и најозлоглашенији припадници логорског обезбеђења са Сајмишта запамћени су Радивоје Кисић, бивши затвореник и Бане Величковић. Логораша су мучени и убијани у некадашњем националном павиљону Мађарске, а најчешће су страдали логораша који су били или тешки болесници или исувише ослабљени животом у логору па више нису могли да раде или буду транспортовани у друге логоре (Radle i Pisarti, 2013). На самом Сајмишту вршена су и масовна погубљења затвореника, августа 1942. године у логор је пристигло око 4.000 претежно Српских затвореника из Јасеновца, због изнемоглости њих око 1.000 проглашених неспособним за рад погубљено је на Сајмишту. Остали су 1. септембра враћени у НДХ-а, транспорт до Јасеновца преживело је око 2.400 људи, али су по доласку сви погубљени у Доњој Градини (Кољанин, 1992). У периоду између јануара 1943. и јула 1944. године кроз логор је прошло око 15.300 људи, око 6.000 њих је страдало у логору. Изложени бруталним и крајње нехуманим условима у прихватном логору Земун свака трећа особа изгубила је живот. Током савезничког бомбардовања Београда 17. априла 1944. године сам логор погођен је разорним бомбама, највеће оштећење нането је 3. павиљону у коме је била смештена већина затвореника, број страдалих процењује се на неколико стотина. Сведочанство о овом догађају представљају мемоари др Драгомира Стевановића који је био логорски лекар у овом периоду: „Круг је био покривен лешевима и покиданим телесима, а песак натопљен локвама свеже и усирене крви: права касапница! [...] За време бомбардовања жица је била покидана, а бетонски стубови изваљени на неколико места, те су многе групе навалиле у бекство. Међутим терен ка Сави и

Земуну био је брисан, те је покошено све што је кренуло. Њихови лешеве нису уношени у круг. Тај број мртвих нисмо знали“ (Стевановић, 1995).

Последња фаза постојања логора на Сајмишту започета је управо савезничким бомбардовањем у априлу (Сл. 18), већ крајем месеца већина преосталих логораша пребачена је у друге логоре. 17. маја 1944. године немачка команда предаје контролу над логором и преосталим заточеницима, чиме до краја постојања логора управљање Сајмиштем преузима НДХ. У том периоду из Приштине доведено је око 500 Јевреја на Сајмиште, које им је било привремено заустављање на путу до логора Берген Белсен. Током јуна месеца 1944. године режим у логору под управом НДХ постајао је све строжији и суровији. Убиства логораша била су све учесталија, а три пута се догодило да су ноћу из 5. павиљона одвођене групе од двадесетак особа које су биле убијене у Централној кули (Кољанин, 1992). У периоду од неколико месеци логор је постепено расформиран, да би 26. јула 1944. Сајмиште било званично напуштено (Бајфорд, 2011). Последњи пут ипак павиљони Сајмишта коришћени су за заточенике као логор крајем септембра 1944. године. 17. септембра група мађарских и бачких Јевреја доведена је на Сајмиште, одакле је након три дана настављено њихово спровођење до Мађарске (Кољанин, 1992). Тиме Јевреји који су били први затвореници на Сајмишту постају и последњи логораша који напуштају павиљоне некадашњег Београдског сајмишта.

Окончањем Другог светског рата образована је комисија Уједињених нација за ратне злочине која је упутила позиве савезничким владама да формирају национална тела ради прикупљања доказа и кажњавања починилаца ратних злочина. Као одговор на овај предлог у Југославији је формирана Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Рад ове комисије био је значајан зарад одређивања броја жртава, места страдања, као и места масовних гробница. Како је документација логора образованог на Сајмишту била уништена од стране немачке команде логора, рад комисије био је усмерен на саслушавање сведока и преживелих логораша ради стицања увида у догађаје у оквиру логора. На основу рада комисије утврђене су три локације у близини логора као потенцијална места масовних гробница. На првој локацији Белановићев Сурдук на бежанији откривено је око 70 гробница са око 3.600 лешева, на Јеврејском гробљу у Земуну пронађене су 53 масовне гробнице са 6.500 лешева, а на трећој локацији, Троструки Сурдук у близини Ледина, пронађена је гробница са око 240 лешева, па је у финалном извештају комисије дат је закључак да је кроз логор на Сајмишту прошло око 80.000 људи, а број жртава процењен је на 40.000 људи (Бајфорд, 2011). Каснија истраживања показале су ове процене око броја жртава преувеличане, а најприближнији број логораша на Сајмишту изнео је Милан Кољанин, од 31.972 заточеника и 10.636 жртава (Кољанин, 1992). Важна сведочанства о дешавањима у логору представљају изјаве преживелих логораша које су прикупљене и сачуване захваљујући раду државне комисије.³

Током читавог периода трајања Другог светског рата у склопу Београдског сајмишта настајали су ожиљци као последица трауматичних збивања у оквиру самог комплекса и таложила су се бројна сведочанства о стравичним злочинима и демонстрирања крајњих граница онога што је човек способан да уради другом човеку. Тиме се обистињује поимање рата као најрадикалније колективне трауме, која настаје када се припадници друштвене заједнице осећају изложени монструозном догађају који утискује трајне ожиљке у меморији друштвене групе заувек маркирајући њена сећања и тиме на фундаменталан и неповратан начин мења идентитет припадника друштвене групе (Михаљинац, 2018). У том контексту идентитетске одреднице друштвене групе прожете су односом према прошлости, односно

³ Видети: Radle, Rena i Pisarri, Milovan (2013). Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada. Beograd: Forum za primenjenu istoriju.

тичу се истицања сећања на одређене догађаје који имају важну улогу у погледу поимања особености друштвене групе.

4.4 Београдско сајмиште у послератном периоду

4.4.1 Период 1948. – 1972.

Година 1948. представља моменат почетка изградње Новог Београда. Како је у том тренутку једину озбиљнију изграђену физичку структуру на левој обали Саве представљао комплекс некадашњег Београдског сајмишта одлучено је да се тај терен расчисти од рушевина и омогући коришћење тог простора као средишта активности за предстојећи пројекат изградње. Активности током 1948. године предвиђале су и потпуно рушење одређених павиљона. Свих пет националних павиљона Краљевине Југославије потпуно је порушено, као и Рибарски и Филипсов павиљон. Наиме, како се види на снимку начињеном 1945. године од стране америчких војника који су пролазили кроз Београд, једино је 3. павиљон био потпуно разорен у савезничком бомбардовању 1944. године.⁴ Материјал од порушених павиљона је искоришћен за изградњу барака на месту некадашњег првог, другог и трећег националног павиљона Краљевине Југославије. Изграђене бараке предвиђене су за кацеларије и радне просторије руководиоца изградње. Након завршетка активности током 1948. године од предратне структуре комплекса Београдског сајмишта остали су сачувани павиљони Италије, Чехословачке, Турске, Немачке, Мађарске, затим павиљон Задужбине Николе Спасића, Централна кула, зграда управе сајма, као и један мали павиљон приватне фирме у близини данашњег Бранковог моста. Румунски павиљон такође је постојао 1948. године, али је касније и он порушен.

Генералним урбанистичким планом Београда из 1950. године комплекс Београдског сајмишта је третиран као простор за рекреацију, уз висок степен зелених површина (ГУП Београда, 1950). У послератним годинама комплекс Београдског сајмишта није био сматран вредним обнове, а за нови сајам одабрана је нова локација на десној обали Саве, 1950. године. Преосталим павиљонима некадашњег Београдског сајмишта претило је рушење, а сам простор постао је полигон бројних архитектонских конкурса (Сл. 19). Сваким конкурсним задатком предвиђена је изградња објеката културе: 1948. Модерна галерија, 1950. Војни музеј. На конкурс за Модерну галерију прву награду поделили су Едвард Равникар и Вељко Каузларић (Благојевић, 2007). Нити у једном од напоменутих конкурсних задатака није било предвиђено обележавање тог простора као места Холокауста и места страдања. Став Зигмунда Баумана да Холокауст може много више да нам каже о социологији него што социологија тренутно може да нам каже и допуни наше знање о Холокаусту, говори о друштвеном односу према страдању (Bauman, 1989).

Маргинализација трагичне ратне судбине Сајмишта, карактеристична за период након Другог светског рата, вероватно је резултат чињенице што је простор на коме се некада налазио логор додељена нова улога у развоју града који је настајао. Услед тога изостало је и обележавање места страдања логораша, заточеника на Београдском сајмишту, као и одсуство свести о маркирању овог простора као места Холокауста и места стравичних злочина. Прво обележје у коме се помињу жртве са Сајмишта био је споменик подигнут у насељу Бежанија 1951. године, на месту масовних гробница, са називом „Партизанско гробље“, затим 1957. године жртвама са Сајмишта подигнуто је друго спомен обележје на јеврејском гробљу у Земуну, на месту масовних гробница са 6.500 лешева Јевреја који су били заточени у логору на Сајмишту, да би постављање спомен плоче на налазишту треће масовне гробнице Троструки сурдук, на Лединама било урађено тек 1964. године (Бајфорд, 2011).

⁴ Снимак се чува у архиви Музеја Холокауста у Вашингтону. Steven Spielberg Film and Video Archive, USHMM, RG-60.3530

Први урбанистички план у коме је меморија укључена као интегрални део развоја простора јесте регулациони план леве обале Саве из 1966. године којим је потез од Бранковог до Старог савског моста проглашен за спомен обалу (Бајфорд, 2011). Међутим сам план односио се искључиво на леву обалу реке Саве и није обухватао целокупну структуру некадашњег архитектонског ансамбла, те је простор Сајмишта остао скрајнут и занемарен. Године 1971. простор Београдског сајмишта поново постаје полигон архитектонског конкурса, према коме се на овом подручју поново предвиђа изградња објекта културе, овог пута Београдске опере (Сл. 20). Конкурским задатаком поново је занемарен историјски развој Сајмишта и меморијални карактер који овај простор добио проглашењем за спомен подручје.

4.4.2 Уметничка колонија на Београдском сајмишту

Како ни један од награђиваних решења на конкурсима није реализован структура Сајмишта и преостали павиљони су сачувани, а 1951. године одлуком градских власти павиљони су насељени уметницима (Благојевић, 2007). Тиме је створена својеврсна уметничка група, која је имала карактер неформалне, микросоцијалне, неинституционалне заједнице чији су припадници имали и остваривали заједнички уметнички циљ, делили систем вредности, начин живота, идеологију и методологију рада у уметности. Постојање мултидисциплинарности у погледу уметничког и стилског изражавања карактерисала је постојање уметничке колоније у некадашњим павиљонима Београдског сајмишта. Према квалитету и квантитету уметника који су стварали у склопу уметничке колоније на Сајмишту и према карактеру уметничких дела коју су настали на овом простору Београдско сајмиште је окарактерисано као значајно место настајања и развоја српске савремене уметности, а сами уметници доживљавани као својеврсна српска авангарда педесетих и шездесетих година двадесетог века (Сл. 21). Резултанта рада уметника чији се почеци каријера везују за деловање у простору Сајмишта и који су били део неформалне уметничке групе јесте уметност окарактерисана као надстиљска, експериментална и са примесама радикалне интердисциплинарне уметничке праксе. Залагања уметника који су стварали у павиљонима на Сајмишту тежила су ка преображају уметности, ка промени културе и друштва и њихово деловање било је оснажено критичким радом. Сами радови настају прекорачењем, оповргавањем и деструкцијом границе медија и уметничких дисциплина, а основна вредност усмерена је ка експериментисању и процесу истраживања (Славић, 2022). Постојање уметничке колоније на Београдском сајмишту може се посматрати као својеврстан догађај, који се разуме као динамички процес и временски преображај. У том смислу тај догађај је и интервенција. Однос и перцепција уметничке колоније формиране на Сајмишту мењао се током дугог временског период њеног постојања. Друштвена прецепција колоније трансформисана је до тачке у којој сам комплекс поприма епитет значајног градског сегмента важног за развој уметности и бива називан београдским Монмартом (Бајфорд, 2011). Уметничка колонија на Београдском сајмишту постојала је преко шездесет година и у периоду између 1951. и 2016. године у атељеима формираним у некадашњим павиљонима стварало је преко стотину уметника. Међу њима било је и четири академика, један академик Црногорске академије наука и уметности Бранко Филиповић - Фило и троје академика Српске академије наука и уметности Миодраг Мића Поповић, Василије Поповић – алијас Павле Угринов и Олга Јеврић. Сходно обиму докторске дисертације у раду ће фокус бити усмерен ка детаљнијем приказу стваралаштва Олге Јеврић, такође разлог одабира приказа уметничког опуса Олге Јеврић као репрезента уметности која је настајала на Београдском сајмишту налази се и у повезаности саме уметнице са местом Београдског сајмишта и спреге између њеног рада и контекста у коме је стварала (Сл. 22). Износећи своје импресије и виђење уметничке колоније на Сајмишту Олга Јеврић наводи да је прва група уметника која је стварала на Сајмишту

створила је имиц тог простора као кошнице у којој је све врило, било невероватно и јако живо и динамично када су се као уметници рађали (Јеврић, 2015). Симбиоза између места настанка уметничког дела и самог уметничког остварења предствља оквир на коме се базира нужност интегрисања сведочанстава о постојању уметничке колоније на Београдском сајмишту у будући изглед и намену комплекса. Уметничка колонија формирана на Београдском сајмишту представља по свом карактеру значајно место са кога је уздизана српска савремена уметност и жижна тачка најзначајнијег уметничког стваралаштва друге половине двадесетог века у Београду, Србији па и читавом региону. Олга Јеврић својим радом и уменичким остварењима остварила је немерљив допринос у процесу настајања и развијања уметничке колоније и свакако је била један од главних протагониста разбуктавања уметничке слободе и савременог израза у уметности. Наиме, Олга Јеврић била је прва вајарка која је изабрана за члана Српске академије наука и уметности, у опусу њеног стваралаштва налази се преко две стотине дела, међу којима десет изведених и постављених споменика и скулптура у јавном простору, освојила је двадесет награда, имала је двадест и три самосталне изложбе, учествовала је на двеста деведест и три групне изложбе међу којима је важно истићи њено учествовање на Бијеналу у Венецији 1958. године, бавила се фотографијом, писала је и објавила двадест и четири текста.⁵ Сопствени стваралачки рад и остварена дела у великој мери сама вајарка повезивала је са средином у којој је радила и истицала је да одједи које је стварала нису настајали као одговор на наруџбину већ су произишавали из потребе за катарзом и настојањима да пренесе сопствени доживљај историјског тренутка кроз знамен, без наратије, без патетике, без експлицитности, без баналности (Denegri, 2005). Олга Јеврић својим радом, делима и залагањима била је уметница која је настојала на направи искорак којим се мења поимање уметности, али којом и уметност као таква мења свет у коме живимо, велика већина њеног опуса којим је померла границе настајала је у њеном атељеу у Централној кули на Београдском сајмишту. Читав корпус значајних догађаја везаних за уметничку колонију на Београдском сајмишту има немерљим утицај на уметничку и културну сцену не само Београд већ читавог региона, па је сходно томе у будући развој Београдског сајмишта неопходно уврстити и сведочанства о стваралачким и уметничким достигнућима који су особени за овај комплекс, а то значи како презентовање опуса пре свега Олге Јеврић као уметнице која је у највећој мери истицала повезаност са Сајмиштем и готов читав стваралачки век провела у атељеу у Централној кули. Такође и уметничка остварења читаве колоније која је део свог израза остварила управо на простору Београдског сајмишта трансформишући тиме овај простор у јединствен културни ансамбл уз додавање још једног слоја којим се истиче историјски значај комплекса. Иако замишљена као привремено решење, уметничка колонија постојала је и функционисала све до средине друге деценије 21. века. 2016. године одлуком града Београда и последњи уметници расељени су из павиљона на Сајмишту, за које се предвиђало трансформисање у меморијални центар, док се белег који је уметност оставила на овом простору потискује и маргинализује, белег који је свакако траг, али и ожиљак. Неопходно је одуширање оваквим тенденцијама у којима се читава групација сведочанстава и меморије повезане са Београдским сајмиштем и уметничком колонијом занемарује, брише и потискује из јавног градског простора и чиме се онемогуће повезивање уметничког стваралаштва са самим местом на коме је та уметност настајала и мењала читав културни и друштвени живот. Белег предствља траг који је такође и ожиљак који одређује намену места испуњеног меморијом и служи да укаже на сећање (Šuvaković, 2012).

⁵ За детаљнији увид у листу остварених дела, добијених награда, учествовања на изложбама и библиографију погледати: Оташевић, Душан (2022). Олга Јеврић: композиција и структура. Београд: Српска академија наука и уметности и Кућа легата.

4.4.3 Период 1972. -1992.

Усвојеним Генералним урбанистичким планом за Београд 1972. године однос према комплексу Београдског сајмишта није промењен (Сл. 23). Према плану овај простор и даље је био намењен за рекреацију уз очекивани висок степ озелењених површина (ГУП Београда, 1972). Прва спомен плоча подигнута у склопу самог комплекса некадашњег Сајмишта, односно логора, постављена је 20. октобра 1974. године. Спомен плоча била је скромних димензија 90x90 цм и постављена је на једном од зидова некадашњих павиљона (Сл. 24). Тачна локација и покровитељска организација која је плочу поставила није позната. Плоча је била од белог мермера и садржала је украс у виду малог бронзаног цвета – симбола који постоји на свим споменицима посвећеним Другом светском рату у Београду. Симбол је рад вајара Милорада Тепавца, а на Скупштини града Београда 1969. године изабран је за званичан логотип. Плоча је садржала исписан текст: „На простору старог сајмишта немачки гестапо основао је 1941. године логор „Сајмиште“ у коме је уз помоћ домаћих издајника, свирепо мучено и убијено преко четрдесет хиљада људи из разних крајева наше земље. 20.10.1974.“ Плоча је постојала све до 1984. године, када је уклоњена, а на локацији некадашњег павиљона Румуније постављена је нова спомен плоча (Бајфорд, 2011). Постављена плоча представља први корак у процесу обележавања комплекса као места страдања и први акт реферисања ка трауматичној прошлости комплекса. Како плоча није постављена од стране градске или државне власти већ од стране непознате организације закључује се да у том тренутку Сајмиште још увек није било препознато као сегмент колективне меморије нити као простор значајан за читање развоја прошлости града. Постављена плоча представља корак мањинске друштвене групе која је тиме остваривала тенденције превођења меморије у видљиви и интегрални сегмент јавног градског простора, као и почетне кораке у превођењу меморије мање друштвене групе на ниво меморије друштвене заједнице и почетна је тачка превођења Сајмишта у корпус колективне меморије. Друга спомен плоча постављена 7. јула 1984. године у склопу Сајмишта налазила се на месту некадашњег румунског павиљона (Сл. 25). Плочу, која је била постављена на бетонском постолу открио је градоначелник Београда Богдан Богдановић, а том приликом урађена је и стаза која води ка споменику чиме је обезбеђен церемонијални приступ (Бајфорд, 2011). Временски период од десет године између постављања две наведене плоче је дуг период који је представљао време и пут који је меморија, тада још увек маргинализованих друштвених група, прелазала како би дошла до нивоа препознавања важности тих сведочанстава за ширу друштвену заједницу, тачније представља досезање меморије до нивоа признавања и легитимизовања као меморије друштвених група које су равноправне у друштвеној заједници и које остварују право на превођење својих идентитетских одредница у јавни градски простор. Наведена плоча и даље постоји и представља место одржавања меморијалних церемонија.

Године 1985. у оквиру урбанистичког пројект „III миленијум“, који је приказан на изложби организованој од стране САНУ, дат је предлог решења комплекса некадашњег Сајмишта (Сл. 26). Ово је први пројекат у коме се предвиђа очување сегмената предратне стуктуре. У пројекту чији је аутор архитекта Михајло Митровић предвиђа се очување Централне куле и она представља доминантан елемент око кога се формира остатак физичке стуктуре (Перовић, 1985). Корак даље, у смислу очувања свих постојећих павиљона предратне стуктуре Сајмишта начинио је архитекта Милош Перовић. Решење је први пут објављено у књизи „Искуства Прошлости“ 1985. године и настало је као резултат студије развоја Савског приобаља.

Кључни моменат у послератној историји Сајмишта представља 1987. година када комплекс добија статус споменика културе. Наиме, 2. јула 1987. године на седници Скупштине града Београда, а на иницијативу Завода за заштиту споменика културе града Београда донета је одлука да се Старо Сајмиште – Логор Гестапоа у току Другог светског рата у Београду на

Старом Београдском Сајмишту на левој обали Саве у коме је укупно ликвидирано 40.000 жртава упише у званичан регистар значајних историјских локација у граду. Том приликом донета је одлука о постављању новог споменика у знак сећања на жртве. Међутим како није било средстава за расписивање конкурса одлучено је да се у простору комплекса Сајмишта постави другонаграђено решење вајара Миодрага Поповића са расписаног конкурса за споменик у Јајинцима. Уређење око споменика радио је архитекта Бранислав Митровић, а решење конструкције урадио је архитекта Миодраг Несторовић (Бајфорд, 2011). Споменик је постављен на акси која се протеже од центра комплекса, односно Централне куле, ка реци Сави (Сл. 27). Место позиционирања на акси одређено је позицијом некадашње линије оградe логора. Обликовање споменика постигнуто је изливањем бронзе чиме је створена скулптура висине 10 м и тежине 20 тона. Композицију скулптуре чине две раздвојене апстрактне целине које креирају форму која по речима аутора представља распрснуту форму круга чији један део представља живот, а други симболизује смрт. Као датум свечаног отварања споменика првобитно је одређен 9. мај 1989. године, међутим након неколико одлагања скулптура је откривена 22. априла 1995. године (Бајфорд, 2011).

4.4.4 Београдско сајмиште као културно добро: Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“ из 1992.

Током друге половине 20. века простор Београдског сајмишта плановима није третиран као простор вредан обнове, те се његов развој одвијао неконтролисано у виду настанка бесправно изграђених стамбених јединица, као и низа других комерцијалних садржаја неадекватних намена у односу на историјске догађаје везане за овај простор. Периодично организовани конкурси и студије развоја овог простора нису реализовани. Урбанистичким плановима, пре свега генералним и регулационим, овом простору додељивана је рекреациона намена са високим степеном озелењених површина. Такав приступ и однос према комплексу трајао је све до 1992. године када је урађен први Детаљан урбанистички план „Старо Београдско сајмиште“. Одлука о усвајању детаљног урбанистичког плана „Старо Београдско сајмиште“ објављена је у Службеном листу града Београда (Службеним лист града Београда, 2/92).

Носилац израде плана био је Завод за заштиту споменика културе града Београда, а учесник у изради плана Завод за урбанизам и пројектовање. Као основни циљ израде плана истакнуто је стварање услова за реконструкцију споменичког комплекса и изградња спомен обележја (Сл. 28). Тиме би се остварило враћање првобитног и целовитог изгледа комплекса из периода пре претварања у концентрациони логор, чиме се остварује могућност обнове комплекса у виду сајма узорака. Намена подручја обрађена планом дефинисана је кроз заступљеност меморијалних садржаја и полуфункционалних садржаја сагласно највећем могућем степену комуникативности, што би подразумевало функционисање укупног простора као сајма узорака. Садржаји културе и уметности који су заступљени у објектима који користе уметници као атеље могу се задржати и планом проширити у складу са укупном организацијом функције сајма (ДУП споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992).

Детаљним урбанистичким планом „Старо Сајмиште“ дат је приказ појединачних односа према павиљонима комплекса, постојећим, порушеним или некада планираним, као и дефинисање односа према објектима насталим након Другог светског рата. На месту некадашњег 1. и 2. павиљона, где се налазе баракe у којима се станује планом се предвиђа рушење барака и, у габариту некадашњих павиљона, изградња нових објеката по посебним конзерваторским условима. 3. павиљон заузимао је највећу површину, а на његовом месту се налазила Кожарска школа, према плану школу треба изместити, новоизграђени објекат порушити и према посебним конзерваторским условима изградити савремени објекат у

габариту некадашњег павиљона. 4. и 5. павиљон, који су порушени, а на њиховом месту се налази сервис за аутомобиле у новоизграђеном објекту, предвиђа се рушење новог објекта и подизање нових објеката у габариту некадашњих павиљона. Детаљним урбанистичким планом није предвиђена изградња 6. националног павиљона Краљевине Југославије за који је познато да је изградња започета 1940. године. Што се тиче осталих очуваних објеката из периода сајма - Централне куле, павиљона задужбине Николе Спасића и зграде управе сајма - детаљним урбанистичким планом је предвиђена рестаураторска обнова ових објеката по посебним конзерваторским условима. Јединствен однос формиран је према сачуваним националним павиљонима страних земаља Италије, Мађарске, Турске и Чехословачке: сви павиљони предвиђени су за обнову и рестаурацију по посебним конзерваторским условима. Планом је дефинисан и однос према порушеном павиљону фирме „Филипс“ и Рибарском павиљону који нису предвиђени за поновну изградњу већ се планира њихово обележавање у домену габарита на нивоу партерног уређења. Национални павиљон Румуније је порушен у послератном периоду и на његовом месту налази се спомен обележје, те овај објекат није планиран за поновну изградњу. Што се тиче планираних објеката из периода изградње сајма, а који никада нису реализовани, планом се предвиђа изградња више нових објеката за ресторане, оријантисаних ка Сави, пројектованих од стране архитекте Ђорђа Лукића. Како је према важећем регулационим плану западна граница локације комплекса била дефинисана изградњом новог булевара, чији је правац пружања постављен тако да његова траса пролази преко објекта Националног павиљона Немачке из 1940. године. Овај оригинални објекат из периода Београдског сајмишта овим планом одређен је за рушење. Реализација и спровођење ове замисли остварена је 2023. године када је оригинални објекат из периода изградње и развоја Београдског сајмишта порушен. Такав однос и став према једном од ретких очуваних објеката из периода изградње комплекса представља парадоксалну ситуацију у којој се занемарује вредност објекта који је својом структуром представљао део јединственог архитектонског ансамбла изгеђеног у међуратном Београду, такође маргинализује се и његова улога у процесу очувања и преношења меморије зарад пробијања саобраћајнице. Рушењем Немачког павиљона нарушена је и могућност очувања вредности које објекат као такав баштини и који представља важан сегмент у повезивању колективне меморије са самим местом у коме су се одиграли догађаји значајни за меморију друштвених група и друштвене заједнице. Рушењем Немачког павиљона настављена је вишевековна негативна урбанистичка пракса разарања градских сегмента која није карактеристична само за Београд и нашу средину. Историјат разарања града од стране урбаниста и инжењера Луис Мамфорд описује кроз пример италијанских војних инжењера који су развили професионалну склоност ка разарању и уклањању препрека како би се омоћулило пружање чистих геометризваних праваца, без обзира што су те препреке често били људи, верски објекти, целокупна насеља, историјски споменици, као и база свеобухватне структуре обичаја и релација унутар друштва (Mamford, 2001). Рушење препрека, у овом случају павиљона Немачке на Београдском сајмишту, значи брисање свих трагова једног прошлог живота града и онемогућавање даље трансгенерацијске комуникације, што доводи до губитка материјалног подстицаја у процесу креирања колективне меморије и значи разградњу ненадокнадиве друштвене структуре. Детаљним урбанистичким планом за Старо сајмиште предвиђа се и потпуна обнова комуникација кроз комплекс у виду путева и стаза према првобитном плану за Сајмиште. Такође предвиђа се и обнова парковских површина према оригиналном решењу, као и планирање нових парковских простора у укупној композицији комплекса. У склопу усвојеног детаљног урбанистичког плана извршена је и валоризација у којој је комплекс Сајмишта оцењен као једна од ретких градских целина која је у временском интервалу од 50 година доживела јако бурну и необичну судбину, велике промене у употреби, изгледу и значењу. Значај овог простора окарактерисан

је кроз етапе које су обележавале његово постојање. Препознат је његов значај за унапређење трговине и привреде, његова вредност као првог урбанизованог простора на левој обали Саве и значај у смислу просторне диспозиције и архитектуре. Значај Сајмишта најдоминантније је исказано као место страдања, коришћен као концентрациони логор у Другом светском рату представљен је период којим је Сајмиште сврстано у споменик културе и забележен као највећи појединачни пример Холокауста у Србији. Поред важне душтвене улоге у предратном животу, комплекс Сајмишта представља и простор важан за културни и уметнички живот Београда у послератном периоду, како је на њему формирана својеврсна уметничка колонија у којој су атеље између осталих имали: Олга Јеврић, Миша Поповић, Лазар Возаревић, Предраг Нешковић и многи други. Сајмиште се тиме издваја као јединствен простор наталожен изузетним и различитим вредностима. Сходно томе детаљним урбанистичким планом се предвиђа деловање у простору утемељено на значају и поруци Сајмишта као логора, не занемарујући позитивне вредности простора које су га уобличавале током времена (ДУП споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992).

4.5 Београдско сајмиште у 21. веку

Како је Детаљним урбанистичким планом „Старо Сајмиште“ из 1992. године реализација плана подељена у две фазе, при чему је прву фазу представљало постављање споменика жртвама логора и уређење простора око споменика, а друга фаза се односила на обнову и реконструкцију павиљона и уређење комплекса по пројекту из 1937. године. Једини реализовани сегмент плана представљао је споменик који постављен 1995. године. Друга фаза реализовања замисли одређених планом није никада започета. Услед политичких, економских и друштвених прилика идеја о реконструкцији и обнови комплекса полако је маргинализована, што је као последицу имало девастацију комплекса и његове физичке структуре наставком непланске изградње и увођењем садржаја непримерених историјским догађајима који карактеришу овај простор.

Први догађај који је имао за циљ враћање Сајмишта у фокус интересовања и спречавање његовог даљег пропадања јесте изложба: „Старо Београдско сајмиште 3+1“, одржана у априлу 2006. године у Народном музеју у Београду. Настала је заједничким радом удружења Наша Србија (*Serbia Nostra*), Удружења меморијал Сајмиште, Друштва српско-јеврејског пријатељства, Фондације Холокауста Рома, Народног музеја и Министарства културе Републике Србије (Татић, 2008). Изложба се састојала из фотографија из различитих периода Сајмишта уз главни експонат у виду макете комплекса израђене према плановима из 1937. године. Током две недеље, колико је трајала манифестација, одржан је низ округлих столова са циљем изношења свих важних сегмената и етапа које су обликовале историју простора. Истакнута су три доминантна периода важна за разумевање тока развоја догађаја везаних за комплекс: период сајмишта, период логора и период уметничке колоније. Изложба и пратеће манифестације организоване су са циљем сагледавања слојевите историје Сајмишта, проблема његовог будућег уређења и заштита културног добра као историјски значајне локације града (Татић, 2008).

Други значајан пројекат важан у стварању отклона према маргинализацији простора комплекса Београдског сајмишта јесте мултимедијални пројекат: „Старо Београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда“. Пројекат је настао 2008. године у оквиру Урбанистичког завода Београда, а поводом обележавања 60 година рада и постојања завода. Циљ пројекта који је реализован под покровитељством Салона архитектуре, тј. Музеја примењене уметности у Београду, био је да се Београдско сајмиште учини приступачним, кроз давање пуне валоризације, његово чување и укључивање у савремени живот. Упознавање историје овог простора значило је обликовање његове будућности кроз наслеђе и промовисање знања о

урбанистичком и архитектонском наслеђу 20. века у Србији. Пројекат је инициран раније, током манифестације „Дани европске баштине“ одржане у Београду у периоду од 20. до 23. септембра 2007. године, кад су заједнички подстицај за мултимедијални пројекат: „Старо Београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда“ дали Друштво урбаниста Београда и Урбанистички завод Београда. У оквиру пројекта реализован је низ радионица уз презентацију студентских радова и предлога развоја простора Сајмишта, затим стварање фотофокументације о Сајмишту, као и извођење представе „Чекајући Годоа“ студената Факултета примењених уметности. Као последњи сегмент пројекта одржан је округли сто са темом будућности Сајмишта са закључком о покретању иницијативе и укључивања релевантних институција и појединаца зарад покретања процеса рада на овом значајном сегменту културног наслеђа Београда (Вукотић Лазар, 2007).

Најзначајнији догађај у погледу истраживања Холокауста у Србији, а самим тим и на Сајмишту, јесте међународни пројекат „Ескалација у Холокауст“ под вођством Историјског архива града Београда. Кроз серију од 6 јаних манифестација у периоду од априла 2016. године до фебруара 2017. године у Србији, Холандији и Шведској одржане су конференције, стручни семинари и радионице. Током ових манифестација водећи српски и инострани експерти презентовали су и дискутовали о различитим аспектима културе сећања, истраживања и едукација о Холокаусту. Као резултат ових манифестација настала је публикација у виду зборника радова „Ескалација у Холокауст“. Допринос у погледу разумевања логора на Београдском сајмишту огледа се у стварању базе података о Јеврејским жрвама страдалим у логору. Такође створена база бави се и реконструкцијом предратног живота жртава урађена према материјалима сачуваним у архивама. Створена је база од 3.505 жртава, са подацима о имену, презимену, имену оца, професији, старосном добу, националној припадности, месту рођења, у неким случајевима адресе становања, затим име особе која је подносилац изјаве о страдању, као и приказ докумената из различитих архивских фондова везаних за појединачну особу (Гајић, 2017).

Још један значајан мултимедијални пројекат реализован је 2017. године у циљу поновног осветљавања Београдског сајмишта и апострофирања значајне улоге комплекса у процесу разумевања развоја структуре града Београда. Као резултат пројекта настала је изложба „Београдско сајмиште – Повратак у будућност“ која је била постављена у „Сали под сводовима“ у Конаку кнегиње Љубице (Сл. 29). Сам пројекат реализован је у сардњи Архитектонског факултета Универзитета у Београду и Музеја града Београда, а инициран је од стране Секретаријата за инвестиције града Београда. Кроз мастер студијски курс „Студио М02У – Пројекат – Партиципативни урбани дизајн“ и ангажовање студената Архитектонског факултета настала је изложба која је била постављена у периоду између 20.05.2017. и 20.08.2017. године. Фокус изложбе био је усмерен ка презентовању урбанистичких и архитектонских вредности комплекса и презентовању улоге Сајмишта у друштвеном животу међуратног Београда кроз приказ одржаних изложби, манифестација и догађаја у периоду од 1937. године до 1941. године. Сам материјал настао за потребе изложбе постао је део збирке Музеја града Београда и баштини се у склопу збирке за архитектуру и урбанизам.

Промене односа према комплексу Београдског сајмишта у 21. веку огледају се кроз истицање важности ревитализовања културне баштине, вредности које су заступљене у склопу Генералног урбанистичког плана за 2021. годину, при чему је као један од полигона истакнуто и Београдско сајмиште (ГУП Београда, 2021). Конкретизација ових тенденција уобличена је усвајањем закона о меморијалном центру „Старо сајмиште“, којим је и основан меморијални центар и којим је утврђен циљ у коме се меморијални центар оснива као установа културе са примарно музеолошком, образовно-васпитном и научноистраживачком делатношћу, са усмереним фокусом деловања у правцу неговања сећања на жртве нацистичког концентрационог логора (Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“, 2020). У погледу

односа према простору некадашњег Београдског сајмишта законом је предвиђено да Меморијални центар „Старо сајмиште“ постаје носиалац свих активности везаних за реконструкцију, адаптацију и уређење постојећих аутентичних објеката у склопу комплекса, као и потенцијалне изградње нових објеката и очувања вредности непокретног културног добра које само место баштини. Такође делатност меморијалног центра односи се и на задатке везане за архивску грађу значајну за сам комплекс, њено очување, презентовање и коришћење у погледу научноистраживачких активности. Оснивањем Меморијалног центра „Старо сајмиште“ створена је институционална подршка којом се омогућава истицање вредности самог комплекса, његовог активирања и укључивања у активни живот града. Сама институционализација представља и стварање платформе која омогућава даље обликовање друштвене свести. Такође створена је база која омогућава остваривање међународне сарадње и обављање истраживачких пројеката којима би се вршило интегрисање знања о геноциду, Холокаусту, Самударипену и ратним злочинима (Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“, 2020).

4.6 Морфолошка истраживања Београдског сајмишта

4.6.1 Физичке трансформације

Првобитне активности које су се везују за простор Београдског сајмишта манифестовале су се трансформисањем мочварног тла у адекватну структуру која би омогућила функционисање места као сајма и простора међународних сусрета (Сл. 30). Овај комплексан инжењерски подухват, који претставља сведочанство о технолошком напретку оствареном у Београду, омогућио је спровођење замисли о формирању комплекса у коме ће се током четири године одржати многобројне манифестације и изложбе. Изградња комплекса одвијана по фазама окарактерисана је врло динамичним процесом уз присуство како привремених структура намењених изложбама, тако и изградњом трајних павиљона као носиоца архитектонског карактера места пројектованог у стилу модерне (Сл. 31). Ансамбл архитектонских објеката првог урбанистичког комплекса на левој обали Саве чинили су изложбени павиљони у централистичкој композицији око Централне куле у виду пет павиљона Краљевине Југославије, национални павиљони страних земаља Италије, Немачке, Мађарске, Румуније, Чехословачке и Турске, павиљон задужбине Николе Спасића, Рибарски павиљон, Филипсов павиљон, падобранска кула и на десетине изложбених павиљона приватних фирми (Сл. 32). Период настанка и функционисања места као сајамског комплекса окарактерисан је као период позитивног деловања и трансформација којима је градска структура обogaћена простором који је репрезентовао урбанистички, привредни и културолошки развој града. Период постојања комплекса као места сусрета представља јасан показатељ културолошких, техничких, економских, архитектонских и урбанистичких промена у граду и као такав значајан је са аспекта специфичности и идентитетске идентификације друштвене заједнице (Славић, 2022). Тиме сајамски павиљони попримају епитет важног дела градитељског наслеђа Београда и њихова ревитализација и очување представљају императив у погледу будућег деловања и активирања простора.

Други светски рат за Београдско сајмиште значио је обустављање замисли о даљем развоју комплекса и унапређењу његове физичке структуре. Насупрот томе изложбени павиљони искоришћени су како би место било трансформисано у концентрациони логор. Деловање у склопу комплекса у том периоду окарактерисано је рушењем на десетине павиљона и драстичне промене како физичке структуре комплекса тако и саме намене простора (Сл. 33). Сајмиште је трансформисано од места сусрета и привредне размене у место страдања и патњи, а комплекс бива обележен супротстављеним значењима и њихова

присутност и њихово усклађивање у савременом тренутку спутавали су креирање одрживог места и истицање плуралитета вредности (Славић, 2022).

Крај рата значио је нову страницу у турбулентној историји Сајмишта и почетак нових трансформација од којих ће многе представљати ненадокнадиву штету начињену у склопу комплекса. Занемарујући физичко стање павиљона и без освртања на могућност очувања објекта који би својим постојањем сведочили о значајним догађајима везаним за историјски развој места. Као последица таквог приступа и деловања физичка структура осиромашена је рушењем свих пет павиљона Краљевине Југославије, затим рушењем Румунског павиљона, Филипсовог павиљона, рибарског павиљона, падобранске куле, као и објекта који су представљали улазне објекте у комплекс (Сл. 34). Узроке рушења павиљона свакако треба тражити у друштвеним променама карактеристичним за послератни период и променама у политичком систему државе, што је за последицу имало трајно губљење материјалних трагова физичке структуре првог архитектонског ансамбла изграђеног на левој обали Саве у Београду (Славић, 2022).

Очувани сегменти некадашњег Београдског сајмишта и једини аутентични објекти првог модерничког ансамбла у Београду представљају некадашњи павиљони Италије, Чехословачке, Мађарске, Турске, затим Централна кула, задужбина Николе Спасића, зграда управе Сајма и мањи павиљон приватне фирме. Нарушавање аутентичног урбанистичког склопа значило је и губитак материјалних трагова који би носили сведочанства о догађајима одиграним у склопу комплекса, чиме је и значајно ослабљена могућност евоцирања сећања и њихове употребе у истицању диверзитета овог простора (Славић, 2022).

Даље трансформација комплекса огледала се у изградњи барака за канцеларије и радне просторије за руководиоце изградње Новог Београда које су изграђене на месту првог, другог и трећег националног павиљона Краљевине Југославије (Влагојевић, 2007). Изграђене бараке, које постоје и данас, према својим особина не могу се посматрати као архитектонски допринос који би позитивно утицао на ревитализацију места и које би допринеле трансформисању комплекса у адекватан градски простор. Остатак слободног простора узурпиран је изградњом комерцијалних објеката, стамбених објеката који су испод минимума квалитета животног стандарда, такође су грађене гараже, радионице, спортски терени и спортски објекти, школе и многи други објекти који су допринели да некадашњи први урбанистички склоп настао на принципима модерне у Београду буде доведен до непрепознатљивости. Вишедеценијским рунирањем места комплекс Београдског сајмишта позициониран је на маргинама друштвеног деловања као изопштен простор и део структуре града који не кореспондира са својом прошлошћу (Сл. 35). Допринос позитивном трансформисању комплекса у меморијални простор представља постављање споменика жртвама логора на Сајмишту 1995. године, вајара Миодрага Поповића, што представља једини значајан корак у домену трансформисања физичке структуре комплекса у меморијални простор којим би се одала почаст жртвама страдалим на Сајмишту (Славић, 2022).

4.6.2 Функционалне трансформације

Транспоновање потенцијала које Београд има својим положајем у вредности значајне за развој привреде и економије града своју просторну манифестацију доживљава управо кроз комплекс Београдског сајмишта, као места привредног сусрета и размене између истока и запада (Сл. 36). Иницирање настанка овакве привредне споне резултирало је стварањем сајамског комплекса међународног карактера, а креирањем и увођењем сајамске функције у склопу градске структуре остварена је тенденција културолошког и економског развоја града, а у прилог томе говори бројност манифестација одржаних између 1937. и 1940. године (Славић, 2022). Утицај комплекса на градску привреду представља један од важних аспеката

значаја Београдског сајмишта за сам град, како у погледу добијања места на коме су презентована најсавременија технолошка достигнућа тако и у погледу стварања места одржавања културних и спортских дешавања у међуратном периоду у Београду.

Најекстремнији вид трансформације догодио се током Другог светског рата и претварањем комплекса у концентрациони логор. У периоду од само неколико месеци Београд добија ожиљак који ће га пратити у наставку његовог постојања, ожиљак који се заснива на трансформисању комплекса у место свирепих злочина (Славић, 2022). Злочини почињени на Сајмишту довели су до готово потпуног уништења јеврејске популације у Србији. Како је „решавањем јеврејског питања“ у Србији концентрациони логор на Сајмишту преименован у прихватни логор комплекс је све до краја рата представљао место демонстрирања крајњих граница људске бруталности и простор у коме је свака трећа особа изгубила живот (Сл. 37).

Крај рата претстављао је почетак апатичног односа у погледу одређивања функције Београдског сајмишта и спознаје његовог значаја за читаву структуру града. Одлуком Града Београда некадашњи изложбени павиљони Београдског сајмишта трансформисани су и требало је да служе као уметнички атељеи, чиме је настала својеврсна колонија уметника на Сајмишту. Уметничку колонију чинили су атељеи формирану у некадашњим павиљонима Италије и Чехословачке, као и у Централној кули некадашњем просторном реперу и симболу Београдског сајмишта (Сл. 38). Током свог вишедеценијског постојања, уметничка колонија на Сајмишту бројала је преко стотину уметника који су у павиљонима радили и стварали, а сам комплекс постао је сведок још једног у низу значајних догађаја важних за разумевање развоја града и његових културно-уметничких својстава (Славић, 2022). У периоду који је обележен постојањем уметничке колоније у самом комплексу одвијале су се и друге пренамене простора и промене начина коришћења. Неконтролисано су увођени додатни садржаји, а павиљони су прилагођавани нови функцијама које нису компатибилне са догађајима који су се одиграли на овом месту. Тренутно стање павиљона окарактерисано је употребом објеката за најразличитије намене и садржајима који нису примерени и не кореспондирају са историјом места. Парадоксале ситуације које карактеришу тренутно стање простора представљају проблемски оквир који онемогућава интегрисање комплекса у савремене градске токове, а сам простор још увек се налази у фази ишчекивања трансформације којом би се омогућила његова промена у адекватан простор сећања и меморијални простор који би исказао сведочанство о значајним историјским догађајима који су обележили његово постојање (Славић, 2022). Сходно томе, простор Београдског сајмишта обележен је постојањем друштвене свести и тенденцијама ка ревитализацији комплекса, при чему је истакнута нужност баланса између иницијалне комерцијалне намене комплекса и меморијалног карактера повезаног са жртвама из периода логора, као и послератне употребе павиљона и значајног стваралаштва уметника који су ту живели и радили (Roter Blagojević i Vukorić-Lazar, 2013).

4.6.3 Трансформације перцепције комплекса Београдског сајмишта

У периоду оснивања Београдског сајмишта комплекс је поиман као место просперитета и његово оснивање значило је остваривање замисли о трансформисању Београда и повећању видљивости града на европској и светској сцени (Сл. 39). Присутност Сајмишта у свакодневном животу људи, као и посвећивање посебне пажње активностима које су се одвијале у модерничким павиљонима комплекса сведоче о значајној улози која је додељивана простору и јасно се стиче увид да је Београдско сајмиште заиста постало место сусрета и као такво перципирано је од стране друштва као место размене и успостављања транскултуралне комуникације (Славић, 2022). Инкорпорирање овог сегмента у будуће представљање комплекса представља значајну одредницу у процесу очувања и презентовања

културног наслеђа са аспекта презентовања доприноса Сајмишта целокупном друштеном развоју.

Глобалне промене изазване Другим светским ратом утицале су и на промене у склопу Београдског сајмишта, као и на промене друштвеног односа према комплексу и догађајима који су се одвијали у некадашњим изложбеним павиљонима (Сл. 40). Трансформисање комплекса у место тортуре доводи и до шире друштвене перцепције простора као места страдања и места на коме су почињени бројни злочини и места на коме су многи изгубили своје животе.

Окончање Другог светског рата и формирање Федеративне Народне Републике Југославије нове државе са новим државним уређењем донело је крупне социолошке промене. Креирање колективног сећања на револуционарну борбу представљало је главно упориште нове државе у погледу односа према прошлости. Током неколико деценија на подручју Југославије настао је велики број меморијалних комплекса попут комплекса на Сутјесци, Козари, Кадињачи, у Крагујевцу, Нишу и Крушевцу који су постајали масовно посећивани меморијални центри. Сајмиште са друге стране није перципирано као важан сегмент ратне прошлости и није препознато као простор који је потребно означити као место сећања. Изостављање трансформисања Сајмишта у меморијални комплекс значио је његово занемаривање, девастацију и неконтролисани развој некомпатибилних структура у склопу комплекса. Такође, на маргини значаја нашла су се и предратна дешавања у склопу комплекса која су везана за оснивање и саму изградњу Београдског сајмишта као прве урбане структуре на левој обали Саве. Настанак Новог Београда и изградња његових блокова ретко када су повезивани са предратним активностима и почецима ширења Београда на леву обалу Саве, што је остварено управо изградњом Београдског сајмишта, а промена друштвеног уређења резултирала је стварањем одклона од признавања прогреса и модернизације града Београда оствареним у Краљевини Југославији, па 1937. година није била означавана као „нулта година” у развоју овог дела града, већ је то постала 1948. година (Вајфорд, 2011). Друштвено-политички дисконтинуитет резултирао је заборавом значајних културолошких збивања, што је за последицу имало запостављање Сајмишта као важног меморијалног простора града што представља недостатак који се мора надокнадити савременим деловањем (Славић, 2022).

Формирана уметничка колонија на Сајмишту адекватно уметницима чији је стваралачки опус везан за деловање у некадашњим павиљонима представља значајан сегмент настајања и развоја савремене уметности у Србији и Југославији (Сл. 41). Међутим, даље активности у простору Београдског сајмишта резултирале су његовом маргинализацијом и одсуством његовог поимања као важног припадајућег градског простора, занемаривање његових вредности довело је до стања у коме није могуће читати све историјске слојеве који су обележили његово постојање, нити разумети његов значај у укупном развоју града (Славић, 2022). Таложењем различитих историјских збивања Београдско сајмиште оптерећено је комплексном прошлошћу која у извесном смислу отежава интегрисање места у активна градска дешавања, што за последицу има скрајнуту структуру која је део културног наслеђа, али је искључена из савремених урбаних токова.

4.6.4 Анализа постојећег стања

Одсуством активног и континуираног рада на решавању статуса Сајмишта и његова изопштеност из перципирања као саставног дела градске структуре довела је до маргинализације овог простора и његове девастације. Спровођење одредби из Детаљног урбанистичког плана „Старо Сајмиште“ из 1992. године огледа се у реализацији само његове прве фазе којом је предвиђено постављање споменика жртвама. Услед тога, комплекс некадашњег Београдског сајмишта постао је простор стихијске, непланске и нелегалне градње.

Сходно томе функције које су се развиле у овом простору, некомпатибилне његовој историји и предвиђеном меморијалном карактеру, манифестују се кроз присуство неадекватних комерцијалних садржаја, претварање павиљона у угоститељске објекте, као и насељавање павиљона од стране бескућника. Овакав однос према комплексу проузроковао је развој физичке структуре која нарушава некадашњи модернистички изглед комплекса, а његови поједини сегменти доведени су до непрепознавања уз одсуство сведочанства о прошлости места и његовом међуратном значају за град, страдању и Холокаусту у периоду Другог светског рата, као и одсуство сведочанстава о уметничкој колонији која је постојала на Сајмишту.

У погледу постојећег стања аутентичних објеката некадашњег Београдског сајмишта заједничко за све објекте је њихово стање руинаности, девестираност архитектонских вредности самих павиљона и нарушеност вредности модернистичког склопа прве урбане структуре града на левој обали Саве (Сл. 42). Од целокупне урбане структуре комплекса сачувано је свега осам објеката и то Централна кула, некадашњи павиљони Италије, Чехословачке, Мађарске, Турске, затим павиљон задужбине Николе Спасића, зграда управе сајма и један мањи павиљон приватне фирме. Појединачно стање објеката је такво да се Централна кула, просторни репер комплекса и значајан сегмент силуете града, након вишедеценијског занемаривања и различитих употреба објекта од простора за атеље до становања, налазила на граници урушавања. Јула 2022. године на основу пројекта Завода за заштиту споменика културе града Београда, а на иницијативу Владе Републике Србије, Града Београда и Меморијалног центра „Старо сајмиште“ започети су радови на адаптацији и санацији рестаурације Централне куле (Сл. 43). Прва фаза радова на Централној кули представља почетак планираних активности у процесу трансформисања комплекса у меморијални центар. Како се наводи у саопштењу Завода за заштиту споменика културе града Београда будуће планиране активности тичу се и израде пројектне документације на основу које би било могуће урадити обнову Италијанског павиљона и вратити му аутентичан изглед („Завод за заштиту споменика културе града Београда“, без дат.). Тренутно стање Италијанског павиљона окарактерисано је тако да су фасаде објекта у јаком лошем стању, док је унутрашњост објекта током деценија претрпела велики низ интервенција и адаптација (Сл. 44). Наведене промене вршене су како би се омогућило коришћење објеката за становање и организовање уметничких атељеа. Велике измене у погледу унутрашње организације претрпео је и некадашњи павиљон Чехословачке који се такође користи као атеље и стамбени простор, а знаци пропадања и небриге приметни су и на спољшњости објекта (Сл. 45). Павиљон задужбине Николе Спасића према свом тренутном стању представља објекат који је најмање измењен у односу на изворно стање објеката и степен очуваности павиљона је бољи у односу на друге објекте Београдског сајмишта. Међутим, савремена намена објекта који се користи као спортско рекреативни центар није адекватна историјским збивањима везаним за ратни период када је у објекту била смештена логорска болница (Сл. 46). Са друге стране павиљон који је највише измењен и доведен до стања непрепознатљивости јесте Мађарски изложбени павиљон коме су изворни делови павиљона порушени, а додавани су анекси објекту и вршене су драстичне промене на фасади објекта. Сам објекат користи се за становање, иако је у периоду Другог светског рата представљао мучилиште и место тортуре у коме су одузимани људски животи (Сл. 47). Некадашњи павиљон Турске приведен је намени угоститељског објекта, што представља парадоксалну ситуацију с обзиром да је објекат током Другог светског рата коришћен као мртвачница, стање објекта је такво да су вршене измене како би се омогућило функционисање ресторана и додати сегменти у великој мери нарушавају изворни архитектонски израз (Сл. 48). У послератном периоду некадашњи павиљон Немачке се користио као гаражни простор, а у његовом непосредном окружењу развијена је

новоизграђена структура објеката фирме „Раде Кончар“. У великој мери унутрашња организација простора била је измењена и сама фасада објеката у великој мери је била руинирана. Сходно одредбама из детаљног урбанистичког плана за споменички комплекс „Старо сајмиште“ павиљон Немачке порушен је крајем 2023. године што представља још један у низу корака којим се трајно нарушавају вредности комплекса, а значајан сегмент градитељског наслеђа Београда изгубљен је без даљих могућности његовог презентовања и преношења његовог значаја на будуће генерације (Сл. 49). Сходно томе очување преосталих сегмената аутентичног склопа комплекса Београдског сајмишта требало би да представљају императив у погледу будућих активности и деловања у склопу комплекса. Некадашња зграда управе сајма као један мањи очувани аутентични објекат Београдског сајмишта није претрпео веће измене у погледу физичке структуре (Сл. 50). Још један мањи аутентични објекат Београдског сајмишта представља изложбени павиљон приватне фирме Стефановић који је смештен између некадашњег Мађарског павиљона и Бранковог моста, сама структура павиљона је руинирања и објекат се користи за становање (Сл. 51).

Како је велики број аутентичних павиљона порушен, уместо њих су се, уз одсуство архитектонске и урбанистичке бриге о месту, развијале структуре које су резултирале нарушавањем изворне просторне организације комплекса и креирањем физичке структуре далеко испод свих вредносних критеријума адекватног градског простора који је у сагласју са историјским догађајима који карактеришу постојање Београдског сајмишта (Славић, 2022). У том контексту, како је у послератном рушењу заувек нестало пет изложбених павиљона Краљевине Југославије велика количина „ослобођеног“ простора оставила је могућност за изградњу и неконтралисано попуњавање структуре комплекса. На тај начин на месту првог и другог павиљона Краљевине Југославије изграђене су бараке које у послератном периоду служиле као радне просторије, да би касније биле пренамењене у стамбени простор веома ниског животног стандарда и као такве се користе и данас (Сл. 52). У продужетку ових барака током деценија настављен је тренд непланске изградње стамбених објеката. Некада највећи трећи изложбени павиљон Краљевине Југославије порушен је по завршетку рата, да би на његовом месту такође биле изграђене бараке које и данас постоје а коришћене су као школски објекти у којима се налазила средња кожарска школа. На месту где су некада били четврти и пети павиљон Краљевине Југославије у њиховом габариту и на његовим темељима након рушења изграђен је ауто сервис у чијем продужетку су стихијски настајали и други објекти комерцијалне и услужне делатности (Сл. 53). Шести национални павиљон Краљевине Југославије започет је 1940. године, међутим павиљон није никада завршен и према досадашњим истраживањима није тачно познато када је порушена изграђена структура овог павиљона. Данас се на његовом месту налазе новоизграђени објекти комерцијалног карактера, а у непосредној близини налазе се и објекти приватне средње школе и факултета (Сл. 54). На месту некадашњег Шкодиног падобранског торња и на простору где су били смештени павиљони приватних фирми Зорка, Бајлони и Аге Руше данас се налази спорско игралиште „Бродарац“ у чијем се склопу налази фудбалски терен, надкривено игралиште и угоститељски објекат (Сл. 55). У окружењу недадашњег Немачког павиљона изграђени су бројни објекти фирме „Раде Кончар“ чиме је самом објекту био онемогућен приступ, а некадашњи изложбени павиљон и аутентични објекат из периода настанка Сајмишта потпуно је био одвојен од остатка комплекса све до његовог потпуног рушења. На простору између Бранковог моста и павиљона Италије, Мађарске и задужбине Николе Спасића такође су неплански грађени стамбени објекти и магацински простори који својим карактером нарушавају вредности комплекса и доприносе изопштавању Београдског сајмишта из перцепције урбаног градског простора (Сл. 56).

4.7 Потенцијали комплекса за његово интегрисање у савремене урбане токове

4.7.1 Сагледавање Београдског сајмишта као сегмента колективне меморије града

Простор Београдског сајмишта обележен је низом радикалних трансформација и турбулентних промена и сходно томе представља место наталожено различитим сведочанствима и различитим сећањима. Специфичност овог градског сегмента налази се управо у односу према прошлости и догађајима који су облежили његово трајање, те је као такав погодан за испитивање односа између јавних простора града и меморије. Релације које произилазе из тог односа деценијама су занемариване и резултовале су стањем у коме је комплекс окарактерисан као немушто место. *Damnatio memoriae*, забрана сећања присутна као осуда у Римском царству, деловањем друштвене заједнице обавила је просор Београдског сајмишта и утицала на спутавање испољавања сећања у склопу јавног простора града. Услед конструисања друштвеног односа према прошлости, као саставног аспекта изградње хомогеног друштва, комплекс Сајмишта деценијама је препуштан водама реке Лете која је према грчкој митологији означавала реку заборавља. Конструисање сећања и заборавља представља саставни део креирања идентитета и успостављања односа између друштвене заједнице и појединачних друштвених група. Мањинске друштвене групе позиционирани на маргинама друштва осуђене су и на маргинализовање њиховог сећања и губитка права на превођење меморије у видљиве аспекте јавног градског простора, проблематика која се веома јасно манифестује у случају Београдског сајмишта и мањинских друштвених група чије је сећање у великој мери повезано са самим комплексом. Право на видљивост меморије у јавном простору града у склопу комплекса Београдског сајмишта у најмању руку је оспорено, а сам простор налази се далеко од стања у коме би био означен као место презентовања сећања. У контексту Сајмишта јасно се манифестује проблематика коју Јосеф Јерушалми објашњава као безобзирно гажење онога што памћење још увек може да сачува и да није реч о колективном памћењу или слабљењу свести о прошлости (Katroga, 2011). Физичко стање некадашњег Београдског сајмишта и одсуство архитектонске бриге о овом простору значи и онемогућавање евоцирања сећања и негирање меморије која је повезана са местом. Њена скрајнутост резултује и поништавањем трајања што као епилог има девастацију вредности овог значајног градског сегмента. Очување аутентичних објеката Београдског сајмишта представља императив као вид очувања и оснаживања сећања на историјске догађаје о чијим збивањима сами објекти представљају извор сведочанства. У контексту Београдског сајмишта друштвеним деловањем и архитектонским решењима јавни простор није третиран са циљем истицања меморије коју место поседује. На нивоу заједнице комплекс није препознат као *locus solus*, где *locus solus* треба разумети као особито место при чему га његова посебност у великој мери одређује (Rossi, 2008), па руинирани павиљони Сајмишта представљају једине чуваре меморије. Занемарен, скрајнут и искључен из перцепције припадајућег градског простора, Сајмиште се налази у девестираном стању и далеко од места које својим карактером упућује и сведочи о догађајима који су одиграли у његовом склопу и представљају део меморије друштвене заједнице. Маргинализација сећања везаних за комплекс значи и маргинализацију друштвених група које се поистовећују са сећањима, тиме би манифестовање и присуство активне меморије у склопу комплекса значило и видљивост сећања ширег дијапазона друштвених група. Сходно томе, видљивост сећања појединачних група друштва у јавном простору представља крајњи резултат који произилази из прожимања карактеристика меморије и јавног простора у савременом тренутку (Славић, 2022). Успостављајући однос између простора и меморије која је део његовог карактера, однос према сусрету са „другим” и потреба за успостављањем границе према „другоме” проузроковала је супституисање меморије друштвених група које су повезане са турбулентном историјом комплекса и

спутавање њене видљивости у склопу физичке структуре града. Одупирање сусрету представља супротстављање ономе што се налази у бити и у суштини града и јавног градског простора. Основу града чини сусрет (Mamford, 2001). Тиме се манифестује и инертност друштвене заједнице у погледу остваривања веза између појединачних друштвених група. У контексту Београдског сајмишта видљивост сећања у склопу комплекса маргинализована је управо из разлога непоистовећивања друштвене заједнице са сећањима мањинских друштвених група позиционираних на маргинама друштва. Проблематика не превођења Сајмишта у место колективне меморије може се тумачити и на тај начин што су искуства која нису препозната као део доминантог наратива о прошлости и националног сећања на хероје, отпор и добровољно жртвовање у борби или логору потиснута на маргине друштвеног сећања (Karge, 2012). Друштвеним деловањем вршено је супституисање смисла сећања о којима простор сведочи, тачније меморија која је наталожена у склопу комплекса никада није семиотизована. Тиме се потврђује теза да повезивање унутар друштва зависи од способности неинвазивног пропагирања хегемонског виђења прошлости (Куљић, 2006). Евидентност проблема хегемонског приступа меморији манифестује се у случају Сајмишта и ширег друштвеног контекста у коме је испливавање меморије маргиналних група на површину онемогућено услед потребе креирања доминантног сећања у чијем се фокусу не налази питање сећања на Холокауст. Скрајнутост Холокауста обележила је друштвено деловање у периоду по завршетку Другог светског рата, када се у фокусу креирања идентитета налазила револуционарна борба и сходно томе обележавање места значајних за формирање сећања на жртве страдале у народноослободилачкој борби. Остваривање политичких стремљења вршено је манипулисањем меморијом у циљу конструисања идентитета. Хомогена прошлост неопходна је нацијама и етничким групама јер она представља услов креирања заједничког идентитета и омогућава прожимање друштва солидарношћу (Куљић, 2006). Друштвена меморија је такође подложна уобличавању, а карактеристике тог процеса огледају се често кроз потискивање, пригушивање и искључивање (Пинтар & Игњатовић, 2008). Искључивање Сајмишта значило је и искључивање друштвених група и њихове меморије из јавног простора града. Разлози за то налазе се у томе што меморија Сајмишта представља меморију мањинских и маргинално позиционираних друштвених група. Њихово присуство у градској структури значило би нарушавање хомогености заједнице и препрека у успостављању колективног идентитета. Историјски догађаји који су детерминисали наталожене слојеве меморије у оквиру комплекса обележили су овај градски сегмент епитетом важног места сећања друштвених група у оквиру заједнице. Као део транспоновања града у облик хетерогене заједнице намеће се нужност омогућавања видљивости меморије Сајмишта и њено интегрисање у савремене урбане токове града. Говор меморије коју Сајмиште баштини сведочио би о стравичним догађајима из периода Другог светског рата и о Холокаусту као његовом најагресивнијем манифестовању, који се као такав из перспективе данашњице поима као догађај важан за друштвене групе и њихово страдање у прошлости. Оно што је карактеристика тренутног стања комплекса у коме је меморија мањинских друштвених група, а тиме и меморија града, маргинализована јесте последица хомогено оријентисаног друштва. Супротстављање оваквом поретку ствари представља хетерогено друштво окарактерисано присуством ширег диверзитета сећања. Тиме се у односу према меморији мањинских маргинализованих друштвених група омогућава видљивост сећања као показатељ прихваћености друштвене групе. Сходно томе друштвено деловање треба бити усмерено ка јачању солидарности унутар друштвене заједнице. Начело видљивости ширег дијапазода сећања различитих друштвених група веома је важно у погледу остваривања хетерогеног друштва и у погледу интегрисања комплекса Београдског сајмишта у савремене урбане токове. У том контексту сећање представља важан елемент у погледу шта значи бити особа, где се сећање односи на прошлост,

али се тиче будућности. Разумевање и видљивост прошлости перципира се као право на присутност сећања у простору и сходно томе меморија јесте важан сегмент структуре јавних градских простора. Одредница која је важна с обзиром на условљеност меморије местом, где аутентичност места оснажује само сећање. Право на манифестовање сећања у јавном простору града могло би се посматрати из угла Леферове студије Право на град (Lefebvre, 1968). Право на видљивост меморије друштвене групе значи њено право на присутност у јавном простору града и на право окупљања у циљу преношења сведочанстава прошлости. У том контексту важно је разумевање јавних градских простора као места окупљања. Схватање града као места окупљања, друштвене размене, сусрета прихватана је током читаве историје људске цивилизације све до 20. века могло се окупљати око форума или пијачног крста, али је свакако суштина била у окупљању, што је представљало обичај својствен човеку, али такође и његово право (Cullen, 2007). Опструкција права на окупљање и очувања колективне меморије представља у својој основи супротстављање суштини постојања јавног простора у склопу градских структура. Сходно томе колективна меморија, њена видљивост, њено преношење и очување постаје акт права.

4.7.2 Перцепција Београдског сајмишта као места сећања према постављеним критеријумима

Постављени критеријум анализирања и вредновања места сећања у склопу градских структура односи се на поимање места сећања као дела идентитета друштвене заједнице што представља први критеријум за анализу. Приликом успостављања односа између меморије и идентитета основно полазиште односи се на дефинисање става према прошлости и догађајима који су обележили њено трајање. Сходно томе у процесу конструисања идентитета друштвене заједнице, а сагледавано са аспекта улоге сећања у том процесу, значајно место заузима догађај који је иницирао стварање сећања и његово позиционирање као значајног сегмента особености друштвених група. За простор Београдског сајмишта статус таквог догађаја свакако има Други светски рат и стравични злочини Холокауста као његово најексплицитније манифестовање. Догађајима у склопу комплекса током Другог светског рата обестињује се Мамфордско поимање рата као урбанистичког фактора, упркос бројим вредним стварима које је град омогућио, град је такође током целокупног свог постојања био и поприште масовног насиља (Mamford, 2001). Дешавања у склопу комплекса током ратних година нанела су неизбрисиве ожиљке самом месту, али и граду и друштвеним групама чија је меморија повезана са Сајмиштем. Догађај из прошлости представља окидач сећања, оно што је нужно јесте његово актуелизовање како би и сам догађај постао предмет сећања неопходно је да буде обновљен и овековечен (Asman, J. 2011). Оно што је задатак архитектуре јесте интегрисање сећања на ратна збивања у савремене урбане токове и омогућавање видљивости меморије појединачних друштвених група. Важност тога огледа се у остваривању целовитости градске структуре. Градови који су цели поседују способност да прикажу сопствена сећања (Rossi, 2008). Такође, као значајни догађаји из прошлости чијим би се манифестовањем у јавном простору употпунио приказ свих наталожених историјских слојева истичу се и предратна и послератна дешавања у склопу Београдског сајмишта. Наиме, сам комплекс у периоду свог оснивања представљава важно сведочанство о културолошком, економском, урбанистичком и привредном развоју града. Сједињавање овог сведочанства у будући изглед и развој места тиче се управо остваривања континуираног приказа развоја овог градског сегмента кроз равноправно поштовање свих етапа његовог постојања. Сагледавано из перспективе збивања у послератном периоду Сајмиште као својеврсна уметничка колонија поприма и епитет градског сегмента важног за разумевање настанка и развоја савремене уметности у Србији. Поштовање уметничког рада и доприноса који су уметници остварили својим деловањем у атељеима формираним на Сајмишту тиче се истицања меморије појединачних друштвених група, у овом случају уметника, и њеног легитимизовања на нивоу читаве друштвене

заједнице. Оно што се намеће као услов демаргинализације места и остваривања целовитости јесте синергија између сва три карактеристична периода постојања комплекса и поштовања меморија различитих друштвених група које су повезане са историјским развојем места. Далеко од стања целовитости, Сајмиште је окарактерисано као манифестовање егзекуције права на меморију и онемогућавање њеног превођења у јавни градски простор (Пинтар & Игњатовић, 2008). На овом нивоу остварује се прожимање меморије, простора и идентитета. Сходно томе значајно је истражити начине транспоновања теоријских увида на саму проблематику манифестовања сећања у склопу комплекса Београдског сајмишта, места чије је постојање окарактерисано низом радикалних трансформација и које као такво представља сегмент градске структуре натопљен различитим слојевима сећања невидљивих у савременим урбаним токовима и важан чинилац идентитета друштвених група. Као одговор намеће се нужност архитектонског деловања у самом комплексу које је деценијама изостајало као кључ превођења места у активан градски простор.

Превођење меморије Сајмишта у видљиве аспекте овог јавног градског простора захтева увођење симболике у сам простор и њену употребу као језика и медија комуникације. У погледу поимања симболике као средства посредовања између архитектуре и меморије, што представља други критеријум анализе, ослонац представља њен потенцијал издизања и досезања трансценденталних нивоа. Као епилог остварује се продирање до духовног значења самих места сећања, а само архитектонско деловање проширују своју зону утицаја. У погледу поимања улоге симбола у процесу очувања и преносења меморије важно је истаћи приступ које представља отклон од детерминизма и супротстављање стварању дефиниције симбола. Симболе треба отворити, треба им дозволити слободно оперисање у сопственим тумачењима и само тако је могућ дискурс над симболима, ако им дамо право да буду апсолутно индивидуално схваћени они могу бити парафразирани и као такви представљају један одређени говор (Bogdanović, 1987). Симболи тиме заслужено добијају неопходан степен аутономије и опстају као особени део уметничког израза и омогућавају досезање трансцендентних нивоа. Говорећи о симболима Богдан Богдановић, као један од најистакнутијих архитектонских стваралаца у пољу меморијалне и фунерарне архитектуре, истиче коришћење сопствених симболичких шифри које је користио у свом стваралачком процесу и представља читав спектар примењених симбола у грађењу његовог сопственог оранемента света и то кроз симболе: жена-урна, жена-књига, жена-пламен, жена-цвет, жена-двери указујући тиме на реткост коришћења само једног симбола, затим наводи либидо-полис, град окамењених жена, каријатиде, жене без лица, жене са два лица, жена у литургијском ставу, окамењени гест, слово-гест, свети рогови, рогови светих птица, птица-змија, птица-пламен, змија-пламен, змија-ветар, као и присуство анаграма као обрнутих симбола и инверзија симбола, слике у огледалу, алегорије симетрије, алегорија удвајања, симболизам броја два, удвојени кругови, удвојене елипсе, волуте, увојци, овујци, омега симбол, змија двоходница, тератоморфија, ротонда, купола, обрнута купола, цвет, брод, цвет-брод, затим урбани симболи градови ни на небу ни на земљи, затрпани градови, заборављани градови, потпољени градови, као и симболизам градских сегмената у виду улица, сокака, капија, архитектонских капија, капија на крају пута и симболизам слова и симболизам скриптура (Bogdanović, 1987). Тиме је акценат употребе симболике стављен на самог уметника који посредује својим стваралачким радом у процесу превођења места у место сећања и на лични језик уметника којим он влада и којим се користи. Како једини реализовани сегмент превођења комплекса Београдског сајмишта у место сећања представља вајарско остварење Миодрага Поповића из 1995. године Споменик жртвама логора на Сајмишту једини је фрагмент који је могуће анализирати са аспекта његове симболике. Специфичност локације комплекса унутар структуре града у непосредној близини центра Београда на самој левој обали Саве уз оивиченост локације Бранковим мостом и Старим савским мостом омогућено је сагледавање споменика и стварање погодних визура на сам споменик како са десне обале Саве и са савског амфитеатра, тако и приликом преласка мостова и приступању комплексу и споменику. Како је само Београдско сајмиште пројектовано као централистички простор који се радијално шири, а у чијем се центру налази

кула, вертикални репер, кроз који су постављене јасне осе симетрије, позиција споменика одређена је управо на тој акси који се протеже из центра комплекса, односно из правца куле ка Сави. Дубина просторног позиционирања на тој акси одређена је позицијом некадашње линије оgrade логора и бодљикаве жице која је означавала његов крај. Веома прецизно позиционирање споменика у простору испраћено је формирањем лучних, ободних стаза и алеја које уоквирују простор споменика. Два начина приласка споменику огледају се у виду приступа са реке и кеја као једног правца приступа и другог приступа који следи након проласка кроз читав комплекс Сајмишта на чијем се крају налази споменик. Први вид приступа манифестује се кретањем дуж стазе којом се савладавају висинске денivelације самог кеја, при чему се на почетку тог кретања, услед морфолошких карактеристика терена јасно издваја силуета споменика са небом као једином позадином. Кретањем ка споменику појављују се силуете физичке структуре која се налази иза самог споменика, уз перципирање доминантног мотива куле, као вертикалног репера у простору. Други правац приступа споменику окарактерисан је проласком кроз целокупну структуру некадашњег сајамског односно логорског комплекса. Сам плато, на коме је споменик, налази се на вишој коти од приступне стазе, тиме је читав композиција споменика издигнута и њен доминантан мотив „распрснути“ круг издигнут је изнад силуете Београда која се налази на другој обали реке. Силуета Београда на десној обали Саве представља у том тренутку сценографију за сам споменик и остварени су захтеви скулптуре према урбаном пејзажу, чиме скулптура надограђује овај амбијент. Обликовање споменика постигнуто је изливањем бронзе, чиме је створена скулптура висине 10 метара и тежине од 20 тона. Композиција је састављена од две одвојене апстрактне целине које креирају распрснути круг, при чему први сегмент носи симбол живота, док се други односи на смрт (Vajford, 2011).

Како се трећи постављени критеријум за анализу места сећања односи на функционални аспект меморијалног комплекса у савременом друштву важно је истаћи њихово разумевање као места комуникације. Посредовано догађајем из прошлости места сећања омогућавају трансгенерацијску комуникацију и преношење сведочанстава из прошлости значајних за меморију друштвених група. Како је сећање групе повезано са догађајем, а у случају Сајмишта то је повезаност са предратним периодом, Другим светским ратом и Холокаустом, као и послератним периодом, да би догађај и сећање наставили своје постојање неопходно је њихово превођење у садашњост, шта наведени догађаји значе у садашњем тренутку и какво је њихово поимање данас из перспективе друштвене заједнице. Управо превођење значења у садашњости представља могућност успостављања односа данашњих генерација са догађајима из прошлости. Процес успостављања контакта је важан са аспекта личног поистовећивања и разумевања сваког појединца са минулим збивањима. Остваривањем контакта посетилац се једновремено трансформише у сведока (Михељинац, 2018). Истицање сећања групе на нивоу читаве заједнице и видљивост меморије у јавном простору на примеру Београдског сајмишта у најмању руку је изостављено и није доведено до стадијума превођења у фигуру сећања. Фигуре сећања испостављају одређене захтеве и настоје да буду позиционирани у јединственом простору и актуелизоване у датом времену, тачније потребно им је да увек буду просторно и временски одређене (Asman, J. 2011).

Тиме долазимо до четвртог постављеног критеријума анализе места сећања којим се истиче важност успостављања симбиозе између простора и меморије у процесу њеног очувања и преношења. Простор постаје носилац идентитетских одредница и фундамент колективне меморије (Asman, J. 2011). Конкретизација сећања у простору и времену за одређену друштвену групу значи њено легитимизовање и признавање као равноправног члана друштвене заједнице. Оно што би требало да буде стремљење у погледу савременог односа према Сајмишту јесте његово уобличавање као правог места сећања. Место сећања у својој суштини репрезентује семантички одређени простор којим се посредује између прошлих збивања са једне стране и данас присутних сећања на сам догађај што нужно значи формирање става друштва, јер без става опстајање је омогућено само споменицима, али не и прошлости (Куљић, 2006). Меморија места и сећања на трауматичне догађаје из прошлости представљају

саставни део ревитализовања наслеђа, а стварање места сећања представља један од важних аспеката приступа креирању одрживог места (Славић, 2022). Претпоставка о друштвеним сукобима око идентитета места у контексту турбулентне историје Београдског сајмишта доживљава своју потврду кроз садашње стање комплекса као девестираног јавног простора изопштеног из перцепције припадајућег градског простора. Слојеви сећања су невидљиви у јавном простору Београдског сајмишта, а тиме и друштвене групе као носиоци сећања, тако да је тренутно стање простора далеко од правог места сећања. Период девастације и занемаривања вредности Београдског сајмишта траје од завршетка Другог светског рата, па сам комплекс деценијама није перципиран као значајно место у граду и друштвено деловање није било усмерено ка његовој промени у адекватно место сећања. Такав однос према Сајмишту био је заступљен и на нивоу друштвене заједнице и на нивоу владајућих структура града и државе. Сам комплекс представљао је место сукоба различитих културолошких вредности. Изрицање културолошке разлике представља проблем како се означавањем садашњости, нешто понавља, премешта у име традиције под обличјем прошлости која није нужно веродостојна, већ стратегија представљања власти (Bhabha, 1994). У овом контексту традиција се разуме као трајање као оно што је наслеђено од предака (Janson & Janson, 2016). Само представљање власти као саставног дела моћи креирања колективног идентитета у послератном периоду у Југославији манифестовало се изградњом великог броја споменика на местима значајних историјских догађаја из Другог светског рата. Импозирана архитектонска остварења грађена су као чувари меморије и представљала су сигурност преношења сведочанстава на будуће генерације, а простор је употребљаван као медиј очувања сећања. Тиме је гарантована сигурност у утопизам митског сећања на јединствени колективни идентитет (Bhabha, 1994). Споменици су настајали као продукт најистакнутијих уметника, у већини случајева након расписаних конкурса уз знатна финансијска средства издвајана од стране државне власти. Са феноменолошке тачке гледишта сами споменици сагледавају се као својеврсно отуђење којим се врши идеализовање и мистификовање онога што се десило у прошлости (Куљић, 2006). Са друге стране транспоновање Сајмишта у место сећања окарактерисано је апатичним приступом. Наиме, прва спомен плоча у склопу комплекса постављена је 1974. године на једном од зидова некадашњих павиљона од стране непознате организације, да би 1984. године била уклоњена и на месту некадашњег павиљона Румуније постављена нова спомен плоча. Уколико се упореди скромност спомен плоче на Сајмишту са споменицима који су подизани са циљем обележавања значајних места револуционарне борбе, широм тадашње државе, може се јасно прочитати заинтересованост друштвене заједнице за адекватно обележавање Сајмишта као места страдања и Холокауста, као и доследност у одржавању мита о хомогеној друштвеној заједници. Тежина транспоновања простора Београдског сајмишта у право место сећања налази се у проналажењу мере односа према прошлости и презентовања меморије различитих друштвених група у јавном простору града. То је пут којим је неопходно проћи како би се простор Београдског сајмишта транспоновао од стања немуштог места до простора манифестовања сећања група које су део друштва и које кроз своју прошлост потврђују право на простор. Услед разилажења меморије о којој Сајмиште сведочи и утврђеног националног памћења сам комплекс позициониран на градским маргинама окарактерисан је пре као немушто место него као место сећања. У процесу превођења комплекса у место сећања неопходна је аутономија архитектонског деловања у простору Београдског сајмишта у односу на актуелну урбанистичко-архитектонску праксу уз истицање меморије као интегралног сегмента јавног градског простора.

4.7.3 Испитивање Београдског сајмишта путем *AQAL* методе

Приликом испитивања предмета истраживања кроз четири домена реалности узета су у обзир три временска периода постојања комплекса Београдског сајмишта. Разлози за то налазе се у устаљеној перцепцији комплекса кроз доминанте етапе његовог постојања, те су анализом обухваћени периоди сајмишта, стратишта и уметничке колоније формиране у склопу

комплекса. Очекивани резултати тичу се могућности поимања свих етапа као једнако важних у погледу креирања идентитета комплекса Сајмишта и њиховог присуства у садашњем тренутку, без креирања граница које би спутавале разумевање шире слике и поимање диверзитета карактеристика места важног за целокупну градску структуру. Разноврсност различитих сведочења једнако је идеологијама које се базирају на прошлим збивањима, па је продирање у разумевање комплексности прошлости заправо њено мапирање које не би требало да буде резултат селекције и фаворизовања одређених сведочанстава (Михаљинац, 2018).

Први сегмент анализе тиче се приказа доживљаја комплекса од стране човека данас, где се сам комплекс перципира као изопштени градски простор ван савремених токова развоја града. Како у погледу даље намене комплекса није постојала јасна тендеција, сам простор препуштен је неконтролисаним развоју некомпатибилних садржаја и искључивању Сајмишта из урбаних токова града. Таква перцепција простора резултовала је велом заборављања који је обавијен око комплекса и који спутава преношење сведочанстава о значајним догађајима из прошлости. Како се други сегмент анализе тиче друштвеног односа, тачније понашања људи према комплексу Београдског сајмишта, релације које произилазе из овог односа манифестују се маргинализацијом његових вредности у садашњем тренутку у погледу значаја комплекса за развој града, архитектуре и урбанизма у Београду. Наредним сегментом који се односи на просторне аспекте комплекса Београдског сајмишта вршен је приказ промена у домену физичке структуре простора. Наиме, прва физичка трансформација простора настала је самом изградњом комплекса када је на мочварном тлу леве обале Саве изграђен први урбанистички комплекс у модернистичком маниру чиме је Београд направио искорак и детерминисао даљи правац раста и развоја града. Оно што представља најважнији сегмент анализе, а тиче се формираног слојева меморије у оквиру места јесте поимање сведочанстава о развоју града и доприносу који је комплекс имао приликом свог оснивања као место презентовања најсавременијих достигнућа човечанства. Осмишљен и изграђен као место сусрета комплекс Сајмишта представља значајан сегмент културног и градитељског наслеђа града. Како сам комплекс Сајмишта никада у целости није трансформисан у меморијални простор ни стравична ратна дешавања повезана са местом никада нису постала део колективног сећања, стога ни сам простор није перципиран као право место сећања, већ је ближи месту заборављања и сходно томе доживљај од стране човека у савременом тренутку окарактерисан је перцепцијом комплекса као простора без меморије значајне за град и његову друштвену заједницу. У домену друштвеног односа према збивањима из периода Другог светског рата понашање људи према догађајима који су се одвили у склопу комплекса окарактерисана су потискивањем. Међутим, иако је друштвено деловање у послератном периоду било усмерено ка обележавању места значајних за ратна дешавања Сајмиште није имало такав третман и подручје некадашњег логора деценијама је препуштано заборава. Други светски рат за комплекс Сајмишта, са аспекта анализе структуре простора, значио је његово трансформисање у нацистички логор и претварање комплекса у место тортуре и страдања. Током ратног периода сама физичка структура претрпела је велике промене које су се манифестовале рушењем павиљона или њиховом адаптацијом за потребе функционисања логора. Некадашњи изложбени павиљони ограђени су бодљикавом жицом, а само место било је искључено из перцепције као припадајући градски простор. Четири ратне године за структуру Сајмишта значиле су период девастације, руинарања и трајног губитка материјалних елемената сајамског комплекса. Други светски рат за комплекс Сајмишта значио је његово маркирање као места трауматичних догађаја, чиме је сам простор постао значајан сведок и обележје меморије важне за разумевање града. Такође важни слојеви меморије Сајмишта тичу се страдања током Другог светског рата и чињенице да некадашњи модернистички павиљони представљају најмасовније појединачно

место Холокауста у Србији, што изискује транспоновање комплекса Сајмишта из стања немуштог места у право место сећања које слободно говори о својој прошлости. Скрајнутост комплекса присутна је у погледу односа заједнице према постојању уметничке колоније у склопу павиљона Сајмишта, чиме је скрајнуто и деловање уметника који су остварили немерљив допринос културном развоју. Као последица тога створена је и непознаница вези између Сајмишта и стваралаштва преко стотину уметника који су својим радом били део једнствене уметничке колоније формиране на Сајмишту. Формирана уметничка колонија, сходно уметницима који су радили и живели у павиљонима и њиховим уметничким остварењима, представљала је значајан аспект развоја и трансформисања југословенске уметности и културолошких променама у склопу друштва. Међутим, на нивоу ширих друштвених група и репрезентата власти сама уметничка колонија представља непознаницу и сходно томе изостављена је и није препозната као важан фактор креирања идентитета комплекса Београдског сајмишта. Оно што карактерише овај период јесте одсуство тенденција очувања комплекса и његових вредности, а друштвено деловање било је у потпуности усмерено ка трансформисању овог градског сегмента без икаквог осврта на његово претходно постојање и значајне догађаје који су обележили његово трајање. Разумевање те временске симбиозе односи се на поимање прошлости, садашњости и будућности кроз њихово виђење као јединствено и недељиво трајање (Hobsbaum, 2014). Наставак девастирања структуре комплекса, рушења павиљона и промене физичке карактеристика Сајмишта настављене су и у послератном периоду када комплекс није третиран као место вредно очувања. У том маниру две трећине павиљона које су чиниле предратну структуру је порушено, а неколицина преосталих павиљона адаптирана је за потребе уметничких атељеа чиме је и формирана уметничка колонија. Послератни период, са аспекта друштвеног односа према комплексу, обележен је апатичним приступом и значао је његову скрајнутост у погледу друштвеног вредновања као и маргинализацију његових вредности као важног сегмента културолошког развоја града. Хронолошки гледано као последни слој меморије, али не и најмање важан, јесте слој који се тиче управо развоја уметности којим би се очувала сведочанства о постојању уметничке колоније у модерничким павиљонима и деловању уметника који су својим делима померили границе модерне уметности у Србији. Као најадекватнији репрезент односа уметника према комплексу и значају самог простора за стваралачки рад истиче се однос Олге Јеврић према комплексу Београдског сајмишта. Наиме, Олга је као академски вајар већи део свог животног и стваралачког века провела управо на Сајмишту и у својим интервјуима је истицала повезаност између квалитета њених радова и самог места и како њена уметност није могла да настаје као таква нигде друго, до на самом Сајмишту (Јеврић, 2015). Став који је веома важан са аспекта друштвеног односа према стваралачком опусу уметнице која је својим радом остварила немерљив допринос у пољу уметности и који изискује поштовање и интегрисање у сва будућа деловања у домену демаргинализовања Београдског сајмишта. Насупрот томе одлуке о даљој судбини Сајмишта и планирано формирање меморијалног центра усмерено је ка потпуној сегрегацији уметничке колоније и њено укидање. Укидање уметничке колоније на Сајмишту значи брисање сведочанстава о процесу стварања и настајања српске савремене уметности у периоду од преко 60 година. Тиме се нарушава савремени приступ наслеђу и поштовања свих слојева простора који су настали током времена, а важни су са културног, друштвеног и уметничког аспекта. Сегрегацијом фаза развоја простора, занемаривањем њихових вредности, искључивањем њихових потенцијала у даљем развоју простора и његовој активацији у погледу перципирања као активног градског простора врши се трајно уништавање слојева културног наслеђа. Сходно томе натоложеност места различитим слојевима сећања, која су оптерећивала сам комплекс и представљала проблем његове савремене употребе и резултовала су његовом маргинализацијом, представљају

полазни основ будућег деловања. Стварање наратива о прошлости комплекса и остваривање видљивости свих значајних слојева меморије сагледава се као услов интегрисања комплекса у активни живот града. Примењена *AQAL* метода у том погледу значајна је зарад стварања свеобухватније слике, како о анализираном проблему, тако и о начинима демаргинализовања комплекса и савремене употребе Сајмишта, као места које свакако представља специфичан градски феномен (Дијаграм 2).

4.7.4 Истицање Београдског сајмишта као дела културног наслеђа Београда

Према савременим тенденцијама и схватањима културно наслеђе се перципира као необновљиви ресурс градова и као такво представља значајан сегмент уобличавања будућег развоја. Концепт заштите и очувања наслеђа, каквим га данас познајемо настао је почетком 19. века и развијао се у Европи, а доминантно у Великој Британији, Француској и Немачкој (Jokilehto, 1999). У контексту остваривања одрживог развоја града однос према културном наслеђу разуме се као један од важних фактора креирања и уобличавања будућег изгледа града. Тиме се актуелизује неопходност активног укључивања културног наслеђа у процесе планирања и пројектовања развоја градова. Пука заштита наслеђа перципира се као недовољна, насупрот томе морају постојати тенденције укључивања наслеђа у савремене урбане токове како би се подстакло креирање заједништва унутар заједнице и како би се наслеђе промовисало као значајан фактор одрживости (Coccosis & Nijkamp, 1995). Културно наслеђе не односи се само на дела настала радом врхунских уметника и њихових достигнућа, већ се оно тиче и продукта који су настали занатским радом, али се све више културно наслеђе посматра и кроз наталожене духовне слојеве и традиције друштва (Куртовић-Фолић, 2010), чиме се постиже извесна промена схватања слојевитости вредности културног наслеђа. Посматрано на овај начин вредности културног наслеђа сагледавају се и са аспекта активности и људских судбина које се везују за одређени простор, поштујући тиме и меморију као саставни део културног наслеђа. У савременом урбаном контексту наслеђе се такође сагледава и као основ остваривања транскултуралне размене (Graham & Howard, 2008).

Почетак двадесетпрвог века означава трансформацију очувања наслеђа у део урбане професије, при чему су остали недостаци који реферишу на начин остваривања споја између очувања наслеђа и урбане ревитализације (Ryberg & Kinahan, 2014). Фокус односа према наслеђу постаје усмерен ка његовом активном коришћењу и имплементирању у стратегије одрживог развоја града. Два кључна фактора у односу заједнице према наслеђу тичу се препознавања вредности наслеђа и проналажења начина његове савремене употребе. Разумевање ових релација тиче се сегмената урбаних структура које су окарактерисане као културно наслеђе вредно очувања и перцепцији његове заштите из перспективе заједнице. Очување наслеђа представља сложену социолошку реконструкцију прошлости, креиране од стране друштвене заједнице, вођене друштвеним мотивима са циљем проналажења историјски значајних елемената вредних очувања (Barthel, 1996). Критички однос према прошлости истиче важност успостављања границе и одређивања мере односа према прошлости, као одговор на опасност коју Пјер Нора дефинише као опсесивно архивирање свега уз радикална стремљења ка апсолутном конзервирању садашњости и презентовања прошлости (Nora, 1989). С тим у вези важна је валоризација наслеђа, као саставни део процеса дефинисања вредности значајних за заједницу и њено очување за будуће генерације. Потенцијали активне употребе наслеђа налазе се у употреби прошлости као културне, друштвене и политичке потребе садашњих промена и развоја, као и успостављању начина на који се друштвене групе и заједнице перципирају и као их класификују други, такође наслеђе се перципира као културолошка пракса укључена у изградњу и регулисања система вредности и његовог разумевања (Smith, 2006). Тиме наслеђе постаје средство успостављања међугенерациске

комуникације и медиј преношења вредности. Сложеност градских структура односи се на проналажење равнотеже између проблема са једне стране који настају кроз друштвено-економске промене и тензија са друге стране које постоје код сукобљених елитистичких и маргиналних група, уз то постоји и проблем који се односи на идентитет модерног друштва, а кроз степен прихватљивог космополитизма и поштовање различитости заједнице истиче се важност умрежености на локалном и глобалном нивоу (Ступар, 2019). Сагледавано са аспекта савременог друштвеног деловања у пољу заштите и очувања наслеђа и његовог репрезентовања глобално као адекватан приступ истиче се урбана ревитализација, при чему се као главни циљ успоставља разумевање историјских ресурса и њихове употребе у трансформацијама градова (Ryberg-Webster & Kinahan, 2014). У оквиру студије случаја Београдског сајмишта препозната су најважнија својства концепта урбане ревитализације, а манифестују се постојањем вредности простора значајних за очување и разумевање развоја градског простора, проблематичност интегрисања простора у савремене градске токове, као и неопходност креирања институционалне подршке са циљем демаргинализације овог градског простора. У погледу односа према комплексу Сајмишта значајан је и став да чак и архитектонске руине поседују потенцијал да постану основа таласа урбане ревитализације и то је могуће остварити креирањем визуелних слика и наративних текстова који имају виталну улогу у креирању перцепције о одређеном градском месту и представљају потенцијал активирања маргиналних простора (Bachin, 2015). У склопу истраживања заштите и односа према културном наслеђу важно је разумевање условљености његовог очувања друштвеним контекстом. Степен интегрисаности наслеђа у савремене друштвене токове условљен је постојањем свести о разумевању наслеђа као значајног фактора у комплексном процесу развоја града. Поред основне улоге, да буде позорница драме свакодневног живота, град има још једну улогу а она се тиче културне баштине, њеног очувања и ширења (Mamford, 2001). Оно што произилази као потреба савременог друштва јесте активно коришћење и укључивање простора културног наслеђа у градске токове. Ревитализација споменика и споменичких целина значи њихово укључивање у савремене токове уз важност очувања особености, својстава, улоге и споменичких вредности објеката и историјских амбијената (Nešković, 1986). Поље друштвеног деловања и ангажовања у процесу очувања наслеђа и проналажења компатибилне функције адекватне савременом тренутку своје утемељење налази у законодавном оквиру и постојању институционалне подршке. Снага и посвећеност друштва у овом процесу манифестује се кроз активну присутност спровођења усвојених прописа и живот наслеђа у актуелном друштвеном тренутку. Када се посматра наслеђе његова историјска вредност огледа се у значају које наслеђе има за друштво чиме се дефинише диверзитет и особеност наслеђа сагледавајући значајне догађаје и целокупан контекст који прошлост баштини, а повезан је са самим местом које је препознато као део наслеђа (Михајлов, 2016). Хронолошком анализом односа према вредностима комплекса Београдског сајмишта сагледан је пређени пут који је детерминисан почетном тачком у којој није постојала свест о вредностима које место поседује и важности његовог очувања и презентовања будућим генерацијама. Промена друштвене свести о значају простора Београдског сајмишта и његовог интегрисања у савремене урбане токове окарактерисана је лутањем у погледу одређивања његове активне употребе, као и инертношћу у погледу стварања законске регулативе која би обезбедила његово очување и трајање. Такође однос према овом комплексу окарактерисан је и потпуном апатијом у погледу спровођења усвојених мера заштите, рестаурације и обнове комплекса. Као последица ове пасивности манифестује се физичко стање комплекса Београдског сајмишта, који је у периоду свог настанка представљао значајан градски репер важан у погледу социолошког, економског и културног развоја града Београда, а тренутним стањем окарактерисан је руинираношћу, маргинализацијом и континуираном девастацијом

његових вредности. Као почетне иницијативе отклона од оваквог стања могу се издвојити усвојени Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“, затим почетак реконструкције Централне куле, као и најављени радови реконструкције Италијанског павиљона. Међутим, оно што је нужно у процесу коришћења максималних потенцијала комплекса и истицања целокупног сета вредности које Сајмиште баштини јесте холистички приступ и активирање читавог простора некадашњег Београдског сајмишта уз поштовање свих наталожених историјских слојева и омогућавање њихове видљивости и презентовања у савременом тренутку. Ревитализација подразумева настојање да се споменици културе укључе у друштвени живот, уз услов очувања њиховог првобитног изгледа или функције. Тиме се историјске области обнављају и оживљавају, аутентичан изглед се чува и настоји се ка презентовању првобитне намене уз могућности интегрисања у савремене токове друштва (Terzić и Вјељас, 2015).

Сагледавано са економског аспекта комплекс Београдског сајмишта, као део културног наслеђа града Београда, претставља потенцијални економски ресурс у урбаној структури града. Постављено питање тиче се употребе вредности које културно наслеђе поседује у процесу креирања одрживог економског развоја. Претпоставка је да се неискоришћени потенцијали комплекса Београдског сајмишта могу искористити у процесу ревитализације и креирања синтезе између културног наслеђа, менаџмента културних добара и туризма зарад стварања места које почива на одрживом економском развоју. У контексту савременог деловања културно наслеђе посматра се као јединствени ресурс, показатељ богатства и диверзитета прошлости друштвене групе или заједнице, али се истиче и неопходност његове заштите како би било пренето на генериције које долазе (Куртовић-Фолић, 2010). С тим у вези акцентује се значај који наслеђе има за припаднике друштвене заједнице и како присутност наслеђа у савременој свакодневници утиче на квалитет живота људи у заједници, где се на примарном нивоу сагледава важност за локални контекст. Бенефити који се остварују адекватном употребом наслеђа манифестују се кроз културолошки, социолошки и економски прогрес. Сходно томе савремене тенденције односа према културном наслеђу усмерене су ка његовој активној употреби. Потенцијал активног коришћења наслеђа огледа се у побољшању квалитета живота и истицању локалног културолошког идентитета места којем заштићена добра припадају (Куртовић-Фолић, 2010). Вредности културног и градитељског наслеђа препознају се на локалном нивоу и њихова употреба окарактерисана је као део процеса истицања специфичности локалног места и његовог презентовања на глобалном нивоу. Тиме се вредновање и употреба наслеђа перципира као важан сегмент процеса *placemaking-a*. Процес *placemaking-a* се дефинише као колаборативни процес обликовања отвореног простора и максимизирања размене вредности физичког, културног и социјалног идентитета који дефинише место (UN Habitat, 2015), те се на основу тога може рећи да је уско повезан са концептом привржености месту. Као један од начина истицања идентитета којим се дефинише вредност места јесте активна употреба наслеђа, уз константну свест о важности очувања наслеђа и транспоновања његових вредности у будућност. Употреба наслеђа у процесу експанзије туризма базира свој развој на елементима одрживог туризма заснованог на културним ресурсима и то на основу принципа да употреба културних ресурса у туризму не би требало да буде потрошачка већ обновљива, туризам се перципира као фактор који може и треба да ревитализује културу, као и да може да обезбеди економски подстицај за очување културних добара (McKercher & du Cros, 2002). Сходно томе културни туризам остварује свој утицај, како на локалном, тако и на глобалном нивоу и утиче на промене постојећих и формирање нових релација између глобалне и локалне културе. Кохезија различитих елемената културног наслеђа и међусобне зависности између материјалних и нематеријалних културних добара јача разумевање културолошке динамике једне заједнице, региона или места

и као таква представља значајан економски потенцијал. Повезивање различитих културних ресурса ствара сложене културне атракције које се могу манифестовати у виду културних рута, што представља начин остваривања мреже која почива на транскултуралном повезивању и успостављању комуникације. Актуелно разумевање наслеђа као јединственог ресурса како на локалном, тако и на глобалном нивоу, доприноси детерминисању даље употребе комплекса и дефинисању смерница за креирање одрживог решења којим би се простор Београдског сајмишта приближио свакодневном животу. Сагледавано са аспекта вредности који простор поседује, комплекс је настао као први урбанистички комплекс у Београду пројектован по модернистичким принципима и као такав представља важно сведочанство о развоју модерне у међуратном периоду у Београду. Сходно томе, као сегмент градитељског наслеђа, сам комплекс поседује потенцијал за остваривање економске добити. Наиме слични комплекси у свету који представљају сведочанство о настајању и развоју модерне током двадесетих и тридесетих година двадесетог века представљају значајне туристичке дестинације, али и истраживачке полигоне који представљају значајан сегмент у погледу едукативног развоја истраживача. Трансформација комплекса Сајмишта у концентрациони логор током Другог светског рата нанела је неизбрисиви ожиљак овом простору и претворила га у простор страдања и патњи. Оно што представља актуелне тенденције друштвеног деловања јесте трансформисање комплекса у меморијални центар и обележавање комплекса као места страдања. Према усвојеним законским одредбама музеји у саставу Меморијалног центра „Старо сајмиште” могу да остварују непосредну међународну сарадњу са истим или сличним установама и организацијама које обављају исте или сродне делатности, сагласно програму рада те установе (Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“, 2020). Тиме простор Београдског сајмишта постаје видљив на планетарном нивоу и поседује могућност интегрисања у међународне мреже установа формираних са сличном базном делатношћу. Сходно томе културно и градитељско наслеђе може бити и извор и ослонац креирања одрживог развоја, заснованог на адекватном приступу и проналажењу адекватне намене која задовољава потребе савременог друштва. Поред тога елементи културног и градитељског наслеђа такође представљају и основе за формирање културног туризма, који своје постојање заснива на остваривању веза између локалне понуде и глобалне потражње. Уз то, аутентичност места представља један од важних фактора истицања локалних квалитета и конкурентности на глобалном нивоу видљивости. Такође умрежавање са институцијама сличних афинитета на регионалном или глобалном нивоу представља начин остваривања транскултуралне комуникације и активну употребу културног наслеђа у савременим градским токовима.

4.8 Финални коментар: активирање Београдског сајмишта условљено је интегрисањем прошлости у савремено архитектонско деловање

Како се спроведена анализа односила на успостављање релација између меморије и града, базирана на конкретном случају Београдског сајмишта и широком спектру различитих наталожених сведочанстава резултати истраживања тичу се систематизације објективних и субјективних слојева меморије зарад проналажења начина креирања одрживог решења интегрисања комплекса у савремене урбане токове. Сходно претпоставци и истицању нужности успостављања релација између различитих слојева меморије зарад ослобађања комплекса из стања заглављености као фактор који је у стању да изврши неопходно „помирење” између супротстављених перцепција истиче се присуство уметности у простору. Према Хартману обавеза уметника и научних радника је да својим деловањем омогуће пренос наратива и створе услове за успостављање теснимоничке алијансе, тачније да омогуће развијање културе сећања (Hartman, 2006). Тиме сама уметност постаје покретачка полуга креирања одрживог развоја и подршка у процесу превођења Сајмишта у активни градски

сегмент. Присуство уметности у јавном градском простору тиме постаје средство комуникације и размене. Уметност у оквиру јавних градских простора перманентно се тицала међусобних релација (Zite, 2004). Значајан домен уметничког деловања јесте напор којим се догађај обрађује и којим се врши његово позиционирање у склопу јавног градског простора адекватно потенцијалу самог дела, са друге стране допринос тог процеса огледа се у подражавању континуитета живота сећања и одупирање устаљеној, дивергентној и дисконтинуалној историографији (Михаљинац, 2018). Тиме се уметничко деловање, и сама уметност која настаје као плод тог рада, у извесном смислу ставља у функцију остваривања могућности читања континуитета развоја простора и видљивости свих слојева које простор баштини. Сходно томе неопходна је перцепција уметности изван лапурлатистичких ставова и погледа. Оно што је условљавајуће јесте поимање уметника као агената промена којима је неопходна институционална подршка. Перцепција уметника као фасилитатора овог процеса односи се на разумевање уметничких изложби, радионица, инсталација, које могу бити чак и ефемерног карактера, као почетних корака у стварању отклона од статуса маргиналног простора које Сајмиште данас има. У том контексту истиче се снага коју уметност у синтезном деловању са комуникативним памћењем поседује као медиј који на адекватнији начин него људски ум може обезбедити дуже трајње сећања, јер уметност и служи да створи форме репрезентација које отварају блокиране путеве преноса истине сакривене у сећању (Hartman, 2006). Као даљи облици наставка ове замисли могу се очекивати и конкретнији архитектонски подухвати у домену физичке структуре Сајмишта, али заснованих управо на синтезној перцепцији свих етапа постојања комплекса. Разлози оваквог става налазе се у израженим разликама разумевања даље употребе комплекса које су тренутно присутне у склопу друштвене заједнице, те би напоменута уметничка остварења представљала прве кораке у зближавању свих заинтересованих актера и остваривања могућности дијалога о будућем статусу Сајмишта у склопу градске структуре. Садржаји који су потиснути од стране друштва уметници својим деловањем могу да актуелизују и упућујући на маргинализоване појаве могу да допринесу друштвеним променама (Frojd, 1970). Као одговор на потребу активирања Београдског сајмишта истиче се нужност постојања простора као хетерогеног и инклузивног феномена који својим карактером упућује на прихватање и симбиозу карактеристичних етапа постојања комплекса (Славић, 2022).

Реалације између града и меморије засноване су на комплексном међусобном прожимању и као такве захтевају мултидисциплинаран приступ како би се разумело међусобно оснаживање које карактерише напоменути однос. Омогућавање видљивости меморије и сећања ширег спектра друштвених група у оквирима савременог деловања перципира се као основ остваривања инклузивности у склопу градских структура. У контексту Београдског сајмишта то би значило и квалитативно унапређење стања простора којим је Београд направио искорак на леву обалу Саве. Провера претпоставке да видљивост диверзитета слојева меморије доприноси оснаживању како квалитета јавног простора тако и друштва као заједнице вршена је на примеру Београдског сајмишта кроз анализу и акцентовање главних елемената као носиоца сећања. Сходно томе главни закључак рада односи се на нужност поимања свих етапа постојања комплекса као једнако важних у погледу креирања идентитета места и потребе за дисонантним приступом ради интегрисања простора у савремене урбане токове. Разлог томе налази се у видљивости диверзитета карактеристика места важног за целокупну градску структуру. Београдско сајмиште као такво може се посматрати пре свега као догађај који свој утицај има на целокупну структуру града Београда. Постоје дела која се посматрају као нулта тачка у развоју градских сегмената, она имају трајање и наспрам њих се посматрају промене, њихова намена може бити променљива све док се не установи њихова перцепција као припадајућих делова града, наше разумевање и

продирање у њихову улогу више припада урбаном домену него аспекту архитектонског деловања (Rossi, 2008). Београдско сајмиште је управо једно такво дело и управо један такав догађај, па у складу са концептом дисонанце и односу према наслеђу очување материјалне структуре и аутентичних објеката перципира се као важан сегмент и полазни основ у даљем деловању у склопу комплекса и његовог интегрисања у савремене друштвене токове. На овом нивоу преплићу се континуитет града и меморије, при чему идентитетске одреднице оба појма поједнако зависе од трајања као таквог. Старост градова доприноси томе да њихова језгра баштине отиске различитих етапа коју су видљиве управо кроз архитектуру и њој својствен језик (Cullen, 2007). Као адекватан приступ комплексности проблематике Београдског сајмишта и његове изопштености из градских токова намеће се принцип хетерогласја као одговара плурализму вредности које комплекс баштини, а које су тренутно невидљиве у простору. Сагледавано са тог аспекта уметничко дело или чак и настојање уметника може бити тумачено као медијум којим се вржи критичко сагледавање културе сећања једне заједнице, разноврсност тих погледа односно историјских наноса сведочи о отвореном и конзервативном друштву с обзиром да уметност заправо осликава друштвену стварност (Михаљинац, 2018). Сагледавано са аспекта промена које је сам простор доживео долази се до закључка да комплекс Београдског сајмишта представља јединствену структуру окарактерисану турбулентним и радикалним променама у погледу коришћења, те се као такав издваја као простор наталожен изузетним и различитим вредностима. Наиме, комплекс је изграђен као место сусрета, затим трансформисан у простор монструозне намене концентрационог логора и постао најмасовније појединачно место Холокауста у Србији, да би у послератном периоду представљао место настајања и развоја савремене уметности. Тиме се долази до нужности сагледавања Београдског сајмишта са аспекта значаја који простор има за поједничне друштвене групе и неопходности интегрисања њихове перцепције и повезаности са простором Београдског сајмишта и даље покушаје демаргинализације комплекса и проналажења адекватне намене сходно савременим друштвеним потребама. На овом нивоу архитектура поново заузима значајно место, али архитектура схваћена на начин који истиче Алдо Роси, да не ми не можемо стварати архитектуру без проучавања услова живота у граду (Weston, 2015). Проучавање живота Београдској сајмишта, тема која се и налази у фокусу ове дисертације, резултовало је детектовањем мноштва супротстављених значења и вредности које комплекс баштини. Артикулисањем супротстављених значења простора, а дисонанца као концепт се управо заснива на томе, стиче се могућност креирања места које својим карактером подједнако може носити сведочанство о свим важним етапама које карактеришу историјско трајање простора и одговор на потребе укључених друштвених група које представљу део једне друштвене заједнице. Оно што издваја концепт дисонантног односа према наслеђу јесте формирање критичког става којим се врши одупирање коришћењу наслеђа као средства за оправдавање сукоба и насупрот томе тежи се ка иситицању диверзитета вредности што представља основ дијалога (Kisić, 2016). То би значило манифестовање вредности комплекса у савременом тренутку кроз истицање улоге простора у развоју архитектуре и урбанизма, што би било повезано са периодом оснивања комплекса. Затим сам простор поседује меморијални карактер сходно збивањима током Другог светског рата и предствала значајно место сећања на Холокауст. Као последњи сегмент сведочанстава представља постојање уметничке колоније у модернистичким павиљонима и уметничко деловање припадника колоније формиране на Сајмишту, чиме би сам простор требало да задржи изложбени карактер у циљу презентовања уметничких дела насталих у склопу комплекса, али и да представља простор настајања нових уметничких израза. Сходно томе будуће деловање у оквиру комплекса Београдског сајмишта требало би да буде усмерено ка остваривању симбиозе и презентовању скупа различитих секвенци постојања комплекса, што би значило нарушавање устаљених

граница перцепције комплекса према различитим фазама његовог постојања и тиме би се остварила могућност сагледавања и интегрисања више димензија реалности у решење којим би се комплекс Сајмишта интегрисао у савремене урбане токове. У том смислу као алат, тачније медиј, усаглашавања разједињених сведочанстава о прошлости главну улогу би имала управо уметност која би представљала средство издизања целокупне перцепције комплекса на трансцедентни ниво. Посредовање уметности у процесу успостављања релација између простора и меморије истиче разумевање бављења урбанизмом као сегментом уметничког деловања. Урбанистичко деловање не сме бити схватано као пуки канцеларисјки посао, урбанизам је заправо важно и етерично уметничко дело и самим тим мора бити посматрано као део истинске народне ументости (Zite, 2004). Посредовање уметности било би значајно са аспекта анимирања главних актера у процесу превођења комплекса Сајмишта из стања маргинализованости у активни градски простор испуњен дијалогом и разумевањем нужности споја између развоја града и меморије. Приступ решавању наведене проблематике захтевао би истицање холистичке позиције и приказивање целокупног диверзитета различитих меморија које место баштине, као и укључивање и право на манифестовање сећања различитих друштвених група уз једнако признавање њиховог легитимитета уз шири интердисциплинарни приступ зарад проналажења адекватног медија у процесу очувања и преношења сведочанстава на будуће генерације (Сл. 57). Тиме би се омогућило да меморија Београдског сајмишта постане транскултурална, трансгенерацијска и транснационална.

5 Закључна разматрања

Садржај ове докторске дисертације и истраживање које је спроведено у њој настало је као одговор на примећени недостатак знања о релацијама које постоје између колективне меморије и јавних градских простора, уз конкретно фокусирање на студију случаја Београдског сајмишта као јединственог феномена у структури града Београда. Како би карактер односа између простора и меморије био приказан у свом пуном капацитету било је неопходно посматрање ова два основна појма као међусобно равноправних како би се испитала сложеност њихових релација и како би се креирала база која омогућава спознају сведочанстава из прошлости која представљају саставни део архитектонских структура. Почетна претпоставка у истраживању односила се на став да занемаривањем релација које произилазе из односа између градских простора и колективне меморије долази до онемогућавања спознаје континуитета развоја градске структуре, губитка осећаја трајања и стварања маргинализованих градских простора који постају изопштени из токова савременог развоја града и постају немужта места која не говоре о вредностима које баштине. Сходно томе примарни циљ истраживања односио се на испитивање и утврђивање начина узајамног оснаживања које постоји између јавних градских простора са једне стране и колективне меморије са друге стране. Такође основни циљ истраживања односио се и на практични допринос креирања платформе у којој су систематизоване све карактеристичне етапе постојања комплекса Београдског сајмишта, што представља базу на основу које је могуће разумевање његових трансформација кроз време и која представља основ даљег деловања у простору и његовог превођења у право место сећања које говори и носи сведочанства о прошлости која морају бити интегрисана у савремена градска збивања.

Примарну фазу рада представљало је истраживање теоријских поставки о колективној меморији и местима сећања у склопу градских структура. Закључено је да колективну меморију друштвене заједнице чини скуп различитих меморија друштвених група које представљају део друштвене заједнице, али које сходно својој позицији у оквиру заједнице или успевају да меморију групе преведу у јавни простор града и тиме остваре комуникацију

са другим друштвеним група или пак услед различитих друштвених фактора она бива маргинализована и не досеже до нивоа семитизовања у склопу градске структуре, па самим тим и сведочанстава која група баштини остају невидљива за друге припаднике друштвене заједнице. Аналогно томе места сећања постају најизраженији облици превођења меморије у простор и јединствени феномени у структури града. Својим карактеристикама места сећања представљају начин манифестовања, материјализовања и отеловљења меморије и посредују њену видљивост. Места сећања тиме постају и средства комуникације, дијалога и размене унутар градских структура између различитих друштвених група које чине једну друштвену заједницу. Такође истакнута је и перцепција места сећања као поливалентних структура, у којима се сусрећу дух и материја, које су окарактерисане и самим историјским догађајима, временских одредницама и просторним особеностима и прожета су етеричношћу. Места сећања у својој суштини представљају полигоне на којима су људским деловањем остављани трагови, записи, поруке и ожиљци који захтевају савремену интерпретацију, разумевање и превођење у поље значења односно додељивања улоге прошлим збивањима актуелним друштвеним стремљењима и вредностима.

Како се урбанистичко пројектовање и урбани дизај налази у фокусу овог истраживања извршено је преклапање теоријских поставки и њихова провера на конкретном полигону некадашњег комплекса Београдског сајмишта. Одабрана студија случаја анализирана је са аспекта видљивости меморије у склопу комплекса и вршена је анализа комплекса са аспекта места сећања. На бази морфолошких истраживања формиран је увид у трансформације које су обележиле постојање места и детектовани су наталожени слојеви сведочанстава које Београдско сајмиште баштини, а који нису видљиви у склопу комплекса у савременом тренутку. Резултати истраживања показали су да је простор Београдског сајмишта испуњен широким спектром сведочанстава, да су се у оквиру самог места током времена таложили најразличитији историјски слојеви и да је развој овог градског сегмента испуњен турбулентним променама и да су догађаји који су се одиграли у његовом оквиру од великог значаја за разумевање тока разоја Београда.

5.1 Закључак о истраживачком проблему, питањима и хипотезама

Прва постављена хипотеза у истраживању била је да је очување и преношење меморије условљено њеном просторном манифестацијом и да тиме простор постаје медиј транспоновања сведочанстава из прошлости. Систематизацијом и класификацијом просторних карактеристика места сећања, а на основу систематизованих теоријских приступа у којима су успостављене реалције између места сећања и јавних простора града, извршено је утврђивање и разумевање домена архитектонског деловања којим је омогућено превођење меморије у саствани део јавног градског простора. Дефинисањем појма места сећања утврђени су и критеријуми на бази којих је извршено вредовање улоге и доприноса јавних градских простора у пре свега социолошком процесу преношења и очувања колективне меморије. Тиме је успостављено разумевање простора као значајног фактора који својим капацитетима постаје медији који омогућава измештање из тренутка садашњости у ближе или даље временске одреднице из прошлости, уз константну подршку самог карактера простора поимању специфичности самих догађаја. Симултаним доприносом временских одредница и јединствености догађаја уз неопходну подршку и посредовањем просторних спецификаума омогућено је транспоновање колективне меморије и њено очување.

Друга хипотеза у раду била је да град и јавни простори града представљају топографске полигоне колективног памћења у којима сами објекти могу бити поимани као симболи меморије који чувају догађаје из прошлости. Опсервацијом и систематичним прегледом литературе детектоване су везе које постоје између јавних градских простора са једне стране

и меморије друштвених група и друштвене заједнице са друге стране. Ипитивањем узајамних релација, при чему су јавни градски простори и колективна меморија посматрани као аутономни и једнако важни појмови, утврђене су карактеристике њиховог односа који је окарактерисан упливом друштвеног утицаја као кохезионог елемента који доприноси интеракцији ових феномена. Успостављене релације тичу се креирање платформе који омогућава читање континуитета развоја града, продирање у његово трајање и разумевање променена која карактеришу постојање града и јавних градских простора као значајних сегмената његове структуре. На основу систематизованих теоријских поставки о колективној меморији остварен је увид у тенденције друштвених група ка очувању заједничког виђења прошлости и поимања важности њеног преношења на будуће генерације. Као важан сегмент и значајан утицајни фактор у том процесу препознати су јавни градски простори као погодни полигони који „трпе“ исписивање и остављање трагова друштвеног деловања, тенденција и вредности које друштво својим активним залагањем преноси из прошлости. Омогућавање читања наталожених историјских слојева у склопу јавних градских простора може бити додатно подржано и самим архитектонским објектима као носиоцима сведочанства, те архитектноско деловање и у овом погледу постаје средство очувања баштине и размене колективне меморије између друштвених група и њено утврђивање као сегментна колективне меморије читаве друштвене заједнице.

Трећа хипотеза односила се на условљеност поновног активирања простора Београдског сајмишта интегрисањем свих значајних слојева прошлости у будући развој комплекса. На бази израђене студије случаја на полигону Београдског сајмишта уз компаративни метод праћења морфогенетских промена комплекса, анализом архивске грађе, критичком анализом тренутног стања комплекса и уз примену *AQAL* методе створена је база у којој су препозанте карактеристичне етапе постојања комплекса које су значајне у погледу повезивања меморије друштвених група и самог места као аутономног носиоца који баштини сведочанства из прошлости. Тиме је у извесној мери приближена и расветљена улога Сајмишта у структури града са свим трансформацијама које су обележиле његово трајање. Истакнуте вредности комплекса односе се на вишезначност и слојевитост самог места, при чему би занемаривање било које од фаза постојања Београдског сајмишта значило губитак целокупне слике о променама које су обележиле овај значајан градски сегмент. Такође то би значило и непоштовање и онемогућавање превођења меморије појединачних друштвених група у јавни простор и опструкцију остваривања везе између меморије и места чиме се нарушава могућност креирања места сећања. Сходно томе добијени резултати морфогенезе представљају базу на основу које је могуће планирање трансформације простора Београдског сајмишта из стања маргинализованог градског простора у активан градски сегмент који садржи и говори о сведочанства и догађајима из прошлости.

5.2 Научни и практични допринос истраживања

Како се теоријски допринос овог истраживања односи на систематизацију и дескрипцију улоге места сећања у склопу градских структура у самом раду истакнуте су везе које постоје између просторних карактеристика и друштвеног процеса преношења и очувања колективне меморије, као и њеног креирања од стране друштвене заједнице. У раду су истакнута узајамна оснаживања која постоје између ова два самостална феномена која се узајамним садејством међусобно оснажују и доприносе истицању особености и локалних специфичности како самог места сећања тако и омогућавања видљивости и превођења меморије у јавне градске просторе. Тиме релације које произилазе из односа основна два појма, простора и меморије, постају средство комуницирања. Сам простор омогућава превођење меморије у домен јавне сфере и доприноси да меморија појединачних друштвених

група постане видљива и доступна читавој заједници. Са друге стране сећања представљају део идентитета друштвених група или друштвене заједнице која када се повезју са простором врше утицај на перцепцију и слојевитост самог простора те постају и део карактера самог места и доприносе диверзитету његовог значења и вредности.

Методолошки допринос истраживања пре свега огледа се у примени и успостављању методе интегралне анализе просторних карактеристика и особености које доприносе формирању места сећања као специфичних феномена у структури јавних простора града. Оно што је круцијално у примени ове методе, а што је приказано у раду на примеру Београдског сајмишта, јесте детектовање и осветљавање свих слојева меморије који су се током времена таложили у склопу јавног градског простора и који сагледавано са аспекта права на коришћење јавног градског простора заслужују интерпретацију и видљивост у савременим урбаним токовима града.

Практични допринос дисертације јесте детектовање свих различитих слојева прошлости које Београдско сајмиште као јединствени градски простор поседује. Истицање диверзитета и слојевитости турбулентног историјског развоја комплекса представља почетну тачку у погледу разумевања комплекса и широког спектра значења које место поседује. Овим истраживањем створена је база на основу које је могуће планирање будућих интервенција у склопу Београдског сајмишта и на основу кога је могуће извршити коначно трансформисање комплекса из стања неумштог простора у активни градски простор који носи сведочанства о прошлим збивањима и који заслужује да буде препознат као значајно место сећања у структури града Београда.

Генерални допринос ове дисертације и истраживања које је спроведено налази се у истицању важности места сећања у склопу структуре града као урбаних феномена који својом особенешћу доприносе оснаживању локалних специфичности и која омогућавају читање континуитета развоја градова. Као таква места сећања у склопу јавних градских простора постају медији којим се омогућава продирање у разумевање трајања града и помоћу којих је омогућена перцепција слојева прошлости које град баштини.

5.3 Правци даљег истраживања

У периоду од преко осамдесет година, колико је прошло од изградње комплекса Београдског сајмишта, у простору који је носи епитет првог искорача Београда на леву обалу Саве исписани су и остављени најразличитији трагови људског деловања. Само место садржи искуства везана за развој града, његов просперитет, експанзију, али и она искуства која се односе на страдање, трауме и злочине. Такође, простор баштини сведочанства о стваралаштву и уметничком деловању и ангажовању, као и о доказе о лутању и недефинисаном ставу друштва о односу према комплексу који је деценијама био занемарен градски простор. Истраживање које је спроведено у овој дисертацији било је усмерено управо ка детектовању и препознавању наталожених искустава којима је место било „натопљено“ током своје турбуленте историје.

Као узорни модел за трансформацију простора Београдског сајмишта и стварање институционалне платформе која се бави едукацијом, истраживањима, али и интегрисањем места сећања у савремене друштвене токове може послужити пример комплекса Јад Вашем. Сам меморијални центар бави се документовањем историје страдања јеврејског народа током Холокауста. Комплекс у својој структури садржи музеј, изложбене просторе, архиву, библиотеку, споменике, скулптуре и спомен обележја. Како Београдско сајмиште представља најмасовније појединачно место Холокауста у Србији стварањем институције у склопу самог комплекса која би се бавила темом Холокауста и генерално жртва логора на Београдском сајмишту, што Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“ и предвиђа, остварила би се

могућност формирања интернационалне сарадње и креирања мреже путем које би се вршила размена знања, достигнућа и оствареног напретка у истраживачким процесима. По узору на Јад Вашем, сагледавано на програмском и организационом нивоу комплекс Београдског сајмишта могао би да постане институција која у својој структури поседује јединице намењене истраживању, едукацији, музејској презентацији, архивирању, публикавању, изложбеним делатностима и што је можда и најзначајније процесима превођења меморије Сајмишта у дискурс колективне меморије (Сл. 58). Како је комплекс Београдског сајмишта, као сегмент културног наслеђа града Београда, испуњен широким спектром сведочанстава у погледу будућег развоја места значајно је истицање плуралитета његових вредности. Значајан као сегмент сведочанства о развоју архитектуре и урбанизма у међуратном Београду и прожет вредностима уметничког развоја комплекс Сајмишта још увек исчекује искорак у погледу истицања свих његових вредности и потенцијала у будући развој места. Као адекватан примен трансформисања градитељског наслеђа у уметнички дистрикт може да послужи пример *LxFactory* у Лисабону. Сам простор некадашње фабрике и комплекса текстилне индустрије трансформисан је тако да у себе може да прими догађаје из области модног дизајна, уметности, архитектуре, музике, мултимедије. У оквиру некадашњег фабричког круга формирани су уметнички атељи, радионице, библиотека, ресторани, радње и за то су искоришћени некадашњи објекти фабрике, али и отворени јавни простор као и новоформиране уметничке инсталације које су допринеле стварању места у коме је могуће интервенисати, промишљати, креирати и презентовати идеје и продукте који су намењени свима. Наведени пример може бити посматран као узорни модел за превођење Сајмишта из стања маргинализованости у активан градски простор посредством уметности (Сл. 59).

Правци даљег истраживања огледају се у проналажењу начина укључивања различитих сведочанстава у будућу намену и употребу комплекса. Отежавајућу околност у том процесу представљају различита и супротстављена виђења историје комплекса и значаја његових појединачних етапа у свеобухватном утицају који је комплекс Београдског сајмишта имао на град Београд. Као најадекватнији методолошки приступ решавања проблема будућег деловања у простору Београдског сајмишта истиче се партиципативни процес као корак ка дијалогу између различитих друштвених група, односно стејкхолдера, које своје идентитетске одреднице заснивају на меморији која је повезана са местом.

Изазови који постоје у том процесу односе се на проналажење мере интензитета интервенција и проналажења суфистицираног приступа којим би се омогућило усклађивање широког спектра наратива којима је место испуњено. Важност оваквог приступа огледа се у значају поштовања различитости и широког дијапазона сведочанстава и меморија које Сајмиште баштини, а које су наизглед супротстављене и које су у извесној мери спутавале демаргинализацију простора. Сходно томе као примарни циљ даљих истраживања истиче се омогућавање дисонантног приступа превођењу Сајмишта у адекватно место сећања како би се равноправно поштовали сви историјски слојеви који су током времена трансформисали простор Београдског сајмишта и који су као такви утицали на формирање различитих сећања која су у директој вези са самим местом. Значај трансформисања комплекса Београдског сајмишта у место сећања не одоси се једнозначно само на његово очување као сегмента културно-историјског наслеђа града Београда већ сам простор представља и значајан потенцијал у важном процесу остваривања напретка унутар друштвених група и стварања кохезионих веза у друштвеној заједници.

6 Извори и литература

Списак извора

- Генерални урбанистички план Београда (1923). Београд: Урбанистички завод Београда.
- Генерални урбанистички план Београда (1950). Београд: Урбанистички завод Београда.
- Генерални урбанистички план Београда (1972). Београд: Урбанистички завод Београда.
- Генерални урбанистички план Београда 2021. године (2003). Београд: Урбанистички завод Београда.
- Детаљни урбанистички план споменичког комплеркса „Старо сајмиште“ (1992). Београд: Урбанистички завод Београда и Завод за заштиту споменика културе Београда.
- Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“ (2020). Београд: Службени гласник републике Србије.
- Регулациони план леве обале Саве (1966). Београд: Савет за урбанизам града Београда.
- Службени лист града Београда, 16/87, 1987.
- Универзитетска библиотека (УБ), Београдске општинеке новине (БОН) УБ М Ч 168 фонд 55 бр. 4/6, фонд 55 бр. 9-12, фонд 56 бр. 1-12, фонд 57 бр. 3-12, фонд 58 бр. 1-12; Време, М VII 382/1936.

Списак литературе

- Albvaks, Moris (2013). *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Albvaš, Moris (2015). Колективно и историјско памћење. У Сладачек, Михал; Васиљевић, Јелена и Петровић Трифуновић, Тамара (Ур.) *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 29-61.
- Almuli, Jaša (2005). *Jevrejke govore*. Beograd: Signature.
- Assman, Aleida (2011). *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman, Jan (2011). *Култура памћења*. Београд: Просвета.
- Ashwort, Gregory John, Graham, Brian and Tunbridge, John (2007). *Pluralizing Pasts: Heritages, Societies and Place Identities*. London: Pluto.
- Ashwort, Gregory John and Tunbridge, John (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley.
- Bachelard, Gaston (1969). *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press.

- Bachin, Rodin (2015). City Stories: Place-Making Narratives in the Rise and Fall of Urban America. *Journal of Urban History*, Vol. 41 (6), pp. 1073-1076.
- Бајфорд, Јован (2011). Старо сајмиште: место сећања, заорава и спорења. Београд: Београдски центар за људска права.
- Barras, Colin (2020). *Is an Aboriginal tale of an ancient volcano the oldest story ever told?* [Blog post]. Преузето: 07.09.2022. са: <https://www.science.org/content/article/aboriginal-tale-ancient-volcano-oldest-story-ever-told>
- Barthel, Diane (1996). *Historic Preservation: Collective Memory and History Identity*. New Brunswick, NJ: Rutgers.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press.
- Benjamin, Valter (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Benjamin, Valter (2018). *Urbani predeli*. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.
- Bergson, Henri (1992). *The Creative Mind: An Introduction to Metaphysics 1923*. New York: Citadel Press.
- Bergson, Henri (2004). *Metter and Memory*. New York: Macmillan Company.
- Berk, Piter (2002). *Историја и друштвена теорија*. Београд: Equilibrium.
- Bhabha, Homi (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Благојевић, Љиљана (2007). *Нови Београд: Оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике.
- Blastin, Džefri (2015). Сећање као предмет вредносног испитивања. У Сладачек, Михал; Васиљевић, Јелена и Петровић Трифуновић, Тамара (Ур.) *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 129-151.
- Bogdanović, Bogdan (1958). *Mali urbanizam*. Sarajevo: Narodna prosvjeta.
- Bogdanović, Bogdan (1966). *Urbanističke mitologeme*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Bogdanović, Bogdan (1983). *Povratak grifona*. Beograd: Jugart.
- Bogdanović, Bogdan (1987). *Poslednje predavanje: Arhitektonska teorija, nauka ili gnoza?* [Video fajl]. Preuzeto 16.01.2023. са <https://www.youtube.com/watch?v=jgJCBM-lZNw>
- Bogdanović, Bogdan (2008). *Tri ratne knjige*. Novi Sad: Art print.
- Bogdanović, Bogdan (2009). *Zelena Kutija*. Novi Sad: Art print.
- Bodnar, Judin (2015). Reclaiming public space. *Urban Studies*, No. 52, p. 2090-2104.

- Bonder, Julian (2009). On memory, Trauma, Public space, Monuments, and Memorials. *Places*, Vol. 21 (1), pp. 62-69.
- Browning, Christopher (1985). *Fateful Monts: Essays on the Emergence of the Final Solution*. London: Holms & Meier.
- Browning, Christopher (2012). Sajmiste as a European site of Holocaust remembrance. *Filozofija i društvo*, 23 (4), p. 99-105.
- Calvino, Italo (1972). *Le citta invisibili*. Torino: Einaudi.
- Casey, Edward (1997). *The Fate of Place*. Berkeley: University of California Press.
- Choay, Françoise (2001). *The Invention of Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coccosis, Harry and Nijkamp, Peter (1995). *Planning for Our Cultural Heritage*. Aldershot: Avebury.
- Council of Europe (2005). *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society* Преузето 09.09.2022. са <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199>
- Cullen, Gordon (2007). Градски пејзаж. Београд: Грађевинска књига.
- Debor, Gi (2002). Друштво спектакла. Београд: Анархија/блок 45.
- Denegri, Ješa (2005). Olga Jevrić. Beograd: Topu.
- Derida, Žak (2011). Pokoljenje jednog grada: sećanje, predskazivanje, odgovornosti. U Bojanić, Petar i Đokić, Vladan (Ur.) *Misliti grad*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 92-101.
- Dufrenne, Mikel (1989). *The Phenomenology of Aesthetic Experience*. Evanston: Northwestern University Press.
- Ђокић, Владан (2007). Морфолошка истраживања у архитектури. *Архитектура и урбанизам*, бр. 20-21, стр. 61-72.
- Farrell Krell, David (1990). *Of Memory, Reminiscence, and Writing: On the Verge*. Bloomington: Indiana University Press.
- Frojd, Sigmund (1970). *Iz kulture i umetnosti*. Novi Sad: Matica srpska.
- Gačić, Dragan (2017). Eskalacija u Holokaust: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu – dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji. Beograd: Istorijiski arhiv Beograda.
- Gieryn, Thomas F. (2000). A space for place in sociology. *Annual Review of Sociology*, no. 26, pp 463-496.

- Grabrijan, Dušan i Neidhardt, Juraj (1957). *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Graham, Brian and Howard, Peter (2008). *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. London: Ashgate.
- Greif, Gideon (2018). *Jasenovac Auschwitz of the Balkans: Ustasha Empire of cruelty*. Garey Tikva: Teper LTD.
- Guaitoli, Maria Teresa and Rambaldi, Simeone (2008). *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*. Varaždin: Stanek.
- Hajdeger, Martin (2009). *Građenje, stanovanje, mišljenje*. U Bojanić, Petar i Đokić, Vladan (Ur.) *Teorija arhitekture i urbanizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 115-124.
- Halbwachs, Maurice (1992). *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hartman, Geoffrey (2006). *The Humanities of Testimony: An Introduction*. *Poetics Today*, Vol. 27. no.2, pp 249-260.
- Hernandez, Felipe (2010). *Thinkers for Architects: Bhabha for Architects*. London: Routledge.
- Hobsbaum, Eric (2014). *Крај културе: Култура и друштво у XX веку*. Београд: Архипелаг.
- Holquist, Michael (1982). *The dialogic imagination – Four essays by M. M. Bakhtin*. Austin: University of Texas Press.
- Horvatinčić, Sanja (2017). *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – Predlog tipologije, (Doktorska disertacija)*, Humanističke znanosti, povijest umjetnosti, Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Hoskins, Andrew (2017). *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition*, London: Routledge.
- Janson, Horst Woldemar and Janson, Anthony (2016). *Istorija umetnosti*. Beograd: Begem Comerc
- Јеврић, Олга (05.06.2015). *Мисли и сећања* [Видео фајл]. Преузето 09.09.2022. са <https://www.youtube.com/watch?v=a3IN2pHuM8g>
- Jokilehto, Jukka (1999). *A History of Architectural Conservation*. Amsterdam: Elsevier, Butterworth, Heinemann.
- Jung, Karl Gustav (2015). *Сећања, снови, размишљања*. Београд: Атос.
- Karge, Heike (2012). *Sajmište, Jasenovac, and the Social Frames of Remembering and Forgetting*. *Filozofija i društvo*, 23 (4), p. 106-118.
- Karge, Heike (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Beograd: XX vek.
- Katroga, Fernando (2011). *Историја, време и памћење*. Београд: Клио.

- Kejsi, S. Edvard (2015). Јавно сећање у времену и простору. У Сладачек, Михал; Васиљевић, Јелена и Петровић Трифуновић, Тамара (Ур.) *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 349-373.
- Kisić, Višnja (2016). *Governing Heritage Dissonance*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Кољанин, Милан (1992). Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944. Београд: Институт за савремену историју.
- Куљић, Тодор (2006). *Култура сећања*. Београд: Чигоја штампа.
- Куртовић-Фолић, Нађа (2010). Културно наслеђе – необновљив ресурс у стратегији одрживог развоја. У Бајић Брковић, Милица (Ур.) *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији*. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, стр. 73-123.
- Landry, Charles (2006). *The Art of City Making*. London: Routledge.
- Lahdesmaki, Tuuli, Passerini, Luisa, Kaasik-Krogerus, Sigrid and Van Huis, Iris (2019). *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Левентал, Зденко (1952). Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији. Београд: Савез Јеврејских општина ФНР Југославије.
- Lefebvre, Henry (1968). *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, Henry (1991). *The Production of Space*. New Jersey: Blackwell Publishing.
- Le Gof, Žak (2015). Памћење. У Сладачек, Михал; Васиљевић, Јелена и Петровић Трифуновић, Тамара (Ур.) *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 111-129.
- Lebl, Ženi (2002). *Do „konačnog rešenja” Jevreji u Beogradu 1521-1942*. Beograd: Čigoja.
- Loos, Adolf (1952). *Ornament i zločin*. Zagreb: Mladost.
- Low, Sentha and Smith, Neil (2006). *The Imperative of Public Space*. In Low, Sentha and Smith, Neil (Ed.) *The Politics of Public Space*. New York: Routledge, p. 1-17.
- Lowenthal, David (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mamford, Luis (2001). *Град у историји*. Београд: Book Marso.
- Manojlović Pintar, Olga (2014). *Arheologija sećanja – spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Манојловић Пинтар, Олга и Игњатовић, Александар (2008). Простори селектованих меморија: Старо сајмиште у Београду и сећање на Други светски рат. У Ципек, Тихомир и

- Милосављевић, Оливера (Ур.) *Култура сећања: 1941. Повијесни ломови и савладавање прошлости*. Загреб: Диспут, стр. 95-112.
- Merriam-Webster. (n.d.). Humanity. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved January 10, 2023, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/humanity>
- Михајлов, Владимир (2016). Мерење немерљивог: иновативне методе процене алтернатива развоја града. Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет.
- Михаљинац, Нина (2018). Уметност и политике сећања: траума 1999. Београд: Клио.
- Mištal, A. Barbara (2015). Сакрализација сећања. У Сладачек, Михал; Васиљевић, Јелена и Петровић Трифуновић, Тамара (Ур.) *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике и Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 297-319.
- McKercher, Bob and du Cros, Hilary (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*, London: Routledge.
- Nemeth, Jeremy (2012). Controlling the Commons: How Public Is Public Space? *Urban Affairs Review*, No. 48:6, p. 811-835.
- Nešković, Jovan (1986). *Revitalizacija spomenika kulture*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Nora, Pierre (1989). *Between Memory and History: Lieux de Memoire*. Oakland: University of California Press.
- Nora, Pierre (1996). *Realms of Memory*. New York: Columbia University Press.
- Nora, Pierre (2011). *Memoire de l histoire, memoire de l historien: Present, nation, memoire*. Paris: Gallimard.
- Norberg-Schulz, Chistian (1979). *Genius Loci*. New Zork: Rizzoli.
- Оташевић, Душан (2022). Олга Јеврић: композиција и структура. Београд: Српска академија наука и уметности и Кућа легата.
- Перовић, Милош (1985). *Искусства прошлости*. Београд: Завод за планирање развоја града Београда.
- Pallasmaa, Juhani (2014). *Space, Place and Atmosphere*. Helsinki: University of Helsinki.
- Pallasmaa, Juhani (2017). *Prostor vremena*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Pasinović, Antoaneta (1966). *Život Umjetnosti 2: Prostorna analiza spomenika*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Поповић, Стеван (септембар, 1937). После првог Београдског сајма. *Београдске општинске новине*, бр. 9 стр. 405

- Поповић, Стеван (март, 1938). Првих шест месеци у животу Београдског сајма. *Београдске општинске новине*, бр. 3, стр. 175
- Поповић, Стеван (април 1939). Пролетње манифестације на Београдском сајмишту, *Београдске општинске новине*, бр. 4, стр. 164-172.
- Поповић, Стеван (мај 1939). II Београдски пролетњи сајам, *Београдске општинске новине*, бр. 5, стр. 225-230.
- Поповић, Стеван (октобар 1939). III Београдски јесењи сајам узорака, *Београдске општинске новине*, бр. 10, стр. 593-601.
- Pound, Ezra (1990). *Poets on Painters*. Berkeley: University of California Press.
- Radle, Rena i Pisarri, Milovan (2013). *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju.
- Raport, Amos (1982). *The Meaning of the Built Environment: A Non-verbal Communication Approach*. Tucson: University of Arizona Press.
- Raskin, John (2000). *Seven Lamps of Architecture*. New York: Dover Publications.
- Ricour, Paul (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Robson, Jon (07.04.2015). *Aesthetic Memory*. Преузето 11.02.2019. са <http://imperfectcognitions.blogspot.com/2015/04/aesthetic-memory.html>
- Rossi, Aldo (2008). *Архитектура града*. Београд: Грађевинска књига.
- Roter Blagojević, Mirjana and Vukotić Lazar, Marta (2013). *Renewal of destroyed authenticity? Significance of the Old Fairground and the New Military headquarters restoration for preservation of cultural and architectural identity od Belgrade*. In Kadijević, Aleksandar and Popadić, Milan (Ed.) *Spaces of Memory: architecture – heritage – art*. Belgrade: Faculty of Philosophy University of Belgrade, pp. 307-321.
- Roth, Michael (2011). *Memory, Trauma and History: Essays on Living with the Past*. New York: Columbia University Press.
- Ryberg-Webster, Stephanie and Kinahan, Kelly (2014). *Historic Preservation and Urban Revitalization in the Twenty-first Century*. *Journal of Plannig Literature*, Vol. 29 (2), pp. 119-139.
- Schudson, Michael (1995). *Dynamics of Distortion in Collective Memory* in: Schacter, D. L. (Ed.) *Memory Distortion: How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 346-365.
- Секулић, Александар (1957). Први Београдски сајам између Првод и Другог светског рата. *Годишњак Музеја града Београда*, бр. IV, стр. 587-596.
- Semlin.info (без дат.) Преузето: 15.06.2019. са <http://www.semmlin.info/>

- Sigfried, Gideon (1959). *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Singh, Bhavna (2020). *A Critical Analysis of Dissonant Heritage and Dark Tourism in India: The Case of the "Wall of Truth" Memorial*. Doctoral thesis, Preston: University of Central Lancashire.
- Славић, Стефан (2020). Прилог проучавању изградње Београдског сајмишта и одржаних манифестација до 1940. године. *Phlogiston*, бр. 28, стр. 245-280.
- Славић, Стефан (2022). Дисонанца као концепт очувања градитељског наслеђа: студија случаја Београдског сајмишта. *Архитектура и урбанизам*, бр. 54, стр. 69-86.
- Smith, Anthony (1986). *Legends and Landscapes: The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, Laurajane (2006). *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Spasić, Ivana i Backović, Vera (2017). *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Стевановић, Бранислав (2008). Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану. Ниш: Универзитет у Нишу Филозофски факултет.
- Стевановић, Драгомир (1995). *Сура гробница: Прихватни логор Земун 1942-1944*. Београд: Rivel Ko.
- Стевовић, Иван (2013). Историографија као простор памћења: тренутак и недокучива будућност. У Кадиевић, Александар и Попадић, Милан (Ур.) *Простори памћења*. Београд: Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Ступар, Александра (2019). *Град форме и процеси*. Београд: Орион арт.
- Shoken, M. Andrew (2004). *Research on Memorials and Monuments*. *Anales del Instituto de Investigaciones Esteticas*, No. 84, p. 163-172.
- Šoe, Fransoaz (1978). *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Šuvaković, Miško (2006). *Diskurzivna analiza*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Šuvaković, Miško (2012). *Umetnost i politika*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tanović, Sabina (2015). *Memory in Architecture: Contemporary memorial projects and their predecessors*. Doctoral thesis, Delft: University of Technology.
- Татић, Дарко (2008). Београдско Старо сајмиште 3+1: сајмиште, стратиште, уточиште, будућност. Београд: Урбанистички завод Београда.

- Terzić, Aleksandra i Bjeljac Željko (2015). Problemi revitalizacije arhitektonskog nasleđa i turističkog uređenja u Srbiji. *Kultura polisa*, br. 7/28, str. 475-488.
- Tilley, Christopher (1993). *A Phenomenology of Landscape: Place, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Todorov, Tzvetan (2000). *Les usages de la memoire*, Paris: Robert Laffont.
- Tyldesley, Joyce (1998). *Hatchepsut: The Female Pharaoh*. London: Penguin books.
- UN-Habitat (2015). *Habitat III issue papers: 11-Public Space*. Preuzeto 03.06.2020. sa http://unhabitat.org/wp-content/uploads/2015/04/Habitat-III-Issue-Paper-11_Public-Space-2.0.compressed.pdf
- Вукотић Лазар, Марта (2004). Старо Београдско сајмиште: оснивање и изградња. *Годишњак Музеја града Београда*, бр. LI, стр. 143-168.
- Вукотић Лазар, Марта и Ђокић, Јасмина (2006). „Complex history as a source of planning problems: Old Belgrade Fairground”, *Spatium*, 13-14, стр. 35.
- Вукотић Лазар, Марта (2007). Старо Београдско сајмиште, *Инфо – урбанистички завод Београда, специјално издање*. Београд: Урбанистички завод Београда.
- Вуксановић Мацура, Злата (2015). Сан о граду: Међународни конкурс за уређење Београда 1921-1922. Београд: Орион Арт.
- Vukotić Lazar, Marta and Roter-Blagojević, Mirjana (2017). The 1923 Belgrade Master Plan – historic town modernization. *Planning perspectives*, No. 33:2, p. 271-288.
- Вученовић, Светислав (2006). Ревитализација старог сајмишта Београда. *Наслеђе*, бр. VII, стр. 207-216.
- Vilber, Ken (2011). *Bez granice: nivoi svesnosti u istočnoj i zapadnoj tradiciji*. Beograd: Babun.
- Weston, Richard (2015). *Architecture visionaries*. London: Laurencw King Publishing.
- Wilber, Ken (2000). *A Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science, and Spirituality*. Boston: Shambhala.
- Young, E. James (1999). Memory and Counter-Memory. *Harvard Design Magazine*, No. 9, p. 1-10.
- Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Активности завода у вези са Централном кулом у комплексу Старо сајмиште*. Преузето: 17.08.2022. са <https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/aktivnosti-zavoda-na-centralnoj-kula-u-kompleksu-staro-sajmiste>
- Zite, Kamilo (2004). *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Zumthor, Peter (1999). *Thinking architecture*. Berlin: Birkhäuser.

7 Прилози

7.1 Илустрације

Сл. 1 Изграђени комплекс Београдског сајмишта 1938. година, панорамски поглед

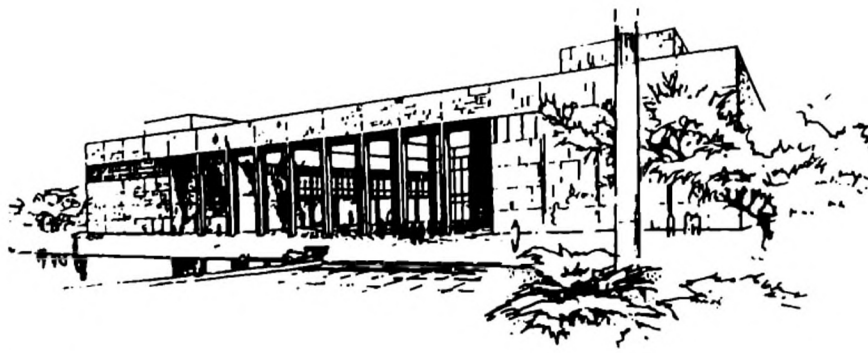
Сл. 2 Интернирање Јевреја у логор на Сајмишту 1941. године

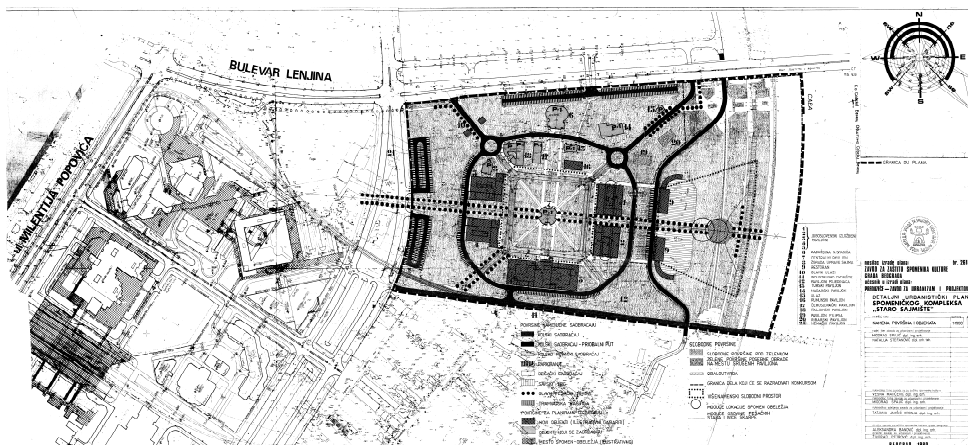
Сл. 3 Комплекс Сајмишта након савезничког бомбардовања 1944. године

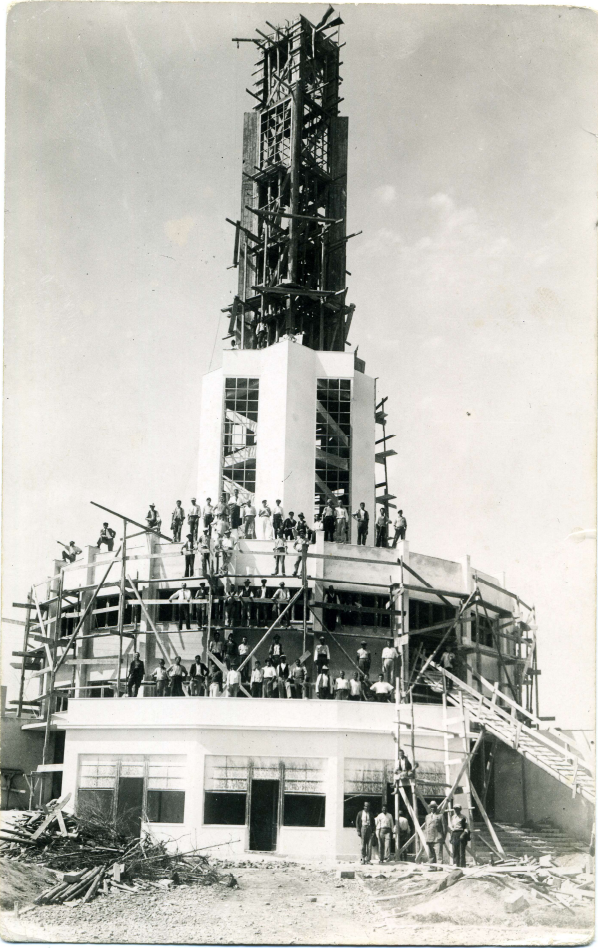
Сл. 4 Олга Јеврић у свом атељеу на Београдском сајмишту 1959. године

Сл. 5 Конкурсни рад за Модерну галерију Бранка Петричића, 1948. године

Сл. 6 Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992. година

Сл. 7 Изградња Централне куле на Београдском сајмишту 1937. године

Сл. 8 Падобрански торањ на Београдском сајмишту 1938. године

Сл. 9 Немачки павиљон на Београдском сајмишту 1940. године

Сл. 10 Први Београдски сајам 1937. година

Сл. 11 Београдско сајмиште током манифестације 1938. године

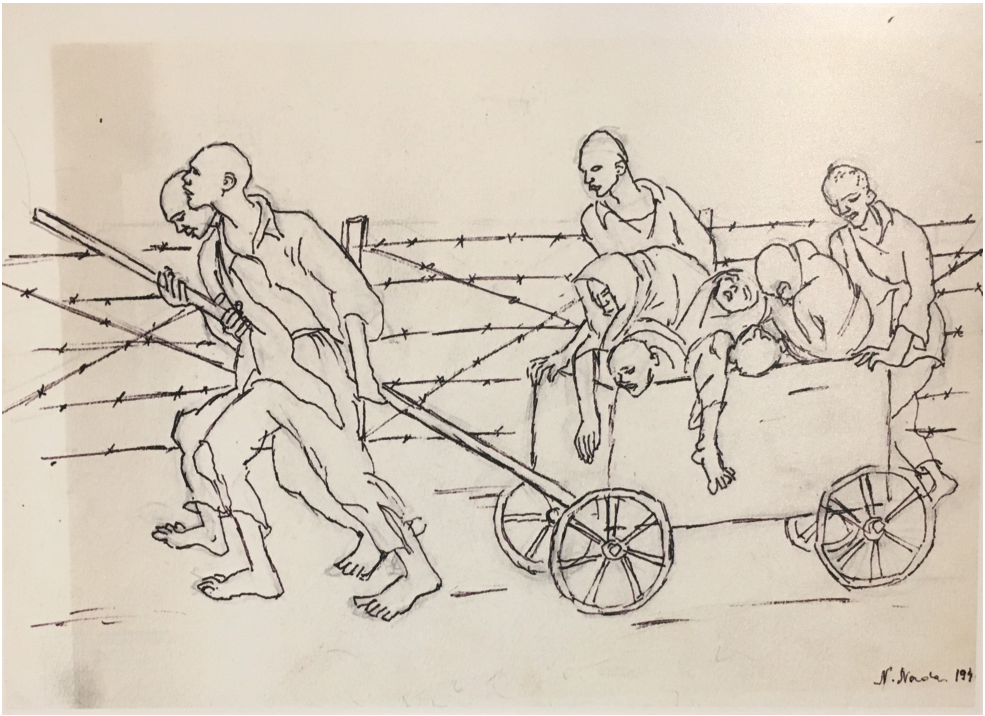
Сл. 12 Београдско сајмиште током манифестације

Сл. 15 Хилда Дајч

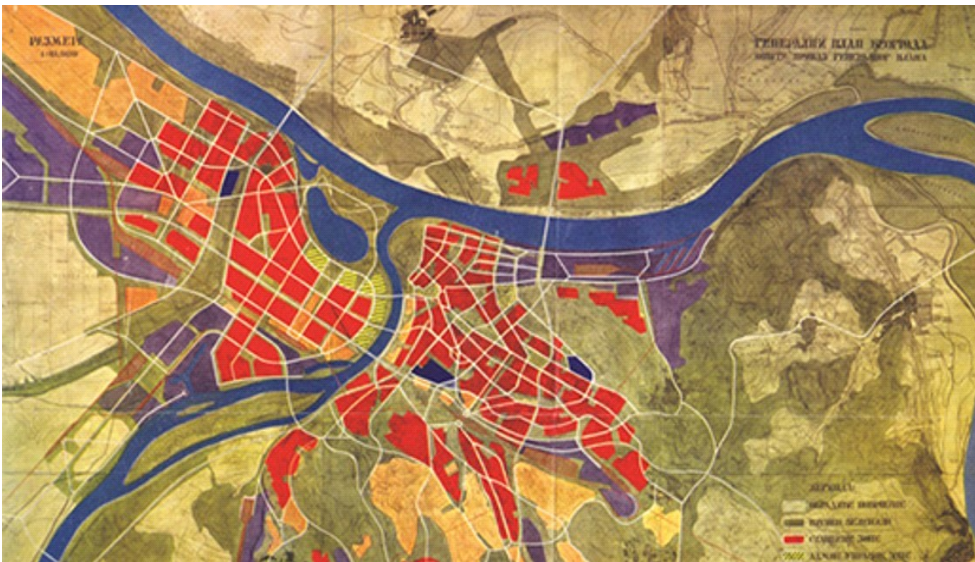
Сл. 16 Гасни камион

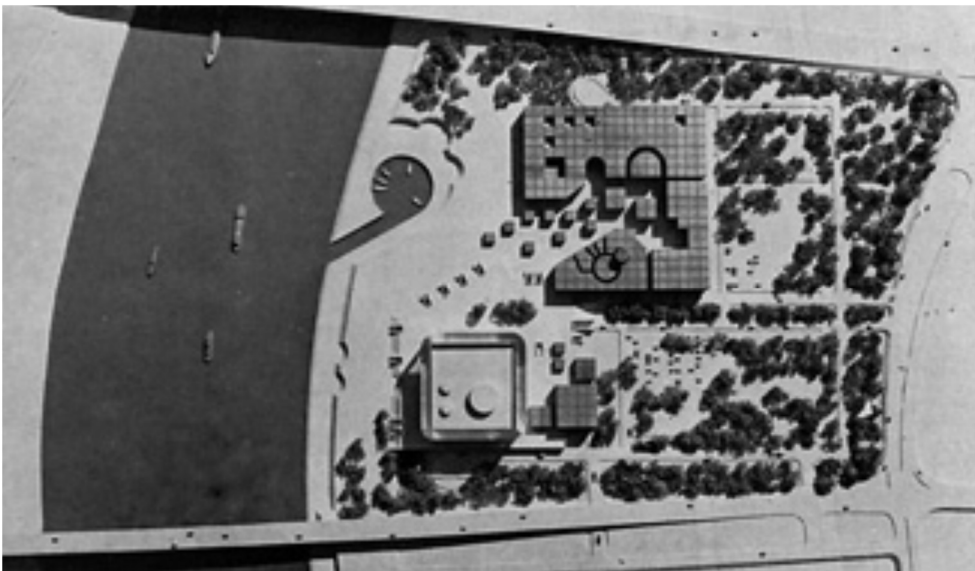
Сл. 17 „Одвођење тифусара“, цртеж Наде Новаковић

Сл. 18 „Савезничко бобардовање“ Београда, 1944. године

Сл. 19 Генерални урбанистички план Београда, 1950. година

Сл. 20 Конкурсни рад за Београдску оперу данских архитеката Дала и Линдхардсена, 1971. година

Сл. 21 Извођење представе „Чекајући Годоа“ у атељеу Миће Поповића на Београдском сајмишту

Сл. 22 Олга Јеврић у свом атељеу на Београдском сајмишту, 1959. године

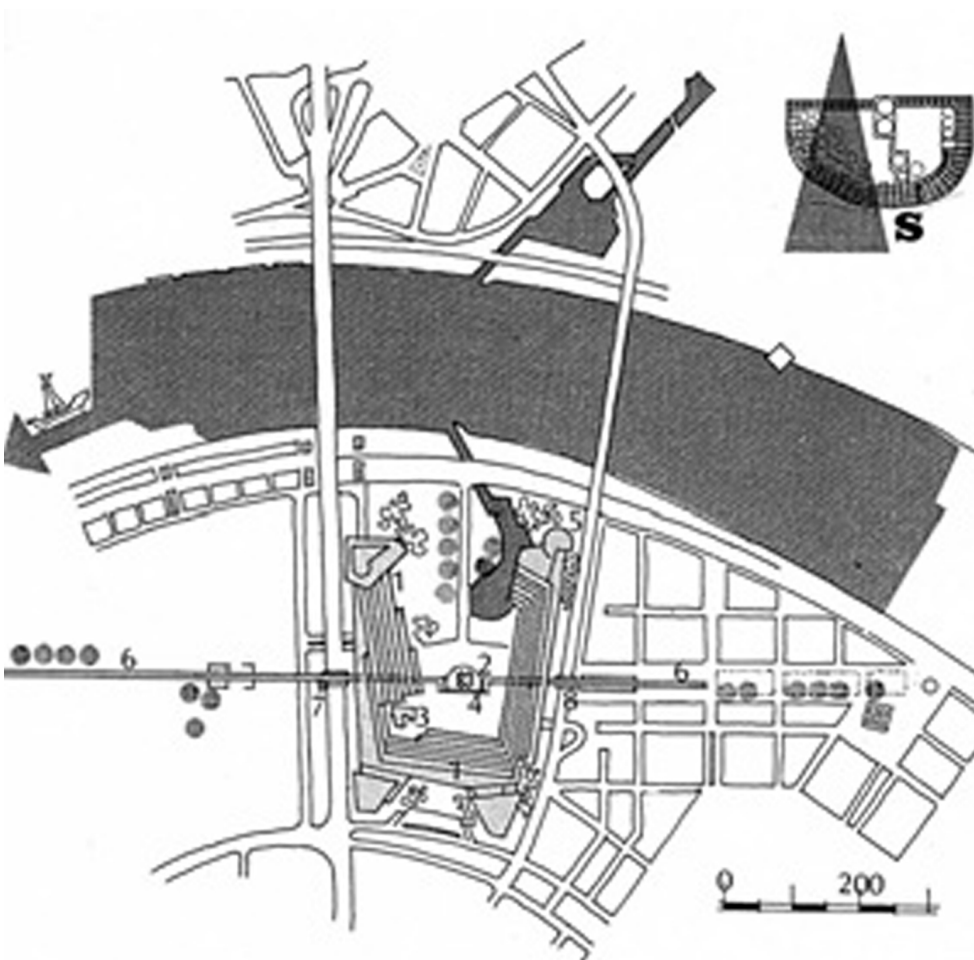
Сл. 23 Генерални урбанистички план Београда, 1972. година

Сл. 24 Прва спомен плоча на Београдском сајмишу постављена 1974. године

Сл. 25 Друга спомен плоча на Београдском сајмишту постављена 1984. године

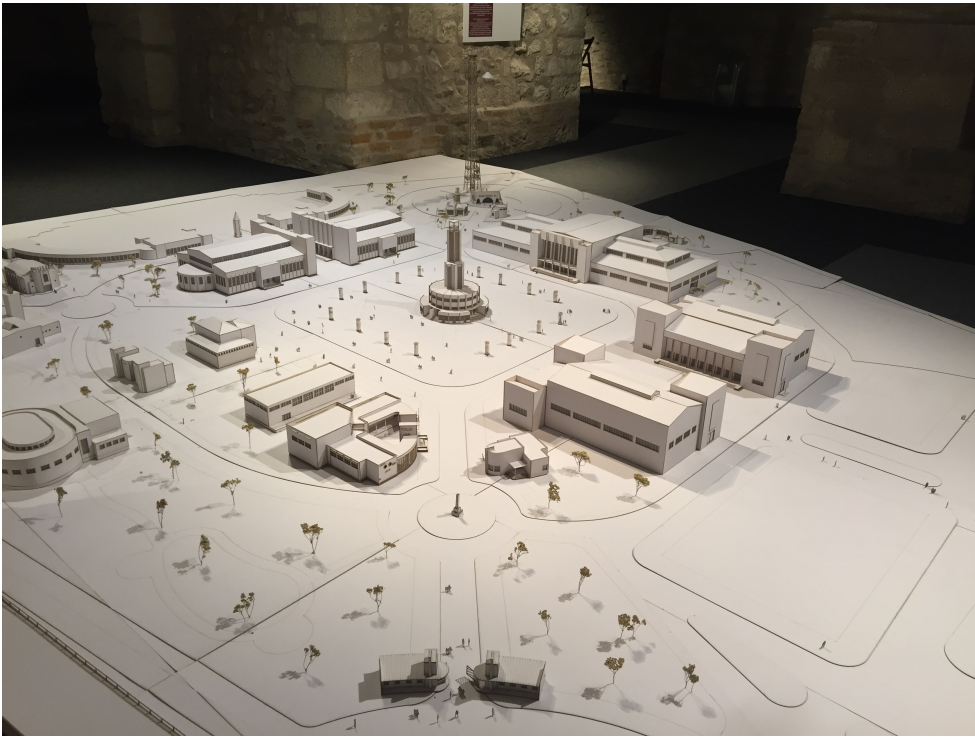
Сл. 26 Пројекат Михајла Митровића за Београдско сајмиште, 1985. година

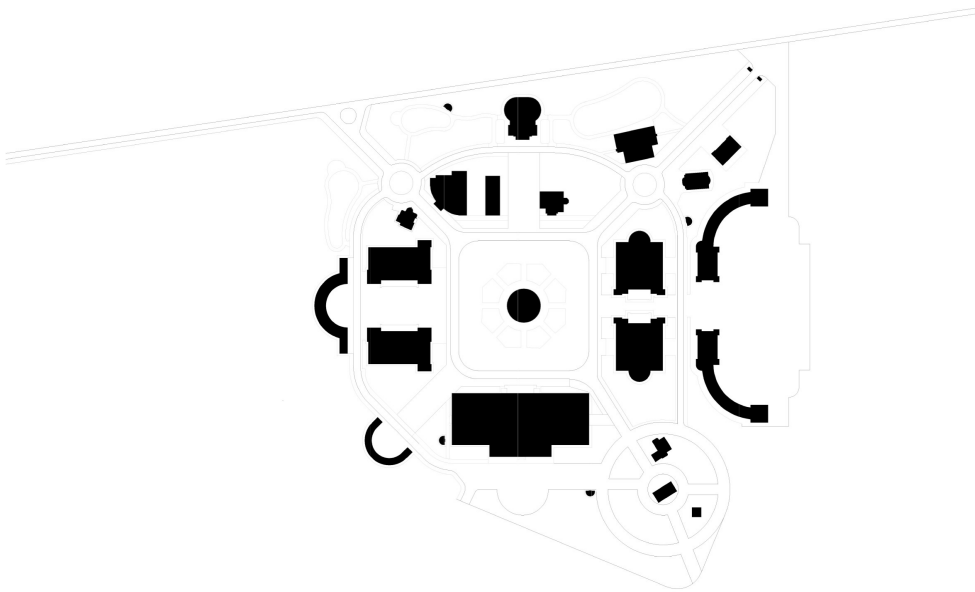
Сл. 27 Споменик на Београдском сајмишту постављен 1995. године

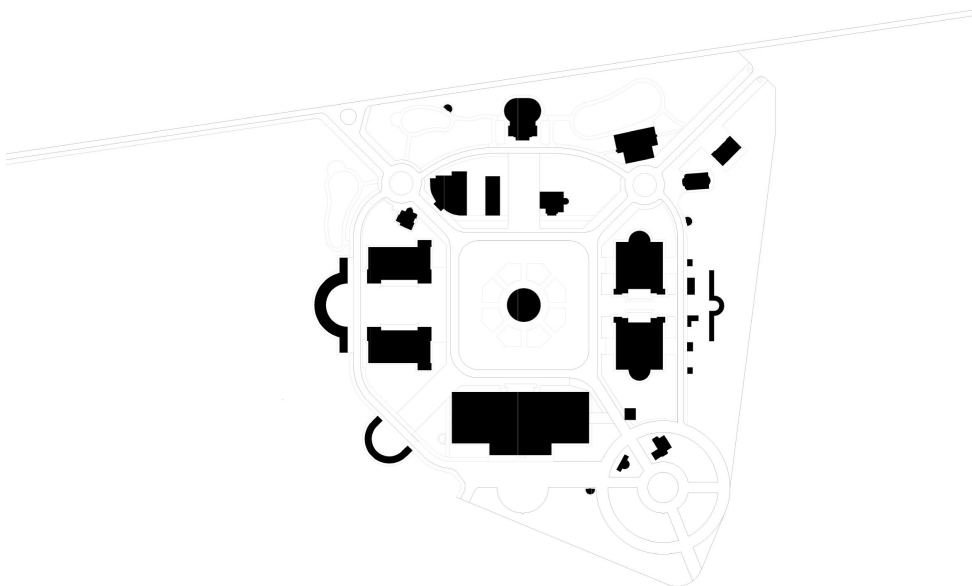
Сл. 28 Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“, 1992. година

Сл. 29 Изложба „Београдско сајмиште - Повратак у будућност“, 2017. година

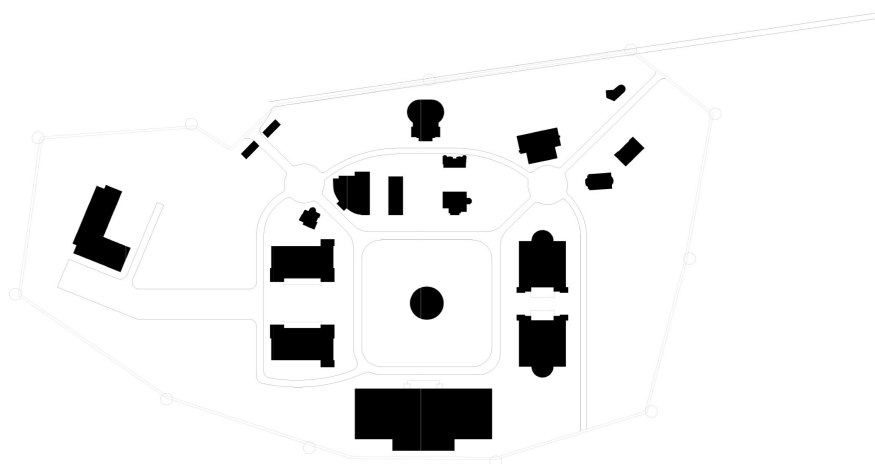
Сл. 30 Првобитна идеја комплекса Београдског сајмишта, 1937. године

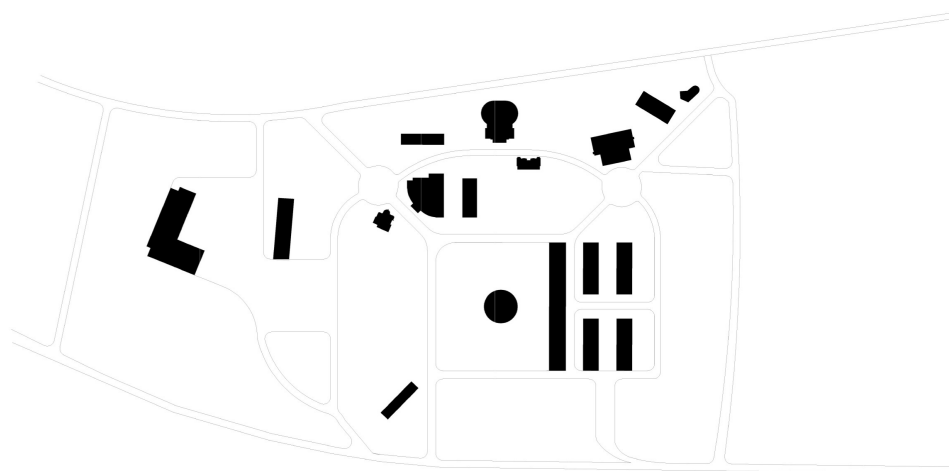
Сл. 31 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта, 1938. године

Сл. 32 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта, 1939. године

Сл. 33 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта током ратног периода, 1941-1944. године

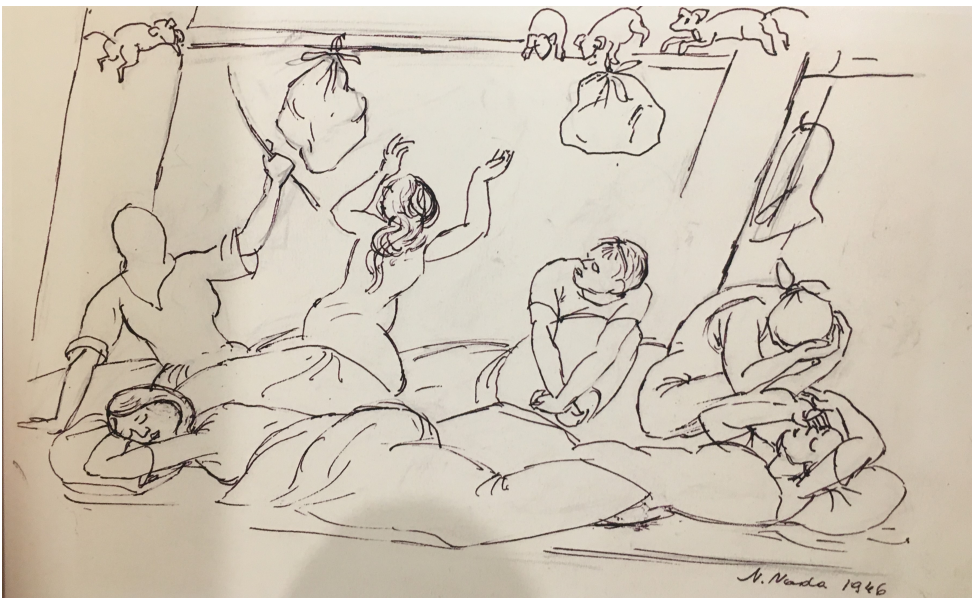
Сл. 34 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта у послератном периоду, 1948. године

Сл. 35 Физичка структура комплекса Београдског сајмишта актуелно стање, 2024. године

Сл. 36 Београдско сајмиште током манифестације

Сл. 37 Заточеници на Београдском сајмишту – „Најезда штакора“ цртеж Наде Новаковић

Сл. 38 Атеље Беније и Жике Туринског на Београдском сајмишту

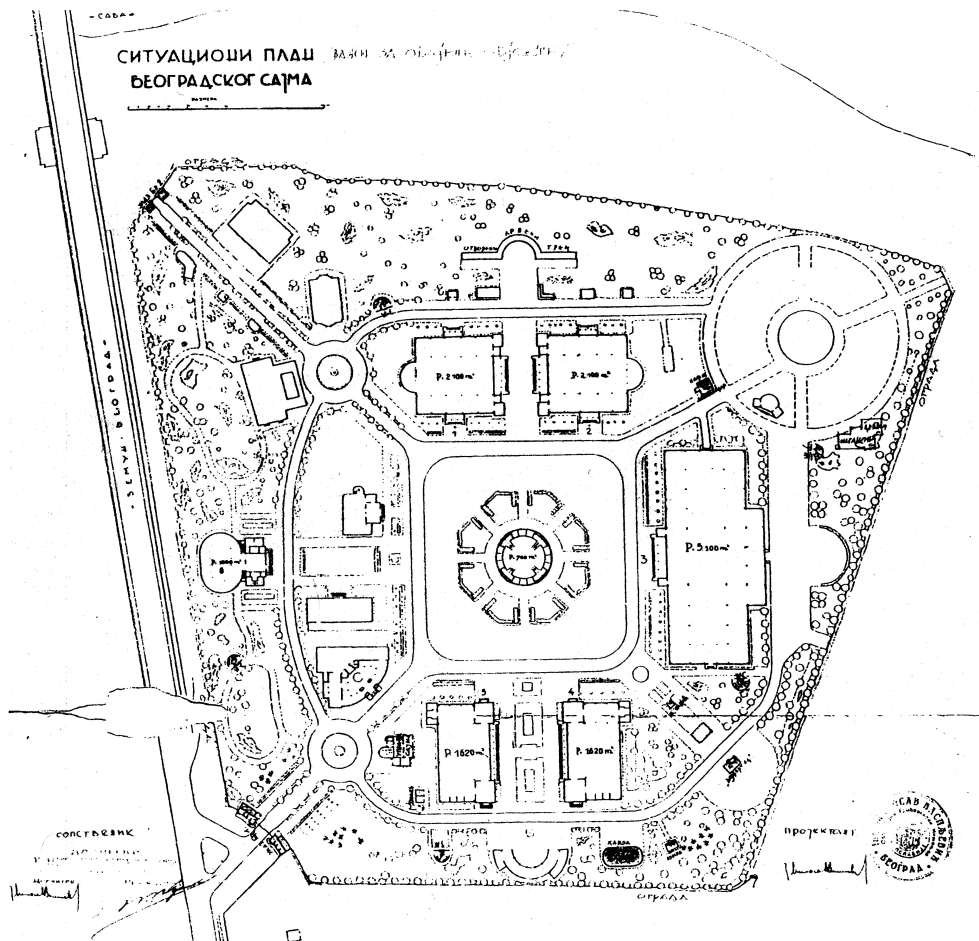
Сл. 39 Београдско сајмиште током манифестације

Сл. 40 Припадници логорског обезбеђења на Београдском сајмишту

Сл. 41 Олга Јеврић испред свог атељеа у Централној кули на Београдском сајмишту

Сл. 42 Ситуациони план Београдског сајмишта из 1937. године

Сл. 43 Реконструкција Централне куле на Београдском сајмишту, 2023. године

Сл. 44 Некадашњи Италијански павиљон

Сл. 45 Некадашњи Чехословачки павиљон

Сл. 46 Некадашњи изложбени павиљон задужбине Николе Спасића

Сл. 47 Некадашњи Мађарски павиљон

Сл. 48 Некадашњи Турски павиљон

Сл. 49 Некадашњи Немачки павиљон пре и након рушења

Сл. 50 Некадашња зграда управе сајма

Сл. 51 Некадашњи изложбени павиљон Стефановић

Сл. 52 Стамбени објекти на месту некадашњег 1. и 2. националног павиљона Краљевине Југославије

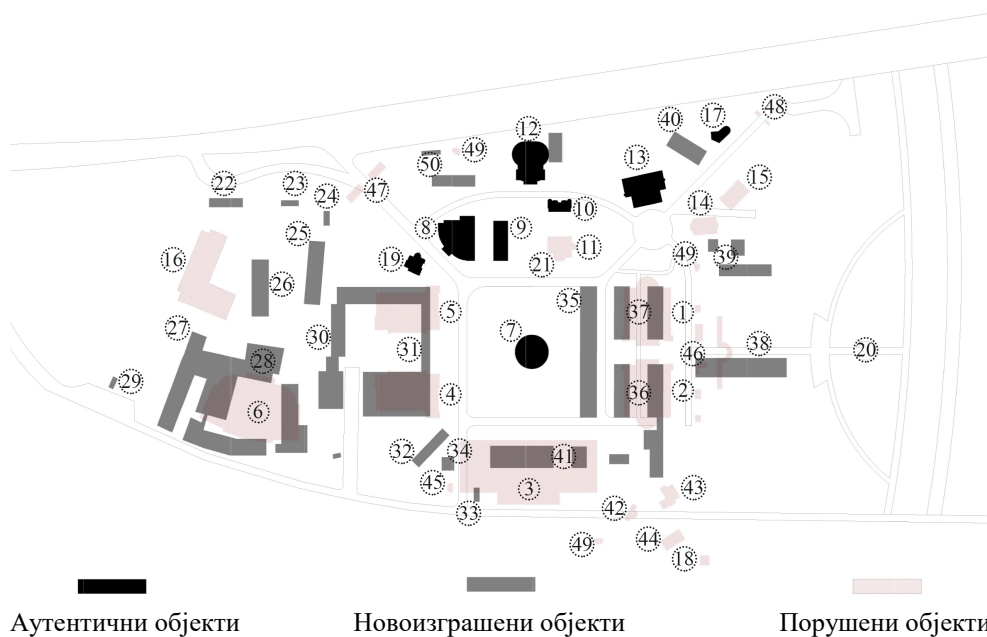
Сл. 53 Комерцијални објекти на месту некадашњег 4. и 5. националног павиљона Краљевине Југославије

Сл. 54 Физичка структура изграђена на месту некадашњег б. националног павиљона Краљевине Југославије

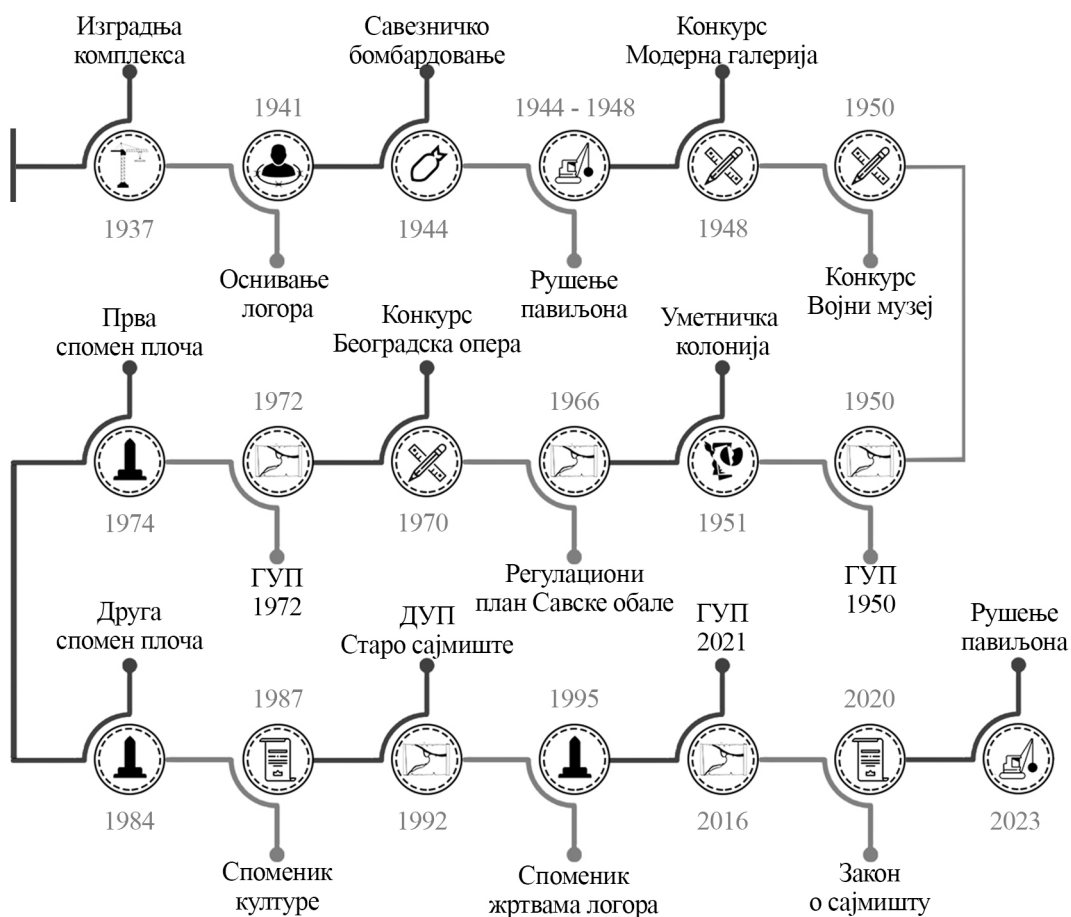
Сл. 55 Игралиште "Бродарац" на месту некадашњих павиљона приватних фирми Зорка, Бајлони и Аге Руше

Сл. 56 Трансформације физичке и функционалне структуре у склопу Београдског сајмишта

Објекти у склопу комплекса са приказом промене њихове употребе:

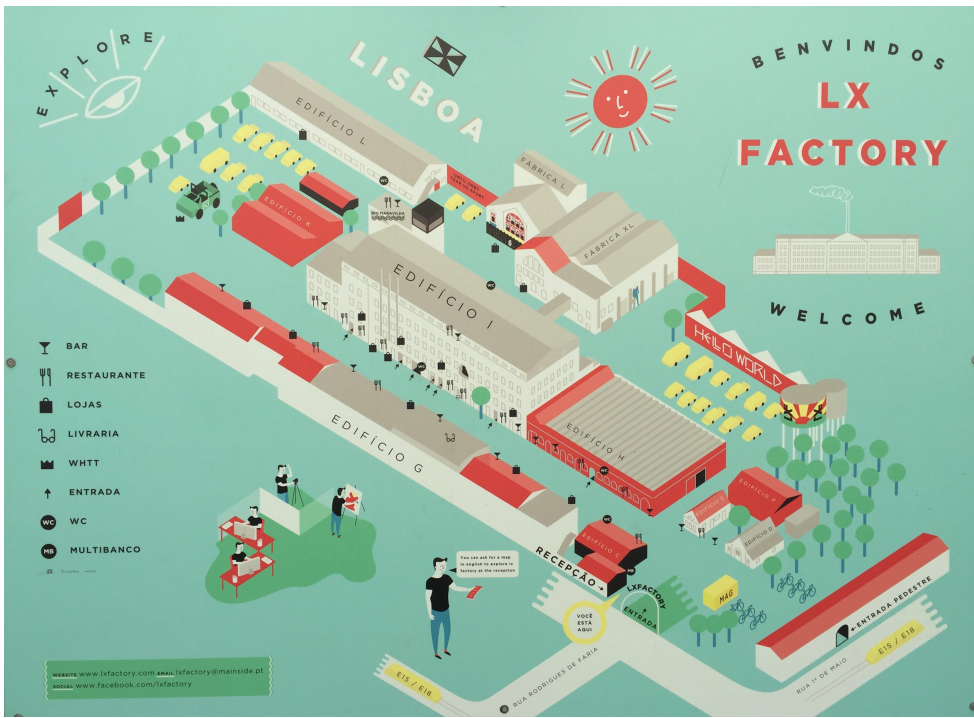
1. Први павиљон Краљевине Југосалвије/смештај логораша (порушен)	14. Филипсов павиљон (порушен)
2. Други павиљон Краљевине Југосалвије/смештај логораша (порушен)	15. Рибарски павиљон (порушен)
3. Трећи павиљон Краљевине Југосалвије/смештај логораша (порушен)	16. Немачки павиљон / гаражни простор / (порушен)
4. Четврти павиљон Краљевине Југосалвије/логорска кухиња (порушен)	17. Павиљон приватне фирме / становање
5. Пети павиљон Краљевине Југосалвије/смештај логораша (порушен)	18. Шкодин падобрански торањ (порушен)
6. Започети шести павиљон Краљевине Југосалвије (порушен)	19. Зграда управе сајма / управа логора / књижара
7. Централна кула / управа логора / уметнички атеље / становање	20. Споменик жртвама логора
8. Италијански павиљон / магацин / уметнички атеље / становање	21. Спомен плоча
9. Чехословачки павиљон / магацин / уметнички атеље / становање	22-28. Фирма „Раде Кончар“ (новоизграђени објекат)
10. Турски павиљон / купатило и мртвачница /ресторан	29. Комерцијални објекат (новоизграђени објекат)
11. Румунски павиљон (порушен)	30. Приватни факултет (новоизграђени објекат)
12. Задужбине Николе Спасића / логорска болница и апотека / теретана	31. Ауто сервис Рено (новоизграђени објекат)
13. Мађарски павиљон / мучилиште / становање /комерцијални садржаји	32-34. комерцијални објекти (новоизграђени објекат)
	35-40. Стамбени објекти (новоизграђени објекат)
	41. Средња Кожарска школа / Меморијални центар „Старо сајмиште“ (новоизграђени објекат)
	42. Приватни павиљон „Зорка“ (порушен)
	43. Приватни павиљон „Аге Руше“ (порушен)
	44. Приватни павиљон „Бајлони“ (порушен)
	45. Приватни павиљон „Недељко Савић“ (порушен)
	46. Приватни павиљон „Траверза“ (порушен)
	47-48. Улази у комплекс Београдског сајмишта (порушено)
	49. Тоалети
	50. Стамбени објекти (новоизграђени објекат)

Сл. 57 Хронолошки приказ догађаја које баштини комплекс Београдског сајмишта

Сл. 58 Меморијални комплекс Јад Вашем

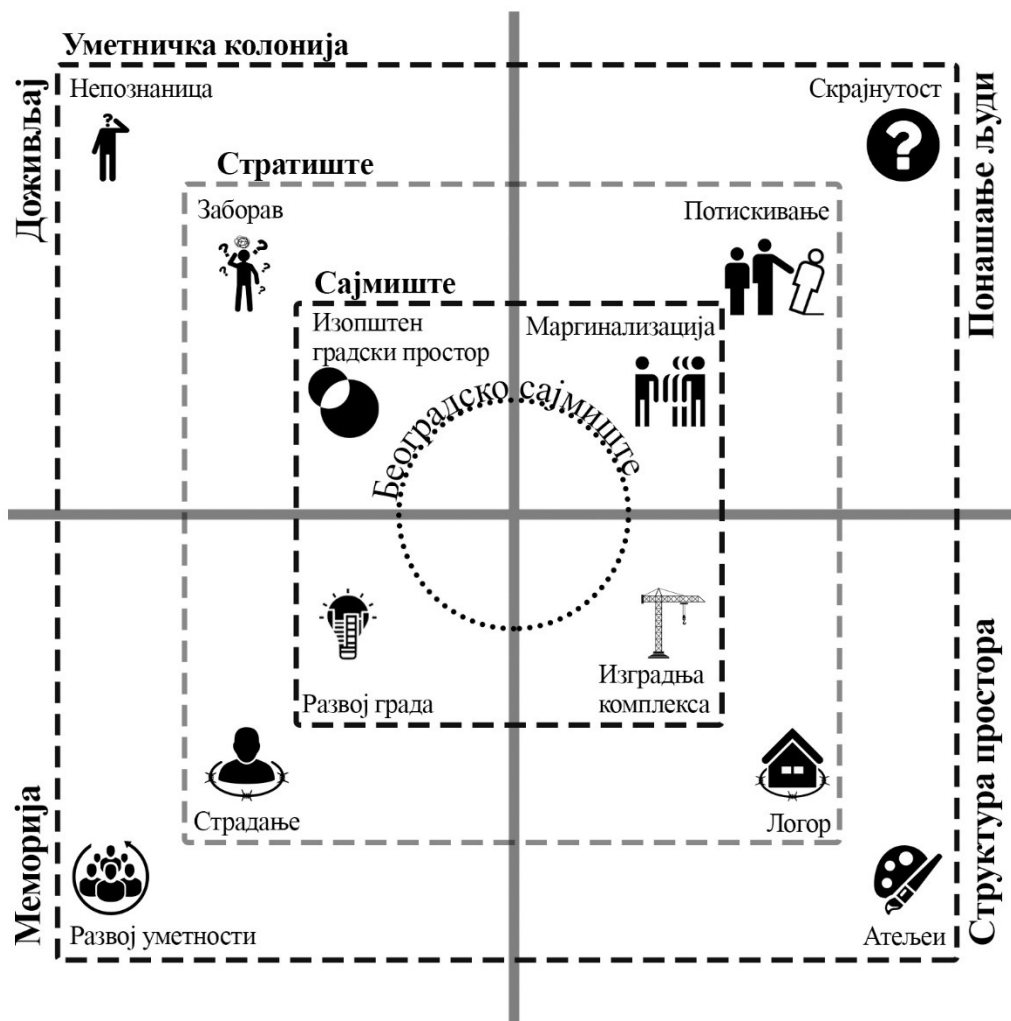

Сл. 59 Уметнички дистрикт Lx Factory

7.2 Дијаграми

Дијаграм 1 Четири димензије реалности према *AQAL* методи

Дијаграм 2 Београдско сајмиште кроз четири димензије реалности према *AQAL* методи

8 Биографија аутора

Стефан Славић рођен је 1994. године у Приштини, у Београду је 2009. године завршио Основну школу „14. октобар“ и 2013. године средњу Архитектонску техничку школу. Основне академске студије завршио је 2016. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду са просечном оценом 8,78. На истом факултету је 2018. године завршио Мастер академске студије на смеру Архитектура – урбанизам са просечном оценом 9,39.

Докторске студије Архитектуре и урбанизма на Архитектонском факултету у Београду уписао је 2018. године. На докторским студијама положио је све испите предвиђене програмом. Прву годину студија завршава са просеком 9,79; а другу годину завршава са просечном оценом 9,85. Школске 2020/21. кандидат уписује трећу годину Докторских академских студија у којој полаже тематско истраживање са оценом 10 (десет) код одабраног ментора и остварује 20 ЕСПБ бодова чиме је испунио услов за пријаву и израду докторске дисертације. Од уписивања докторских студија био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а такође је и ангажован на научно-истраживачком пројекту (ТР-36034) „Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања“ финансираном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У периоду од 2022. до 2024. године ангажован је на међународном научно-истраживачком пројекту „СiССНЕ“ суфинансираном од стране Еразмус+ програма Европске уније. У току докторских студија учествовао је у већем броју радионица и објављивао је научне радове у часописима. Од 2017. године активно учествује на интернационалним и националним архитектонско-урбанистичким конкурсима самостално или у оквиру различитих ауторских тимова где је остварио више признања.

На Архитектонском факултету учествује у настави од 2018. године са већим бројем наставника на Департаману за урбанизам у својству сарадника и учесника у настави на основним и мастер академским студијама.

9 Изјава о ауторству

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Стефан С. Славић

Број индекса: 41002/2018

Изјављујем

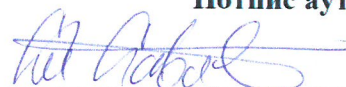
да је докторска дисертација под насловом

Манифестовање меморије у јавном градском простору: студија случаја Београдског сајмишта

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 28.02.2024.

Потпис аутора

10 Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Стефан С. Славић

Број индекса: 41002/2018

Студијски програм: ДАСА - Докторске академске студије Архитектуре

Наслов рада: МАНИФЕСТОВАЊЕ МЕМОРИЈЕ У ЈАВНОМ ГРАДСКОМ ПРОСТОРУ:
СТУДИЈА СЛУЧАЈА БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА

Ментор: др Владан Ђокић, редовни професор,
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

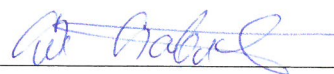
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 28.02.2024.

Потпис аутора

11 Изјава о коришћењу

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

МАНИФЕСТОВАЊЕ МЕМОРИЈЕ У ЈАВНОМ ГРАДСКОМ ПРОСТОРУ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА
која је моје ауторско дело.

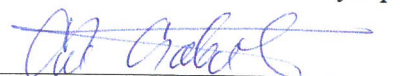
Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
 2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
 5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
 6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)
- (Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 28.02.2024.

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.